

Reformy procesu karnego w Rosji:
zarys historyczno-prawny

Reformy procesu karnego w Rosji:
zarys historyczno-prawny

Oficyna Wydawnicza „Stopka”
Łomża 2015

Recenzent
prof. zw. dr hab. Jerzy Kasprzak

Redaktor wydawniczy
Natalia Kossakowska

Redakcja techniczna
Edyta Majewska

© Copyright by Denis Sołodow, 2015

ISBN 978-83-63586-14-0

Na zlecenie Denisa Sołodowa

Wydawca
Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”
18-403 Łomża, al. Piłsudskiego 83
tel. 86 216 42 61, faks 86 215 11 51
www.stopkapress.com.pl, e-mail: stopka@stopkapress.com.pl

Druk i oprawa

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Geneza i rozwój rosyjskiego procesu karnego	13
1.1. Proces karny Starej Rosji	13
1.2. Reformy procesu karnego na etapie Imperium	29
Rozdział 2. Proces karny Rosji w czasach radzieckich	65
2.1. Reformy procesu karnego w pierwszych latach radzieckich	65
2.2. Reformy procesu karnego w Rosji po II wojnie światowej	75
Rozdział 3. Reformy procesu karnego we współczesnej Rosji	79
3.1. Koncepcja reformy sądownictwa	79
3.2. Nowy kodeks postępowania karnego	85
Rozdział 4. Proces karny we współczesnej Rosji	89
4.1. Charakterystyka ogólna	89
4.2. Postępowania szczegółowe	95
4.3. Postępowanie w sądzie przysięgłych	100
4.4. Prawo dowodowe w rosyjskim procesie karnym	106
4.5. Wybrane rodzaje czynności dowodowych w rosyjskim procesie karnym	120
4.6. Możliwości wykorzystywania w rosyjskim procesie karnym informacji uzyskanych podczas realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczych	129
Zakończenie	133
Bibliografia	141

Wstęp

Jak zauważył niegdyś znany prawnik rosyjski N. Gartung, w retrospektywie historycznej „cel postępowania karnego jest zawsze taki sam, a mianowicie wykrycie sprawy przestępstwa i jego ukaranie po ustaleniu winy. Środki jednak, prowadzące do tego celu, mogą być bardzo różnorodne¹”. W każdym kraju decydują o tym swoiste czynniki wewnętrzne oraz zewnętrzne. W przypadku Rosji można stwierdzić, że jej system prawny pierwotnie rozwijał się głównie w sposób ewolucyjny, a jeżeli zmieniał swój kształt, to zawsze zachowywał pewne uwarunkowane historycznie tradycje. Niepisa- ne zwyczaje z sukcesem uzupełniały zespół norm prawa pisanego, w wielu przypadkach skutecznie niwelując jego niedoskonałości. Dzięki temu prawo mogło stosunkowo prędko dostosowywać się do bieżących potrzeb społecznych. Sytuacja zmienia się w związku ze wzmocnieniem władzy centralnej. Poczynając od zjednoczenia Rosji w XV wieku pod rządami Moskwy, bezwzględnym priorytetem w polityce rosyjskiej w dziedzinie prawa i procesu stała się ochrona szeroko rozumianych interesów państwa tak wewnątrz kraju, jak i poza jego granicami. To nie był przypadek, biorąc pod uwagę, że dla Rosji silna organizacja państwa zawsze była warunkiem zachowania jednolitości terytorialnej i rozwoju². Starorzymska zasada *justitia regnorum fundamentum* w Rosji zostaje odwrócona na rzecz interesów państwowych. Przez długi czas władza sądowa znajdowała się tu w ścisłym związku z władzą administracyjną, zawsze w pełni jej się podporządkowując. Kontrydiktoryjny proces karny, w którym interes prywatny jest priorytetowym obiektem ochrony prawnej, zastępuje proces inkwizycyjny charakteryzujący się dominacją interesu publicznego³. Bilans pomiędzy interesem publicznym a interesem prywatnym został zmieniony na rzecz tego ostatniego dopiero w drugiej połowie XIX

¹ Н. Гартунг, История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, Издательство «Книга по требованию», Москва, 2011, С. 5.

² Г. Пихои, П. Т. Тимофеева (ред.), Судьбы реформ и реформаторов в России, Издательство РАГС, Москва, 1999, с. 5.

³ В. А. Линовский, Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России, Одесса, 1849. С.7-13; И. Я. Фойницкий, Курс уголовного судопроизводства, Т.1, Петербург, 1902, С. 14, 62; А. С. Барабаш, Публичное начало российского уголовного процесса, Петербург, 2009, С. 139.

wieku. Przeprowadzone na szeroką skalę reformy administracyjne i prawne przewidywały stworzenie nieznanych wcześniej ojczystemu prawu instytucji: sądu przysięgłych, adwokatury, niezależnego oraz w pełni samodzielnego sądu. W połączeniu z otwartością i jawnością zreformowanego procesu karnego, rozszerzaniem prawa oskarżonego do obrony, przestrzeganiem zasady równości wszystkich obywateli w stosunku do prawa. Te instytucje radykalnie odmieniły dotychczasowe oblicze rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości. Zdobyte doświadczenia były na tyle pozytywne, że po wielu dziesięcioleciach wrócono do tych idei. Dzisiejsza reforma procesu karnego w Rosji w wielu aspektach powtarza podstawowe założenia, zawarte w ustawach sądowych cara Aleksandra II z lat sześćdziesiątych XIX stulecia.

Każda reforma prawa i procesu jest wynikiem celowego działania ustawodawcy. Jednak reformy w zdecydowanej większości przypadków są rezultatem swego rodzaju refleksji społeczeństwa lub jego bardziej świadomej części, niezadowolonej z istniejącego stanu rzeczy i naturalnie dążących do doskonalenia warunków życia⁴. Każdą zmianę dotychczasowego ładu, którą jest reforma, zawsze warunkuje szereg czynników. Z reguły są one łatwe do wykrycia. Mówiąc o reformach procesu karnego w Rosji, nie można jednak nie zauważyć pewnej niepokojącej tendencji. Otóż w początkach historii rosyjskiego procesu karnego każda kolejna reforma znajdowała się w pewnym odstępie czasowym od poprzedniej. Dawało to czas praktyce na przygotowywanie się do nowych wymogów oraz procedur. Temu celowi skutecznie służyły swego rodzaju eksperymenty ustawodawcze, kiedy nowe przepisy poddawano „próbie”, bacznie obserwując sposób ich rzeczywistego oddziaływania. W związku z tym reformy w Rosji z reguły obejmują dość długi czas. Jednak na przykład w latach 1918-1985 w Rosji Radzieckiej ukazało się ponad dwieście aktów prawnych, którymi wprowadzono zmiany w organizacji sądów. Od 1963 i do 1978 roku kodeks postępowania karnego Rosji Radzieckiej został istotnie znowelizowany ponad dwadzieścia razy. Przez ponad trzydzieści lat jego funkcjonowania wprowadzono łącznie około czterystu zmian⁵. Obowiązujący kodeks postępowania karnego Rosji z 2001 roku od chwili uchwalenia był zmieniony już ponad sześćset razy, przy czym nie zawsze kolejne nowele

⁴ А. Б. Каменский, От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа, Российский государственный гуманитарный университет, Москва, 2001, с. 7.

⁵ В. М. Лебедев, В. П. Божьев (ред.), Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР (постатейный), Издательство «Спарк», Москва 1997, с. 6.

ustawodawcy w pełni odpowiadały pierwotnym założeniom koncepcji reformy sądownictwa. Trudno jest precyzyjnie wskazać przyczyny tego zjawiska, jednak sposób oddziaływania takiej strategii na codzienne funkcjonowanie systemu wymiaru sprawiedliwości jest łatwy do przewidzenia. Jakość nowych regulacji z punktu widzenia merytorycznego, a również pod względem techniki prawniczej, w wielu przypadkach pozostawia wiele do życzenia. Dawno zauważono, że intensyfikacja działalności ustawodawczej obserwowana zazwyczaj na początku i przed końcem kadencji organów parlamentarnych nie może stanowić celu samego w sobie. Nie istnieje prawo doskonałe. Każda ustawa jest niedoskonała, a zwłaszcza kiedy uchwała się ją w pośpiechu, bez poważnego i szerokiego omówienia projektu z udziałem specjalistów.

Pomimo długiej historii „użytkowania” samo pojęcie reformy w literaturze prawniczej rosyjskiej nie należy do jednoznacznych. Zdaniem Dmitrija O. Serowa, celem każdej reformy sądowej jest „osiągnięcie takiego poziomu efektywności funkcjonowania systemu sądowego, przy którym następuje maksymalnie pełna realizacja zasad wymiaru sprawiedliwości aktualnych dla ustawodawcy w konkretnej epoce historycznej”⁶, a sama reforma zawsze odbywa się w ograniczonym terminie, nosi charakter systemowy, wprowadza głębokie, powiązane ze sobą zmiany⁷. Zdaniem Igora L. Pietruchina, reformą nie jest każda, ale głęboka zmiana w całości struktury procesu karnego, przy czym reforma obejmuje nie tylko postępowanie sądowe, ale także postępowanie przygotowawcze, strefę działalności operacyjno-rozpoznawczej⁸. Każdy z tych poglądów zasługuje w pełni na uznanie. Systemowy charakter jest ważną cechą reformy. Znaczenie ma również swego rodzaju spójność ideowa wprowadzanych zmian oraz fakt finalizacji działań reformatorów. W historii rosyjskiego procesu karnego wyróżnia się sześć reform:

1. reforma sądowa cara Piotra I,
2. reformy Katarzyny II,
3. reformy cara Aleksandra II,
4. reforma procesu karnego w 1922 roku,
5. reforma procesu karnego w 1956-1964 roku,
6. reforma procesu karnego z końca XX i początku XXI wieku⁹.

⁶ Д. О. Серов, Судебная реформа Петра I. Историко-правовое исследование, с. 13.

⁷ Ibidem, с. 15.

⁸ И. Л. Петрухин, Правосудие: время реформ, Москва, 1991, с. 42.

⁹ Podobny pogląd można spotkać również w podręcznikach akademickich (Н.А. Колоколов (ред.), История российского правосудия, Издательство «Юнити», «Закониправо», Москва, 2012, с. 7)

Takie podejście wydaje się dyskusyjne, szczególnie jeżeli chodzi o reformy procesu karnego w nowej Rosji. Zmiany wprowadzone w latach dziewięćdziesiątych zeszłego stulecia w porównaniu do reform w XXI wieku nosiły charakter punktowy: częściowo modernizowano proces karny radziecki, nie zmieniając przy tym istotnie jego pierwotnej koncepcji. Dopiero z wejściem w życie nowego kodeksu postępowania karnego Federacji Rosyjskiej z 2001 roku można obserwować głębokie oraz radykalne zmiany dotychczasowego systemu postępowania karnego. W tej klasyfikacji pominięto również próby wycofania się ustawodawcy rosyjskiego z niektórych wprowadzonych wcześniej rozwiązań. Te próby można nazwać swego rodzaju kontreformami. Biorąc pod uwagę ciągle wprowadzane modyfikacje, nie można tak jednoznacznie stwierdzić, że reforma procesu karnego w nowej Rosji została *de facto* i *de jure* zakończona.

Celem pracy jest pokazanie najważniejszych etapów w rozwoju rosyjskiego procesu karnego, próba ustalenia oraz wyeksponowanie pewnych prawidłowości historycznych. Jednocześnie autor chciałby przybliżyć czytelnikowi stan współczesny rosyjskiego postępowania karnego. Szczególną uwagę poświęca on funkcjonującemu aktualnie prawu dowodowemu, które z jednej strony jest stosunkowo nowoczesne, a z drugiej – wciąż zachowuje pewne tradycyjne dla procesu rosyjskiego elementy pochodzące z wcześniejszych okresów.

O strukturze pracy zadecydowała logika rozwoju historycznego rosyjskiego procesu karnego. Autor dążył do zachowania należytej obiektywności w sposobie podania materiału. Bardzo pouczającym był dla mnie pewien przypadek, wiedzę o którym zawdzięczam praktyce adwokackiej. Wiadomo, że w zawodzie adwokata – oprócz informacji bezpośrednio dotyczących meritum spraw – od każdego klienta uzyskuje się sporą ilość informacji osobistych. Otóż jeden z klientów opowiedział mi o własnym ciekawym doświadczeniu. Pewna emerytka w paczce zwykłej soli kamiennej odnalazła łyżkę ciemnych kamyków. Jak często, analizując kontrowersyjne zagadnienia, współcześni badacze ulegają pokusie wyeksponowania tylko takich „ciemnych kamyków”, świadomie pomijając to, że przedmiot ich badań w rzeczywistości składa się nie z jednego, a z wielu różnych elementów? W nie tak dawnych czasach tę metodę dość skutecznie wykorzystywała propaganda radziecka, pokazując „trudne” życie robotników w krajach kapitalistycznych. Owszem, obowiązujący w Rosji model procesu karnego nie jest doskonały. Ma on swoje wady,

ale ma też i zalety. Autor swoje zadanie widział w przybliżeniu czytelnikowi najistotniejszych etapów ewolucji rosyjskiego postępowania karnego.

Zdecydowana większość literatury na omawiany temat jest w języku rosyjskim, aczkolwiek reformy postępowania karnego w Rosji nie umknęły również uwadze badaczy polskich. Wśród nowoczesnych opracowań można znaleźć sporo ciekawych publikacji autorów polskich, które z reguły dotyczą wybranego epizodu z historii rosyjskiego procesu karnego¹⁰. Brakuje jednak prac monograficznych przedstawiających chociażby w zarysie ewolucję historyczną tego zjawiska, pokazujących sukcesyjność poszczególnych instytucji prawnych do czasów współczesnych. W ogólnym ujęciu, biorąc pod uwagę niesłabnące zainteresowanie prawem rosyjskim, stosownej literatury w języku polskim jest obecnie nieproporcjonalnie mało. Niniejsza publikacja ma za zadanie częściowe uzupełnienie tej luki.

¹⁰ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, 2. Wydanie, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 2012; P. Kruszyński (red.), *System Prawa Karnego Procesowego. Proces karny. Rozwiązania modelowe w ujęciu prawnoporównawczym*, t. II, LexisNexis, Warszawa, s. 657-674.

Rozdział I

Geneza i rozwój rosyjskiego procesu karnego

1.1. Proces karny Starej Rosji

Tak jak i historia klasyczna, w której obserwujemy stałą zmianę form społecznych i państwowych, historia procesu karnego charakteryzuje się przejściem od jednego typu postępowania do drugiego, adekwatnego dla danego momentu historycznego. W bardzo bogatej literaturze przedmiotu (polskiej i rosyjskiej), przyjmuje się uniwersalną trójczłonową klasyfikację historycznych typów procesu karnego. Mówi się o procesie skargowym, procesie inkwizycyjnym oraz procesie mieszanym¹¹.

Początkowy etap rozwoju procesu karnego w Starej Rosji, jak i w większości innych krajów świata, charakteryzował się wyraźną przewagą skargi prywatnej nad postępowaniem z urzędu. Wyrażało się to szczególnie w tym, że przestępstwo nie było rozpatrywane jako społecznie niebezpieczny delikt, ale jako prywatne działanie¹² wywołujące negatywne skutki przede wszystkim dla osoby pokrzywdzonego. Dochodzenie przestępstw odbywało się na zasadzie zemsty. Z uwagi na brak odpowiednich regulacji prawnych ściganie sprawcy miało często charakter samowolny. Na przykład powszechnie

¹¹ Można tu tylko przykładowo powołać się na opracowania: E. Krzymuski, *Wykład procesu karnego*, Kraków 1922, s. 11; S. Śliwiński, *Polski proces karny przed sądem powszechnym — zasady ogólne*, Wyd. Gebethner i Wolf, Warszawa 1948, s. 49; M. Cieślak, *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, t. 1, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1955, s. 20-34; M. Cieślak, *Polska procedura karna*, PWN, Warszawa 1973, s. 77; R. Kmiecik, E. Skrętowicz, *Proces karny — część ogólna*, Zakamycze, Kraków 2002, s. 50-51; por. B. Sygit, *Historia prawa kryminalnego*, Zapolex Media, Toruń 2007; T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009, s. 112; S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009, s. 77-78; S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces karny. Zarys systemu*, LexisNexis, Warszawa, 2013, s. 75-76; por. także K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Wyd. PWN, Warszawa 1997, s. 193, 209 i nast.; B. Lesiński, W. Rozwadowski, *Historia prawa*, PWN, Warszawa-Poznań 1980, s. 276 i nast.; Н. Гартунг, История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии, России, Типография Э. Арнольд, Санкт-Петербург 1868, с. 5-7; К. Б. Калиновский А. В. Смирнов, Уголовный процесс, Питер, Санкт-Петербург, 2003, с. 50.

¹² А. В. Смирнов, Состязательный процесс, Альфа, Санкт-Петербург 2001, с. 27-48, а также por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Wyd. PWN, Warszawa 1997.

akceptowano nieograniczoną zemstę na krewnych domnianego sprawcy. Jednak po przejściu Rosji na chrześcijaństwo prawo zemsty jako sprzeczne z założeniami nowej wiary zostało ograniczone. Zmodyfikowane staroruskie prawo pozwalało na zemstę tylko w sprawach o zabójstwo kwalifikowane¹³, przy czym w przepisach szczegółowo wskazywało na to, kto i w jaki sposób może to prawo zrealizować. Zakładano na przykład, że zemsty za zabitego może dokonać tylko osoba będąca bliskim krewnym ofiary. Do bliskich krewnych wówczas należały osoby do trzeciego stopnia pokrewieństwa. Jeżeli znany zabójca się ukrywał, cały jego majątek ulegał przepadkowi na rzecz krewnych pokrzywdzonego. Z czasem prawo zemsty ustawowo zastąpiono tak zwanymi „wykupami”, tj. zobowiązaniem sprawcy lub jego krewnych do wypłacenia materialnego zadośćuczynienia pokrzywdzonemu lub jego krewnym¹⁴. Należy zaznaczyć jednak, że postępowanie karne odbywało się nie tylko w przypadku zemsty. Funkcje sędziowskie w poszczególnych sprawach pełnili starostowie, zebrania ludowe, aczkolwiek można przypuszczać, że przypadków, które stanowiłyby przedmiot ich badań na początku nie było zbyt wiele.

Główną rolę w staroruskim procesie karnym odgrywały spierające się strony. Władza i autorytet sądu (osób, pełniących tę funkcję) były mocno ograniczone. Obowiązek zbierania oraz przedstawiania dowodów ciążył na osobach zainteresowanych — na przykład na tym, kto zgłaszał fakt popełnienia przestępstwa. Swoją drogą, osoba wskazana przez pokrzywdzonego jako sprawca powinna była przedstawiać dowody swojej niewinności, ponieważ ponosiła wszelkie skutki negatywne pasywności procesowej. Brak takich dowodów, ich niewiarygodność lub niedostateczność sąd uznawał za okoliczność obciążającą¹⁵. Na etapie początkowym szeroko wykorzystywano jako dowód dostateczny fakt zatrzymania sprawcy na gorącym uczynku, z dowodem przestępstwa w rękach. Podobne znaczenie miał też fakt znale-

¹³ Do zabójstwa kwalifikowanego (nazywanego w źródłach historycznych umyślnym) należało na przykład zabójstwo w związku z dokonaniem rozboju, kiedy ofierze nie można było zarzucić żadnej winy.

¹⁴ И. Максимович, Речь об уголовных наказаниях в России, Университетская Типография, Киев, 1853, с. 14; Ю. Г. Алексеев, Псковская судная грамота и ее время. Развитие феодальных отношений на Руси XIV-XV вв., Издательство «Наука», Ленинград, 1980, с. 43; А. А. Иванов, От талиона к индивидуализации юридической ответственности. Исторический очерк становления правового принципа, Издательство ЮНИТИ, Закон и право, Москва, 2012, с. 10.

¹⁵ К. Ф. Гуценко (ред.), Уголовный процесс учебник, Зерцало, Москва 2000, с. 141.

zienia inkryminującego przedmiotu u oskarżonego w jego własnym domu¹⁶. Pozyskiwanie takich dowodów odbywało się w formie specjalnej czynności, nazywanej *gonienie sliedu* (tropienie śladu). Czynność ta miała charakter otwarty, odbywała się publicznie z aktywnym udziałem tzw. ochotników, którzy reprezentowali społeczeństwo¹⁷. Przy braku dowodów główną rolę odgrywały zeznania świadków, które były oceniane przeważnie formalnie. W przypadku „równości” dowodów przedstawionych przez strony lub w przypadku braku dowodów wątpliwości co do winy ewentualnego sprawcy mógł rozwiązać pojedynek sądowy, nazywany „polem”. Reguły pojedynku były dość demokratyczne. Na przykład osoba stara, chora lub okaleczona, kobieta lub ksiądz mogli skorzystać z pomocy wynajętego „zastępcy”. Jednak konsekwencje prawne rezultatu pojedynku ponosili sami osobiście¹⁸. Pojedynki również nie odpowiadały regułom nowej wiary, więc w 1556 roku zastąpiono je bardziej formalną czynnością — całowaniem krzyża. Dla osób nieletnich sąd mógł zastosować losowanie¹⁹.

Warto zwrócić uwagę na to, że w staroruskim procesie karnym poszukiwaniem sprawcy oprócz pokrzywdzonego mogli zajmować się specjalne osoby, tzw. soki. Dla wielu osób była to stała oraz dobrze opłacana praca²⁰.

Charakterystyczną cechą danego etapu w rozwoju rosyjskiego procesu karnego było to, że postępowanie w sprawach karnych nie różniło się znacząco od postępowania w sprawach cywilnych. Cel procesu, w domniemaniu ówczesnych sędziów, polegał bowiem przede wszystkim na przywracaniu naruszonych praw. Świadczy o tym chociażby ten mało znany fakt, że staro-

¹⁶ В. Сергеич, Лекции и исследования по древней истории русского права, Типография М. М. Стасюлевича, Петербург, 1910, С.597-598.

¹⁷ С. В. Игнатенко, Гласность в истории уголовного процесса России, История государства и права, 2013, N 13, С. 45.

¹⁸ Мówi o tym wyraźnie słynna Pskowska Sudnaja Gramota: Ю. Г. Алексеев, Псковская судная грамота и ее время. Развитие феодальных отношений на Руси XIV-XV вв., Издательство «Наука», Ленинград, 1980, С. 52; por. М. Вострышев, Повседневная жизнь России в заседаниях мирового суда и ревтрибунала 1860-1920-е годы, Издательство «Молодая гвардия», Москва, 2004, с. 10-11.

¹⁹ М. Вострышев, Повседневная жизнь России в заседаниях мирового суда и ревтрибунала 1860-1920-е годы, с. 11.

²⁰ Т. И. Ампилова, История уголовного судопроизводства России (IX-XIX вв.), Москва 2009, с. 40-41; tradycje prywatnego śledztwa w Rosji w późniejszych czasach tylko się rozwijają. Do znanych przykładów należy działalność śledcza Wańki Kaina, przestępca, który na końcu 1741 roku zaproponował swoje usługi w ujawnieniu przestępców Sysknom Prykazie, praobrazie późniejszej Policji (Д. Мордовцев, ВанькаКайн. Исторический очерк, Хромолитография и Типография В. Грацианского, Петербург, 1876, с. 80 i dalej) wyprzedzając znanego francuskiego oszusta praktycznie o stulecie.

ruskie prawo (jeszcze do wzbogacenia się o normy prawa karnego pochodzenia greckorzymskiego) nie przewidywało kary śmierci. Logika była prosta: zabicie sprawcy uniemożliwiłoby uzyskanie przez pokrzywdzonego lub jego reprezentantów stosownego odszkodowania²¹. W praktyce karę śmierci wymierzano głównie za przestępstwa o charakterze religijnym, gdzie trudno było znaleźć bezpośredniego pokrzywdzonego. W procesie karnym powszechnym staroruskim zjawiskiem było zawarcie umów pomiędzy spierającymi się stronami procesowymi. Tylko w sytuacjach wątpliwych lub przy braku zgody jednej ze stron na pokojowe zakończenie konfliktu spór rozwiązywał organ sądowy w składzie określonym przez strony²². Dopiero w Ruskiej Prawdzie (najważniejszym źródle prawa karnego i cywilnego starej Rosji) można zauważyć przejście od oceny przestępstw głównie z pozycji interesów prywatnych do oceny działań przestępczych jako szkodliwych przede wszystkim z punktu widzenia coraz bardziej silnego państwa²³.

Biełozierska gramota ustawowa z 1488 roku przewidywała, że posiedzenia sądu mogą się odbywać tylko pod warunkiem, że będą na nich obecni tzw. *dobrze ludzi*. Funkcję sądu w Starej Rosji w niektórych sprawach pełnił wiec. W 1346 roku książę litewski Olgierd podjął wyprawę wojskową przeciwko Nowogrodowi. Kiedy wyszło na jaw, że powodem dla rozpoczęcia kampanii posłużyło znieważenie wielkiego księcia przez posadnika nowogrodzkiego, który nazwał go „psem”, wiec skazał winowajcę na karę śmierci²⁴. Kolejność organów pełniących w czasach Starej Rosji funkcje sądowe sprzyjała ustaleniu kontroli społecznej nad przebiegiem postępowania karnego²⁵. Udział tzw. czynnika społecznego i dziś stanowi jedną z charakterystycznych cech rosyjskiego procesu karnego. Wystarczy tu wymienić niektóre z form takiego udziału nawiązujące do tradycji historycznych. Są to osoby przybrane, pełniące rolę niezależnych świadków przy przeprowadzeniu najważniejszych czynności dowodowych w postępowaniu przygotowawczym, przysięgli.

²¹ Т. И. Ампилова, История уголовного судопроизводства России (IX-XIX вв.), Москва 2009, с. 9-10.

²² И. Максимович, Речь об уголовных наказаниях в России, Университетская Типография, Киев, 1853, с. 12

²³ А. Попов, Русская Правда в отношении к уголовному праву, Университетская типография, Москва, 1841, с. 19.

²⁴ В. Ю. Гессен, Вечевой суд в Новгороде и Пскове, Издание Культ-отдела П. Г. С. П. С., Петроград, 1921, С. 4.

²⁵ Т. И. Ампилова, История уголовного судопроизводства России (IX-XIX вв.), с. 23.

Staroruski proces karny składał się z reguły z trzech etapów:

- 1) określenie stron,
- 2) sąd,
- 3) wykonywanie wyroku²⁶.

Sam proces był wysoce zróżnicowany pod względem klasowym. Z czasem powstał system sądów stanowych, przeznaczonych dla określonych grup obywateli. Różniły się również i kary. Na przykład za zabójstwo chłopu człowiek wolny ponosił tylko karę grzywny. Natomiast chłop za uderzenie człowieka wolnego mógł zostać ukarany nawet śmiercią²⁷. Postępowanie wobec przedstawicieli Cerkwi różniło się od postępowania, w którym brali udział zwykli obywatele. Kary w stosunku do hierarchów cerkiewnych były mniej drastyczne niż w stosunku do pozostałych kategorii ludności. Zdarzały się jednak wyjątki: w słynnej *Historii państwa rosyjskiego* autorstwa N. M. Karamzina jest wzmianka o przypadkach, kiedy karę śmierci orzekano w stosunku do księży prawosławnych za popełnione przez nich przestępstwa pospolite. Niestety, szczegóły tych spraw nie są opisane²⁸.

Postępowanie karne w czasach Starej Rosji było zbudowane na tradycjach wiekowych i różnego rodzaju obyczajach. One były głównym źródłem ówczesnych aktów prawa pisemnego. Wiele starych obyczajów znajdziemy na przykład w tekście *Ruskiej Prawdy*, dobrze znanej twórcom Statutu Litewskiego²⁹. Z kolei drugim ze względu na znaczenie źródłem prawa były wówczas podejmowane w konkretnych sprawach karnych lub cywilnych decyzje książąt³⁰.

Z upływem czasu centralne organy władzy w poszczególnych regionach (księstwach) rosyjskich zaczynają bardzo powoli, ale metodycznie kształtować swój monopol na wymiar sprawiedliwości. Już Nowogrodzka Gramota Sudna z 1471 roku zabraniała samosądu w przypadku popełnienia przestępstw ciężkich, m.in. kradzieży, rozboju, podpalenia lub zabójstwa³¹.

²⁶ М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, Типография Эд. Бергмана, Юрьев, 1905, С. 85.

²⁷ М. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя Древней Руси, Издание юридического книжного склада «Право», Петербург, 1908, С. 49.

²⁸ Н. В. Карамзин, История государства российского. Том VII, Типография Эдуарда Праца, Петербург, 1852, с. 204..

²⁹ Н. Максименко, Источники уголовным законов Литовского статута, Петербург, 1894, с. 6-8.

³⁰ Г. С. Фольдштейн, Главные течения в истории науки уголовного права в России, Типография Губернского Правления, Ярославль, 1909, С. 16.

³¹ В. Е. Лоба, Вопросы преступления и наказания в Новгородской судной грамоте, Российский юридический журнал. 2014, N 2, С. 181-186.

Wraz ze wzmocnieniem władzy książęcej prawo do prowadzenia śledztw oraz orzekania o winie w coraz większym zakresie staje się prerogatywą książąt i ich reprezentantów. Z czasem każdy książę staje się nie tylko najwyższym, ale również jedynym możliwym sędzią³². Możemy wtedy zaobserwować ciekawe zjawisko: skuteczność działalności poszczególnych książąt oceniana jest ze względu na to, na ile sprawnie wykonują oni swoją funkcję sędziowską³³. Do pozytywnych cech ówczesnego systemu należą otwartość, publiczność postępowania karnego, w którym w tej albo innej formie biorą aktywny udział przedstawiciele społeczeństwa. Sprzyja temu fakt, iż wspólnota w czasach staroruskich ponosiła odpowiedzialność subsydiarną za czyny przestępcze popełniane przez jej członków, jeżeli nie udawało się ustalić sprawcy. Mając na uwadze w każdej sprawie własny interes, wspólnota aktywnie poszukiwała ewentualnych sprawców, znajdowała oraz przedstawiała sądowi dowody ich winy. Zgodnie z *Ruską Prawdą* sąd odbywał się zawsze publicznie, w obecności wolnych ludzi. Istniała kontrola społeczna nad wykonywaniem orzeczonej przez sąd kar. Autorytet sądu był jeszcze zbyt słaby, ale jego wyrok nie zawsze był potrzebny, ponieważ w wielu przypadkach wykonywanie decyzji sądu następowało na mocy specjalnego porozumienia zawieranego pomiędzy stronami konfliktu³⁴. Niestety, niewłaściwe połączenie władzy sądowej i władzy administracyjnej wywodzące się z czasów staroruskich, a także wykonawczej, na długie stulecia staje się charakterystyczną cechą rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości³⁵.

Po podpisaniu umowy przez księcia Olega w 911 roku z imperatorami Bizancjum prawo rosyjskie zostaje uzupełnione o normy prawa rzymskiego, m.in. dotyczące dowodów sądowych. Za dowód uznaje się tak zwane opowiadania (które były równoznaczne ze współczesnymi zeznaniami świadków), przysięgę, osobiste przyznanie się oskarżonego do winy oraz rezultaty sądów bożych. Bada się również dowody rzeczowe. Mogły to być rzeczy skradzione,

³² И. Максимович, Речь об уголовных наказаниях в России, с. 12.

³³ М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, Издательский дом «Территория будущего», Москва, 2005, С. 705.

³⁴ В. Сергич, Лекции и исследования по древней истории русского права, Типография М. М. Стасюлевича, Петербург, 1910, С. 582-583.

³⁵ Nie oznaczało to, że tego porządku nie próbowano zmieniać: pierwszą próbę, aczkolwiek nie do końca udaną, oddzielenia sądu od administracji podjął Piotr I w 1718 r. (В. Н. Латкин, Учебник истории русского права периода Империи (XVIII-XIX ст.) б Типография Санкт-Петербургской тюрьмы, Санкт-Петербург, 1899, С. 510).

falszywe pieniądze, a w niektórych przypadkach i broń. Największe znaczenie posiadały jednak zeznania świadków. Świadczy o tym fakt, że ustawodawca w tym okresie największą swoją uwagę zwraca właśnie na procedury przesłuchania. W czasach staroruskich świadkami mogli być tylko ludzie wolni. Ludzie zależni natomiast, do których zaliczano niewolników i chłopów, nie byli dopuszczani do składania zeznań. Obowiązywały zakazy dowodowe: świadkiem nie mogła być na przykład żona przeciwko mężowi, chłop wypuszczony na wolność przeciwko swojemu byłemu panu³⁶. Zeznania świadków oceniano wówczas, tak jak i stulecia wcześniej, formalnie. Prawo staroruskie rozróżniało świadków naocznych oraz świadków ze słuchu. Oczywiście priorytet oddawano zeznaniom pierwszych. Ci drudzy, jeżeli tylko nie korzystali z ulgi swojego stanu, musieli za każdym razem wskazywać źródło swojej wiedzy. Świadcami nie mogły być osoby nieme, głuche, niewidome oraz chore psychicznie. W zależności od rodzaju popełnionego przestępstwa wymagano różnej liczby świadków, tak by ich zeznania nabrały mocy pełnego dowodu. Na przykład w sprawach o zniesławienie musiało być nie mniej niż dwóch świadków, a w sprawach o zabójstwo nie mniej niż siedmiu świadków lub dwóch świadków obcokrajowców³⁷. Jednakże w tym przypadku, gdy obie strony powoływały się na tego samego świadka, jego zeznania można było traktować jako pełny dowód. Przyznanie się do winy w tym systemie oczywiście miało najwyższą siłę dowodową. Jednak moc pełnego dowodu uzyskiwano pod warunkiem, że zostało ono złożone w obecności osób duchownych. Takie przyznanie się było bezsporną podstawą do wydania wyroku, powodując z reguły natychmiastowe zakończenie sprawy karnej. W przypadku, gdy brakowało dowodów pełnych i nie można było ich uzyskać, proces karny nabierał irracjonalnego charakteru. Można było wykorzystywać pojedynki sądowe, przysięgę, losowanie, badanie wodą, żelazem lub ogniem. Ówczesni Rosjanie stosowali dość egzotyczne formy sądów bożych. Na przykład w guberniach Woroneskiej oraz Tulskiej wykorzystywano tzw. przysięgę na grad i śnieg. Polegała ona na tym, że w czasie najbliższych opadów w obecności świadków strony zbierały grudki gradu. Jeżeli udawało się je donieść do ciepłego domu, liczono, dopóki się nie rozpuściły. Sprawę wygrywała ta strona, która

³⁶ В. Сергеев, Лекции и исследования по древней истории русского права, Типография М. М. Стасюлевича, Петербург, 1910, С. 612.

³⁷ П. Гуляев, Российское уголовное право, составленное из российских государственных узаконений, Типография П. Кузнецова, Москва, 1826, с. 3.

zachowała największą liczbę grudek. Przysięga na śniegu wyglądała z kolei następująco: na rozgrzany piec w izbie rzucano bryłę śniegu. Uczestnik konfliktu robił dziewięć pokłonów przed ikoną, zanim roztopił się śnieg. Ten, kto był szybszy, zwyciężał w sporze³⁸.

W tym okresie pojawiają się również dowody pisemne. Najpierw przedstawiane w stosunkowo małej ilości, później odgrywają coraz ważniejszą rolę w procesie sądowym. Na tym tle rośnie liczba różnego rodzaju fałszerstw dokumentów.

W procesie zjednoczenia ziem rosyjskich pod rządami Moskwy postępowanie karne nabiera cech inkwizycyjnych. Zdaniem współczesnych badaczy, ta specyficzna praktyka rozwiązywania konfliktów społecznych charakterystyczna dla wschodnich państw despotycznych zaczęła kształtować się w Starej Rosji jeszcze w czasach panowania Złotej Ordy. Orda zapoznała książąt rosyjskich z władzą scentralizowaną, która nie dbała o dobrobyt społeczeństwa i dążyła do utrzymania bezpieczeństwa wewnętrznego za pomocą wszelkich dostępnych środków³⁹. W XIV-XV wieku władza sądowa należała głównie do urzędników państwowych — starostów oraz ich pomocników, tzw. celowników⁴⁰. Zachowują się poszczególne formy procesu prywatnego. Gospodarz domu pełni uznawane przez władzę funkcje sądowe wobec swoich domowników, a właściciel ziemi w zdecydowanej większości spraw sprawuje sąd nad swoimi chłopami. Jednak z czasem pogłębia się podział procesu karnego na proces kontradiktoryjny, realizowany w postępowaniu prywatnym a procesem inkwizycyjnym. Proces kontradiktoryjny obserwujemy w Starej Rosji po rozbiciu dzielnicowym. W literaturze rosyjskiej nazywany jest *syskiem*, nasila się z powstaniem Państwa Moskiewskiego. Podstawowym narzędziem *sysku* staje się torturowanie⁴¹. Jako dowód przyjmuje się również wyniki *powalnego obysku* — wspólnego oświadczenia kilku osób zamieszkujących dany teren. Warto zwrócić uwagę na to, że te osoby nie były bezpośrednimi świadkami

³⁸ А. А. Левенстим, Присяга на суде по народным воззрениям, Сенатская типография, Петербург, 1901, с. 23.

³⁹ Т. Ю. Амплеева, История уголовного судопроизводства России (IX-XIXвв.), Москва, 2009, с. 42; o znaczącym wpływie tego etapu w historii Rosji na kształtowanie się jej przyszłej tożsamości państwowej pisał również P. Jasienica (P. Jasienica, *Myśli o dawnej Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa, 2009).

⁴⁰ Nazwa *celownik* pochodzi od słowa całować. Przystępując do pełnienia swoich obowiązków, *celownicy* całowali krzyż na dowód tego, że będą postępowali zgodnie z prawdą i sprawiedliwie.

⁴¹ И. Максимович, Речь об уголовных наказаниях в России, с. 20.

zdarzenia, z reguły nie widziały naocznie samego przestępstwa⁴². W swoim oświadczeniu wskazywały na osoby, które z różnych powodów nie cieszyły się zaufaniem społeczeństwa i potencjalnie mogłyby popełnić dane przestępstwo. Procedura *powalnego obysku* była skomplikowana. Za wpisanie konkretnej osoby na listę potencjalnych sprawców musiała wypowiedzieć się większość zebranych. Następnie na podstawie decyzji wysyłanych z Moskwy urzędników śledczych (tzw. *osobych obyszczyków*) wskazane osoby zatrzymywano i kolejno poddawano torturom. W ten sposób po pewnym czasie śledczy uzyskiwał przyznanie się do winy lub co najmniej wskazówki, gdzie można znaleźć ewentualnego sprawcę. Jeżeli przed rozpoczęciem tortur osoba wskazana przez *schod* (zebranie narodowe) przyznawała się do winy, wciąż udzielano przyzwolenia na torturowanie, dążąc do ujawnienia wszystkich współników, a jednocześnie do publicznego ukarania sprawcy oraz prewencji ogólnej⁴³. *Powalny obysk* — skuteczna w małych społecznościach czynność wykrywcza — stał się tyle popularny w rosyjskim procesie karnym, że z czasem przydano jej znaczenie dowodowe, szczególnie w sprawach karnych o przestępstwa państwowe⁴⁴. Dopiero po 1864 roku istota i cel *powalnego obysku* uległy poważnej modyfikacji. Akty prawne z 1864 roku, zawierające podstawowe założenia reformy sądownictwa, przewidywały tzw. dochodzenie za pośrednictwem okolicznych osób. Brało w nim udział od sześciu do dwunastu osób zamieszkujących odpowiedni teren, które pod przysięgą składały zeznania dotyczące wcześniejszych zajęć, kontaktów osobistych oraz stylu życia oskarżonego (art. 454 Ustawy o postępowaniu karnym). Te dane policja, śledczy oraz sąd brali później pod uwagę jako ewentualne poszlaki.

W późniejszych czasach w strukturze władzy centralnej Starej Rosji powstaje specjalny organ pełniący funkcji śledcze oraz sądowe — Sudnyj Prykaz. Razem z tym zanikają klasyczne sądy boże. Przez krótki czas stosuje się pojedynki sądowe, jednak pod wpływem Cerkwi wkrótce zostają one zakazane pod groźbą kary i zastąpione odpowiadającymi dogmatom wiary losowaniem oraz całowaniem krzyża.

⁴² М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, с. 120.

⁴³ М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, с. 121.

⁴⁴ П. М. (под псевдонимом), Повальный обыск по Своду законов и дознание через окольных людей по Судебным Уставам, Журнал Министерства юстиции, Том XXV, Типография Правительствующего Сената, Петербург, 1865, с. 56-58.

Ocena dowodów staje się domeną sądów, które mogą podejmować wszelkie niezbędne czynności sprawdzające. Przebieg procesu jest utrwalany za pomocą protokołu (tzw. sudnyj — spisok)⁴⁵. W protokole zapisuje się zeznania stron, świadków, opisuje się treść przedstawionych dowodów. Protokół ma znaczenie kluczowe z punktu widzenia sprawy, ponieważ po jego podpisaniu (tzw. zamknięciu) dalsze jej badanie robi się niemożliwe. Z punktu widzenia organizacyjnego sporządzenie pisemnego protokołu wówczas było nie lada wyzwaniem: obyczaj wymagał ustalenia oraz bardzo dokładnego przesłuchania sporej liczby świadków w każdej sprawie karnej rozpatrywanej przez sąd. Obowiązkowa w tym okresie minimalna liczba świadków wahała się od dziesięciu do nawet dwudziestu osób⁴⁶. Irracjonalność podobnej praktyki tylko na pierwszy rzut oka wydaje się obecnie oczywistą: uważano bowiem, że za pomocą zeznań pojedynczego świadka można ustalić tylko prawdopodobieństwo istnienia określonego faktu. Większa liczba świadków daje zaś możliwość dokonania głębszej oceny jakości poszczególnych zeznań. Zwiększając liczbę świadków, działamy na tej samej zasadzie co badacz posługujący się metodą indukcji: powiększając liczbę świadków gwarantujemy wiarygodność zeznań⁴⁷. Praktyka jednak nie zawsze była zgodna z teorią, ponieważ w roli świadków często występowały osoby, które bezpośrednio same o sprawie nic nie wiedziały, a nieliczni prawdziwi świadkowie, obawiając się całkiem słusznie konsekwencji oskarżenia o złożenie fałszywych zeznań, bardzo niechętnie stawiali się przed sądem. Ten fakt znalazł swoje odbicie w licznych przysłowiach rosyjskich, których powstanie współcześni lingwiści jednoznacznie wiążą tym okresem w historii rosyjskiej: „świadka do sądu za włosy ciągną”, „kłamca dla kłamcy jest świadkiem wiarygodnym”, „kiedy kłamiesz, to musisz na kogoś się powoływać”⁴⁸.

Po okresie rozbicia dzielnicowego wzmocnienie władzy książąt moskiewskich, wzrost wpływów bojarstwa, rozwój centralnych organów władzy wywołały odpowiednie zmiany w ówczesnym prawie. Do podstawowych aktów prawnych tej epoki należą Sudiebnik cara Iwana III z 1497 roku oraz późniejszy Sudiebnik cara Iwana IV z 1550 roku. W 1649 roku, po zakończe-

⁴⁵ М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, Типография Эд. Бергмана, Юрьев, 1905, с. 114.

⁴⁶ И. Максимович, Речь об уголовных наказаниях в России, с. 20.

⁴⁷ Л. Е. Владимиров, Учение об уголовных доказательствах, Автограф, Тула, 2000, с. 52.

⁴⁸ О. Буслаев, Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Т. I, Типография товарищества «Общественная польза», Петербург, 1864, с. 108.

niu Wielkiej Smuty, uchwalono słynne Ułożenie soborowe. Były to pierwsze próby systematyzacji prawa rosyjskiego.

Podstawą Sudiebnika cara Iwana III 1497 roku były regulacje prawne zawarte w Ruskiej Prawdzie, tzw. Sudnych Gramotach (aktach prawnych o znaczeniu lokalnym opisujących ustrój sądów w poszczególnych znaczących miastach) oraz niektórych znanych wyrokach sądowych. Przewidziany przez Sudiebnik proces karny ma więc charakter kontradiktoryjny: sąd pełni rolę niezawisłego arbitra w sporze równoprawnionych stron procesowych. Obowiązek udowodnienia winy należy wyłącznie do oskarżyciela. Proces dowodowy ma charakter uproszczony: niestanowienie się oskarżonego (pozwanego) w sądzie oznacza przyznanie się do winy, a nieobecność oskarżyciela (powoda) skutkuje umorzeniem sprawy⁴⁹. Sudiebnik wprowadza odpowiedzialność za złożenie fałszywych zeznań, określa reguły pojedynków sądowych, legalizuje stosowanie tortur jako środka służącego do ustaleniu prawdy o zdarzeniu, przewiduje obowiązkowe prowadzenie pisemnego protokołu. W posiedzeniach sądu udział biorą przedstawiciele społeczności⁵⁰.

Kolejny Sudiebnik, uchwalony w czasach cara Iwana IV, zlikwidował przywileje sądowe udzielnych książąt. Jednocześnie wzmocniona zostaje władza aparatu państwa. Sudiebnik ogranicza stosowanie tzw. pola⁵¹, wprowadza obowiązek informowania władzy centralnej przez starostów o postanowionych przez nich wyrokach karnych przed ich wykonaniem (tzw. доклад)⁵², ogranicza możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej przedstawicieli stanu bojarskiego⁵³.

Po zakończeniu Smuty nowa dynastia carska Romanowych zaczyna dość aktywnie wprowadzać nowe regulacje prawne. Nie można tego do końca wytłumaczyć dążeniem Romanowych do wzmocnienia władzy. Najważniejszy problem ówczesnego rosyjskiego systemu wymiaru sprawiedliwości polegał na tym, że z epok poprzednich zachowały się liczne normy prawa, często sprzeczne ze sobą. Niezbędną stała się kolejna systematyzacja ustawodawstwa. Co ciekawe, za źródła dla nowego Ułożenia soborowego, uchwalonego

⁴⁹ В. А. Новицкий, Теория российского процессуального доказывания и правоприменения, с. 17.

⁵⁰ Российское законодательство X-XX веков. Том 2. М., 1985, с. 54-62.

⁵¹ Судебник Царя и Великого Князя Ивана Васильевича, законы из Юстиниановых книг, Указы Дополнительные к Судебнику и Таможенный устав Царя и Великого Князя Ивана Васильевича, Императорская Академия наук, Петербург, 1768, с. 12.

⁵² Ibidem, с. 55-56.

⁵³ Ibidem, с. 59.

w 1649 roku, posłużyły nie tylko wcześniejsze Sudiebniki carskie z 1497 oraz 1550 roku, pomniki prawa Bizantyjskiego (tzw. Księga kormcza), lecz również III Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 roku przyjęty przez Rosjan za wzorzec techniki prawniczej. Ułożenie wprowadzało proces inkwizycyjny w sprawach o przestępstwo przeciwko państwu. Głównym dowodem stało się własne przyznanie podejrzanego do winy, a jedynym dopuszczalnym środkiem jego uzyskania stała się tortura. Na tym tle zmiesza się znaczenie *powalnego obysku*. Z treści poszczególnych przepisów. Państwo nie posiada już zaufania do tej formy pozyskiwania informacji o ewentualnym sprawcy. W XVII wieku *powalny obysk* jako samodzielne źródło informacji dowodowych przestaje istnieć⁵⁴. Szczególną uwagę Ułożenie poświęca przestępstwom politycznym. Stanowią one wyjątek. Proces w tych sprawach od początku i do samego końca ma wyraźnie charakter inkwizycyjny. Brak precyzyjnego opisu takich czynów stwarza niebezpieczeństwo nadużycia władzy przez urzędników państwowych. Z czasem sankcje wobec sprawców przestępstw politycznych zostały zaostrzone. Wprowadzono kwalifikowane rodzaje kary śmierci, a torturowanie odbierano jako niezbędny element każdego przesłuchania.

Warto zwrócić uwagę na to, że wspomniane Ułożenie po raz pierwszy przewidywało możliwość powołania „uczonych ludzi”. Mieli oni za zadanie przeprowadzać specjalne badania w celach dowodowych w sprawach o fałszerstwa pieniędzy i dokumentów. Dało to początek wykorzystywaniu wiedzy specjalnej przez ekspertów w rosyjskim postępowaniu karnym⁵⁵. Pierwszy przypadek powołania biegłych odnotowano w tym samym 1649 roku. W roli biegłego wystąpił lekarz⁵⁶. Bardziej szczegółowe regulacje prawne odnoszące się do sposobów wykorzystywania wiedzy specjalnej w sprawach karnych pojawiły się w Ukazie carskim z dnia 9 grudnia 1699 roku „O porządku badania podpisów w aktach grodowych w przypadku powstania sporów albo wątpliwości”. Badania te mieli przeprowadzać tzw. diakoni oraz ich pomocnicy, którzy na co dzień prowadzili sprawy księcia wymagające tworzenia różnego rodzaju dokumentów pisemnych⁵⁷. W tym samym czasie wprowadzano

⁵⁴ В. Сергенч, Лекции и исследования по древней истории русского права, Типография М. М. Стасюлевича, Петербург, 1910, с.621.

⁵⁵ И. Ф. Крылов, Судебная экспертиза в уголовном процессе, Ленинград, 1963, с. 4-5.

⁵⁶ С. А. Смирнова, Судебная экспертиза на рубеже XXI века: состояние, развитие, перспективы, Питер, Санкт-Петербург, 2004, с. 62.

⁵⁷ О. И. Чистяков, Б. В. Вилецкий, Российское законодательство X-XX веков, Т. 8, Судебная реформа, Москва 1991, с. 300.

świadczenia lekarzy w celu ustalenia charakteru obrażeń ciała oraz stopnia przydatności osób do carskiej służby. Wtedy również spotykamy pierwsze opinie związane z błędami lekarskimi, które to w tych czasach zdarzały się bardzo często. W drugiej połowie XVII wieku zarejestrowano pierwsze przypadki wydawania opinii o stanie zdrowia psychicznego oskarżonego. Badania te z reguły prowadzali mnisi, bowiem choroby psychiczne kwalifikowano wówczas jako choroby natury duchowej. O takich osobach mówiono jako o „opętanych przez diabła”. Ułożenie z 1669 roku cara Aleksieja Michałowicza wskazywało na niewinność takiej osoby w przypadku popełnienia przez nią przestępstwa, przy czym nawet takiego ciężkiego jak zabójstwo. Chorych umieszczano w klasztorach na podstawie Ustawy Cierkiewnego z 996 roku. Praktyk takich zaprzestano dopiero po 1761 roku, kiedy zgodnie z rozporządzeniem cara Piotra III w całej Rosji rozpoczęto za środki państwowe budowę specjalnych domów opieki⁵⁸.

W historii Starej Rosji występują liczne przypadki wykorzystywania wiedzy specjalnej w sprawach o znaczeniu politycznym. Do najstarszych znanych należy ocena stanu zdrowia księcia Andrzeja Staryckiego, przeprowadzona przez carskiego lekarza Feofila w 1535 roku. Okoliczności sprawy są dobrze znane: w tym roku pojawiły się dane o możliwej interwencji Tatarów kazańskich. Car zwołał naradę w Moskwie, na którą zaproszono między innymi księcia Staryckiego. Ten zaś na wezwanie nie przyjechał, tłumacząc swoją nieobecność chorobą, a żeby nikt nie mógł podejrzewać go o tchórzostwo, prosił cara, aby wysłał do niego lekarza. Niestety, po oględzinach lekarz Feofil stwierdził, że choroba księcia należy do kategorii lekkich, nie przeszkadza ona podjąć podróży do Moskwy. Takie zachowanie wpływowego księcia wywołało niepokój na dworze Glińskich. W tajemnicy podjęto decyzję o aresztowaniu „buntownika”, co doprowadziło do słynnego buntu Staryckiego. Zdaniem współczesnych historyków rzeczywistą przyczyną nieposłuszeństwa ze strony księcia mogła być obawa o własne życie w Moskwie. Wielu wtedy sądziło, że książe był jawnym przeciwnikiem przyszłego cara, Iwana IV⁵⁹.

Charakteryzując początkowy etap rozwoju procesu karnego na terenach Rosji, należy zauważyć, iż stanowiące jego istotę zasady formalne, nie

⁵⁸ Б. А. Спасенников, Принудительные меры медицинского характера. История, теория и практика, Юридический Центр Пресс, Петербург 2003, с. 25-26.

⁵⁹ В. В. Шапошник, «Мятеж» Андрея Старицкого (осень 1536 — июнь 1537 г.), *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1, 2013, с. 174-212.

powodowały konieczności aktywnego poszukiwania dowodów i dążenia do ustalenia prawdy materialnej w postępowaniu karnym. Dowody w tym okresie oceniane były według wewnętrznego przekonania osoby, pełniącej rolę sędziego. Z reguły był to książę, a później wojewoda lub jego zastępcy. Przekonanie to jednak nie wynikało bezpośrednio z dowodowych działań stron, a przede wszystkim oparte było na mistycznym znaczeniu podejmowanych przez nich czynności. W ocenie dowodów wielką rolę odgrywały elementy formalne.

Dzięki temu, że zachowało się sporo dokumentów pisemnych z tej epoki, analizę początkowego etapu w rozwoju procesu karnego w Starej Rosji warto zakończyć opisem konkretnego przypadku. Do najbardziej znanej nie tylko w Rosji, ale z oczywistych powodów również i w Polsce⁶⁰, należy sprawa o zabójstwo carewicza Dymitra, która miała miejsce w XVI wieku. Dużym ułatwieniem dla współczesnych badaczy jest to, że akta tej sprawy przetrwały do naszych czasów w oryginale. Były one opublikowane w nowej redakcji (przełożone na język współczesny) w 1913 roku. Ponowne akta ukazały się całkiem niedawno w 2012 roku opatrzone współczesnym komentarzem⁶¹. Okoliczności tej sprawy wyglądają następująco.

W dniu 18 marca 1584 roku kona car i książę moskiewski Iwan IV (Groźny). Jego straszny syn, Iwan, umarł kilka lat wcześniej na skutek choroby⁶², więc władzę w państwie objął średni syn Fiodor Iwanowicz. *De facto* jednak od 1587 roku Rosją rządził szwagier Fiodora — Borys Fiodorowicz Godunow. Po śmierci młodego cara Godunow objął tron moskiewski. Trzeci, najmłodszy syn Iwana IV, Dymitr, urodził się 19 października 1581 roku. Podporządkowując się radom swego otoczenia, nowo mianowany car rosyjski, Fiodor Iwanowicz, uprzedza możliwy bunt narodowy i wysła młodego carewicza razem z matką, Marią Nagoj, do miasta Uglicz. 15 maja 1591 roku dziewięcioletniego carewicza znaleziono martwego na tyłach pałacu książęcego z raną ciętą gardła. Matka carewicza na miejscu zbrodni publicznie oskarżyła

⁶⁰ Wspomina o tym, na przykład A. Andrusiewicz (A. Andrusiewicz, *Krwawa dekada. Polska interwencja w Rosji 1602-1612. Dyplomacja, samozwańcy, wojna*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2013, S. 71-74).

⁶¹ В. Н. Буробин (ред.), *Дело об убийстве царевича Дмитрия*, Издательство «Белый город», Москва, 2012, 88 с.

⁶² Wersja o zabiciu go przez własnego ojca, urzeczywistniona w słynnym obrazie, i podtrzymywana przez historiografię radziecką, nie znajduje potwierdzenia w dokumentach historycznych tej epoki. Więcej informacji na ten temat można znaleźć w monografii I. Snyczewa (И. Снычев, *Самодержавиедуха: Очерки русского самосознания*, Институт русской цивилизации, Москва, 2007).

o zabójstwo diaka Daniła Bitiagowskiego. Wieść o tym wywołała zamieszki w mieście. Rozwścieczony tłum zabił diaka, jego syna oraz trzynaście innych osób, które zdaniem matki carewicza dokonały tej zbrodni. To, a nie śmierć carewicza, spowodowało wszczęcie postępowania. Jego przebieg w tych czasach regulował Sudiebnik Iwana IV, uchwalony przez Sobór Ziemski w 1549 roku. Śledztwo na polecenie soboru oraz cara prowadziła specjalnie powołana komisja śledcza, skierowana do Uglicza z Moskwy. Na przewodniczącą komisji wybrano Wasilija Szujskiego (w przyszłości ostatni car rosyjski z dynastii Rurykowiczów, który będzie rządził w latach 1606-1610). Uwagę zwraca ilość wykonanej przez komisję pracy: przesłuchano łącznie ponad sto czterdzieści osób, przeprowadzono liczne konfrontacje, których powody oraz przebieg zostały bardzo szczegółowo opisane w protokole. Z zeznań przesłuchanych przez Komisję świadków wynikało, że carewicz cierpiał na chorobę podobną do epilepsji. W sobotę 15 maja caryca po powrocie z Cerkwi pozwoliła synowi bawić się na podwórku pod kontrolą opiekunek. Towarzyszyły mu aż trzy nianie oraz czterech rówieśników (były to ich dzieci). Wszyscy bawili się w „tyczki” — grę, która polegała na rzucaniu jak najdalej nożyka. Świadkowie naoczeni twierdzili później, że w trakcie zabawy u carewicza nastąpił atak. Padając na ziemię, chłopiec przypadkiem trafił na nożyk, który w tym momencie był u niego w ręku. O tym, że carewicz został jednak zabity przez diaka Daniła Bitiagowskiego i jego ludzi ciągle mówiła tylko caryca oraz jej brat. Wniosek komisji, z którym zgodził się sobór pełniący w tym procesie rolę sądu, był jednoznaczny: carewicz zginął na skutek nieszczęśliwego wypadku. Zamieszki w mieście doprowadziły do śmierci piętnastu osób, a ich inicjatorzy zostali poddani różnym karom. Ukarano nawet dzwon, za pomocą którego poinformowano o incydencie i zebrano groźny tłum. Zrzucono go z dzwonnicy, a kat bił go batem publicznie na placu centralnym, wyrwał metalowy „język” i oderwał jedno „ucho”. Przeciwnicy oficjalnej wersji zwracali później uwagę na to, że w zeznaniach świadków występują sprzeczności, których śledztwo nie potrafiło usunąć. Z punktu widzenia współczesnego procesu karnego i wiedzy kryminalistycznej w trakcie postępowania w tej sprawie rzeczywiście popełniono szereg błędów: w aktach nie znajdziemy rezultatów oględzin miejsca zdarzenia, żadnych informacji o nożu oraz ranie na szyi carewicza. Brak jest też zeznań carycy, ponieważ ze względu na pochodzenie posiadała ona bezwzględny immunitet sądowy, który uniemożliwiał

przeprowadzenie w stosunku do niej czynności dowodowych. Nie mogli jej przesłuchać ani bojarzy, ani osoby duchowne.

Nie należy zapominać jednak o tym, że wówczas, jak i setki lat później, podobny sposób prowadzenia śledztwa nie był czymś nadzwyczajnym. Na przykład w sprawie dotyczącej pojedynku słynnego poety rosyjskiego Aleksandra Siergiejewicza Puszkina z 1837 roku, również nie przeprowadzano oględzin miejsca zdarzenia oraz oględzin broni palnej, wykorzystanej przez uczestników pojedynku. Opis zwłok, rany oraz pocisku jest jak na standardy współczesne zbyt lakoniczny⁶³. Śledztwo ograniczono do szczegółowych przesłuchań świadków oraz jedyne go oskarżonego. Świadczą o tym opublikowane akta sprawy wojskowo-sądowej⁶⁴. Brak niezbędnych informacji można wytłumaczyć tym, że ówczesny stan wiedzy sądowo-medycznej nie pozwalał na uzyskanie większej ilości informacji dowodowych. W starych dokumentach sądowych nie znajdziemy na przykład opisu śladów użycia broni palnej czy odcisków palców. Nie ma wątpliwości, że ślady takie istniały, lecz metody ich ujawniania oraz wykorzystywania nie były jeszcze znane. Ślady te pozostawały niewidoczne dla organów sądowych, tworzyły swego rodzaju „rzeczy w sobie”, umykając uwadze ówczesnych badaczy. Można też przypuścić, aczkolwiek może być to uznane za dyskusyjne, że charakter rany na ciele carewicza Dymitra w sposób oczywisty dla członków komisji oraz świadków mógł świadczyć o tym, że miał miejsce nieszczęśliwy wypadek. W każdym razie brak jakiegokolwiek opisu rany uniemożliwia uzyskanie kategorycznej odpowiedzi na nurtujące od setek lat pytanie. Po przeanalizowaniu akt sprawy nie można nie zauważyć jednak podstawowej wady śledztwa, a mianowicie skupienia się Komisji Śledczej na jedynej, „niekryminalnej” wersji⁶⁵. Niewątpliwie ograniczyło to zakres poczynionych przez komisję ustaleń. Opisana sprawa pokazuje wyraźnie to, jak funkcjonował proces karny w czasach Starej

⁶³ Por. J. Kasprzak, B. Młodziejowski, Brzęk W., Moszczyński J., *Kryminalistyka*, Difin, Warszawa, 2006, s. 51-65, 187-235; B. Hołyst, *Kryminalistyka*, LexisNexis, Warszawa, 2010, s. 464-600; E. Gruza, M. Goc, J. Moszczyński, *Kryminalistyka — czyli rzecz o metodach śledczych*, Wydawnictwa akademickie i profesjonalne, Warszawa, 2008, s. 153-187, 202-239; M. Kulicki, V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, L. Stęпка, *Kryminalistyka. Wybrane zagadnienia teorii i praktyki śledczo-sądowej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2009, s. 419-452; V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, *Oględziny miejsca: teoria i praktyka*, Dom Organizatora, Toruń, 2011.

⁶⁴ Дуэль Пушкина с Дантесом-Геккереном. Подлинное военно-судное дело 1837 года, Типография А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1900, с. 13-160.

⁶⁵ В. Н. Буробин (ред.), Дело об убийстве царевича Дмитрия, Издательство «Белый город», Москва, 2012, с. 25-72.

Rosji, pokazuje jego charakterystyczne cechy jak pisemność, publiczność, kolegialność organów sądowych, istnienie kontroli społecznej, dominację śladów pamięciowych oraz formalny charakter oceny zebranych dowodów. Jednocześnie zwraca uwagę fakt, że sprawą zajmowała się okazjonalnie stworzona struktura, a funkcję sądu wykonywał organ porównywalny do współczesnego parlamentu. Potwierdza to, że nie istniała wówczas zunifikowana organizacja sądowa, a każdy obywatel znajdował się jednocześnie w sferze jurysdykcji kilku organów władzy sądowej regionalnej i centralnej. Wymiar sprawiedliwości nie był autonomiczną strefą ich działalności⁶⁶.

W perspektywie historycznej śmierć carewicza Dymitra miała daleko idące konsekwencje polityczne: została przerwana carska linia Rurykowiczów. Na tle kryzysu gospodarczego doprowadziło to do poważnego osłabienia władzy centralnej, co z kolei umożliwiło przeprowadzenie interwencji zagranicznych.

1.2. Reformy procesu karnego na etapie Imperium

Historycy rosyjscy są zgodni, że Imperium Rosyjskie powstało w dniu 22 października 1721 roku. Wtedy na wniosek Senatu car otrzymał tytuł Imperatora Rosyjskiego. Wydarzenie to przyspieszyło pomyślnie dla Rosji zakończenie wielkiej wojny północnej ze Szwecją. Pokój zawarty w Nystad przyniósł krajowi szereg korzyści: terytorium Rosji powiększył się o ziemię Liwonii, północnej części współczesnej Estonii, Ingrii oraz część Karelii, a na przyłączonych terenach ogłoszono wolność sumienia⁶⁷. Sukcesy wojskowe i przychylne warunki gospodarcze sprzyjały przeprowadzeniu głębokich reform w sferze administracji państwowej oraz prawa.

W dążeniu do centralizacji wewnątrz kraju oraz do dalszego wzmocnienia władzy carskiej car Piotr I wielokrotnie zmieniał formę procesu karnego. Reformy przeprowadzono w stosunkowo długim czasie, w latach 1714-1723. Jak się okazało, dla pierwszego rosyjskiego imperatora postępowanie karno-sądowe nie stanowiło wielkiej tajemnicy: car wielokrotnie osobiście uczestniczył w rozprawach sądowych, głównie w sprawach karnych, osobiście przeprowadzał przesłuchania oskarżonych i świadków, postanawiał oraz

⁶⁶ Por.: C. Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reform's: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, A.-B. Nordiska Bokhandeln, Stockholm, 1979, p. 304.

⁶⁷ О. Г. Агеева, *Титул императора Петра I и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII в.*, Межславянские взаимоотношения и связи, Москва, 1999, с. 6.

zatwierdzał wyroki. Jak już mówiłem wcześniej, do czasów Piotra I rosyjskie postępowanie karne z reguły miało charakter kontrydiktoryjny. Proces inkwizycyjny (tzw. *rozysk* czy *sysk*) był na tym tle wyjątkiem. Piotr I, któremu nie podobała się wolność oraz otwartość w sądach moskiewskich, odwrócił tę regułę⁶⁸. Rosyjski wymiar sprawiedliwości staje się niezwykle srogi i bezlitosny: szerzej niż wcześniej stosuje się torturowanie, a karę śmierci wykonuje się coraz częściej w sposób okrutny oraz publicznie. Zgodnie ze świadectwami ówczesnych historyków, w sprawie karnej, dotyczącej buntu strzelców moskiewskich (1682 r.), dwudziestu katów pracowało nieustająco po kilkanaście godzin dziennie w ciągu kilku tygodni⁶⁹. Powoli represyjność rosyjskiego procesu karnego osiąga swoje maksimum.

To, w jaki sposób przeprowadzono reformy procesu w czasach Piotra I, pokazuje, że car w swoich poczynaniach nie był zbyt konsekwentny. Zarządzane przez niego reformy sądownictwa były *de facto* głębokie, ale wyraźnie brakowało im jakiegoś jednolitego planu. Fakty świadczą o tym, że nie istniała wspólna koncepcja przeprowadzanych zmian. Podjęto próbę oddzielenia sądów od organów administracji państwowej w celu zapewnienia im niezależności. Funkcje sądowe powierzono specjalnym organom państwowym. Jednak te organy pozostały pod kontrolą przedstawicieli władzy wykonawczej. Reforma sądowa była częścią szerszej reformy organów administracyjnych. Nie można nie zauważyć pozytywnych wyników reformy: unifikacja postępowania sprzyjała jasności i przewidywalności procesu, co podwyższyło zaufanie społeczeństwa do nowych instytucji. Wielu historyków uważa jednak, że głównym celem wszystkich zmian przeprowadzanych przez cara było utworzenie państwa policyjnego na wzór szwedzki. Państwo takie miało zagwarantować dobrobyt społeczny, wprowadzając poprawne ustawy oraz dbając o ich ścisłe przestrzeganie przez poddanych⁷⁰.

Przede wszystkim Piotr I zmienił dotychczasową strukturę sądową. W sprawach karnych i cywilnych wprowadzono instancyjność postępowania.

⁶⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, Издательский дом «Территория будущего», Москва, 2005, С. 739.

⁶⁹ А. Г. Брикнер, Иллюстрированная история Петра Великого. Том 1, Издательство П. П. Сойкина, Петербург, 1903, С. 303.

⁷⁰ Д. О. Серов, Судебная реформа Петра I, с. 145-146; Niekonsekwentny i czasem spontaniczny charakter Piotrowskich reform przez długi czas był „niezauważany” przez historiografię rosyjską. O tym fakcie pisze m.in. Н. Вagger (Х. Ваггер, Реформы Петра Великого. Обзор исследований, Издательство «Прогресс», Москва, 1985, с. 30-31

Najwyższe miejsce w hierarchii sądowej zajął nowo utworzony organ państwowy — senat (1711 r.). Od jego decyzji nie przysługiwało już odwołanie. Po śmierci Piotra I pozycja senatu uległa zmianie. Utworzono nowy organ władzy najwyższej — Najwyższa Tajna Rada. Od tego momentu decyzje senatu musiały być zatwierdzane przez imperatora⁷¹. W wyniku reform Piotra I po raz pierwszy w historii rosyjskiej sformowano zunifikowany i scentralizowany system sądów, rozpatrujących sprawy cywilne oraz karne na podstawie ujednoczonej procedury. Nie zapomniano również i o wojsku. Utworzono system kolegialnych sądów wojskowych (tzw. kriegsrechtów). Do ich jurysdykcji należały sprawy o przestępstwa wojskowe i przestępstwa przeciwko państwu. Kriegsrechty jako organy kolegialne składały się z wojskowych wyznaczanych przez dowódcę jednostki. Z uwagi na brak odpowiedniego wykształcenia prawniczego członków kriegsrehtu przygotowaniem sprawy do sądu zajmował się specjalny urzędnik państwowy nazywany audytorem. Według Ustawy wojskowej z 1716 roku, to sąd miał wszczynać sprawę karną. On też prowadził całe postępowanie. Oskarżony stawał się przedmiotem badania sądowego, od którego należało uzyskać przyznanie się. Proces miał charakter pisemny oraz odbywał się bez udziału publiczności, za zamkniętymi drzwiami. Stanowiło to pewien kontrast z tradycyjnym staroruskim procesem karnym, ponieważ wcześniej sprawy karne (oprócz nielicznych, które dotyczyły przestępstw skierowanych przeciwko carowi) rozpatrywano publicznie. To, że strony teraz mogły zwracać się do sądu tylko w formie pisemnej, również było wbrew dotychczasowym tradycjom⁷². Postępowanie w kriegsrechcie jednak zawierało pewne elementy demokratyczne. Po zakończeniu przedstawiania dowodów każdy z sędziów ogłaszał sentencję — opinię o winie lub niewinności oskarżonego, proponował adekwatną jego zdaniem karę. Wyrok kriegsrehtu musiał zatwierdzić dowódca jednostki wojskowej⁷³. Od wyroku nie przysługiwało odwołanie.

Walka z przestępstwami politycznymi stała się zadaniem nowego organu, Preobrażenskigo Prikazu. Było to krokiem niezbędnym, ponieważ Piotr I, prowadząc kardynalne i głębokie reformy pozyskiwał coraz więcej

⁷¹ С. В. Мироненко, Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России и в начале XIX века, Издательство «Наука», Москва, 1989, с. 42

⁷² М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, с. 126-127.

⁷³ Д. О. Серов, Судебная реформа Петра I. Историко-правовое исследование, Издательство «Зерцало-М», Москва, 2009, С. 131.

przeciwników, głównie w środowisku cerkiewnym oraz bojarskim⁷⁴. Podstawę prawną działalności Prikazu stanowił rozdział drugi Sobornego Ułożenia z 1649 roku o wiele mówiącej nazwie: „O czci monarszej oraz o tym, jak jego monarsze zdrowie chronić”⁷⁵.

W ocenie dowodów sądy w czasach Piotra I wciąż stosowały reguły formalno-dowodowe. Istniała dobrze opracowana klasyfikacja dowodów na pełne i niepełne. Do dowodów pełnych zaliczano na przykład przyznanie się do winy oraz wyniki oględzin przeprowadzonych przez sąd. Za dowód niepełny uznawano zeznania pojedynczego świadka. Pełny dowód powstawał tylko wtedy, kiedy podobnej treści zeznania składało dwóch lub więcej świadków. Świadców dzielili się na klasy w zależności od znaczenia dowodowego pozyskiwanych od nich informacji. W zreformowanym procesie z tych czasów zeznania wykształconych osób o pochodzeniu szlacheckim i duchownych miały *a priori* większe znaczenie. Tych osób z reguły nie wzywano do sądu, przesłuchania dokonywano u nich w domu i zwykle w formie kolegalnej (kilku przesłuchujących). Warto zwrócić uwagę na pewien fakt. Zwykle formalna ocena dowodów przez współczesnych prawników odbierana jest negatywnie, wskazuje się na oczywiste wady takiego systemu⁷⁶. Kilka stuleci później znany prawnik rosyjski L. J. Władimirow, krytykując stary porządek, napisze, że we współczesnym procesie karnym „ustalenie faktu powinno się odbywać na skutek operacji logicznych, a nie wytycznych ustawodawcy”⁷⁷. Jednak w przypadku Rosji Piotra I istnienie tego systemu było jak najbardziej uzasadnione. Zachowana przez Piotra Wielkiego formalna teoria dowodów nie była wadą ówczesnego procesu, ale zbawieniem przed swawolą urzędników⁷⁸.

W czasach Piotra I w rosyjskim procesie karnym pozostają także inne tradycyjne elementy. Jako pozostałość sądów bożych wykorzystuje się powszechnie przysięgę. Różnica polega na tym, że nie jest ona już uznawana

⁷⁴ Н. Б. Голикова, Политические процессы при Петре I. По материалам преображенского Приказа, Издательство Московского университета, 1957, с. 8-33.

⁷⁵ Ibidem, s. 34-35.

⁷⁶ Por.: Ю. А. Аверина, Теория формальных доказательств и судебное правоприменение, Правоведение, 2006, № 5, с. 233-242.

⁷⁷ Л. Е. Владимиров, Учение об уголовных доказательствах, Издательство «Автограф», Тула, 2000, с. 86.

⁷⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, Москва 2005, с. 739.

za pełnowartościowy dowód. W pewnych przypadkach przysięga służy do oczyszczenia podejrzanego z zarzutów⁷⁹.

Piotrowi I nie udało się w pełni oddzielić władzy sądowej od administracji. Zrobili to później jego następcy. Bardziej planowy oraz przemyślany charakter miały reformy sądownictwa Katarzyny II⁸⁰. W 1775 roku stworzono nowe kolegialne i wybierane sądy, osobne dla każdego stanu obywatelskiego (tzw. sądy równych). Po raz pierwszy oddzielono proces karny od procesu cywilnego (poczynając od drugiej instancji sądowej). Wprowadzono jednolitą formę postępowania we wszystkich sądach.

W czasie reformy śledztwo zostało oddzielone od sądu: postępowanie przygotowawcze wszczyna i przeprowadza teraz policja. Argumentując potrzebę takiej zmiany, pisano, że „osoby, poszukujące dowodów winy, nie chcą, żeby ich praca poszła na marne, dlatego w większym stopniu skłonne są oskarżać, niż udowadniać niewinność podejrzanego”⁸¹. Utworzono sądy sumienia. Ich nazwa wynikała z tego, że miały one kierować się tylko literą prawa, ale również rozsądkiem i sprawiedliwością. Najważniejszym zadaniem sądów sumienia była ochrona praw jednostki, obiecana obywatelom na początku reform. Do jurysdykcji sądów sumienia należały sprawy cywilne oraz karne dotyczące osób psychicznie chorych, nieletnich, przypadków oskarżenia o wróżbę. Sprawę do sądu mogły przekazać strony konfliktu lub kierował ją właściwy sąd powszechny, jeżeli widział w tym interes społeczny⁸².

Po reformie każdy aresztowany w sprawie karnej, jeżeli znajdował się w areszcie od ponad trzech dni i jeszcze nie został przesłuchany, mógł powiadomić sąd o łamaniu jego praw. Sąd po otrzymaniu skargi niezwłocznie miał wezwać taką osobę i ją przesłuchiwać. Jeżeli uznałby, że podejrzenia wobec skarżącego nie są słuszne, to miał prawo uwolnić aresztowanego. W takim przypadku już nikt potem nie mógł go powtórnie aresztować (w tej samej sprawie)⁸³.

⁷⁹ М. Дьяконов, Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, с. 128-129.

⁸⁰ А. Б. Каменский, От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа, Российский государственный гуманитарный университет, Москва, 2001, с. 332.

⁸¹ В. Н. Латкин, Учебник истории русского права, 528.

⁸² Т. Ю. Амплеева, История уголовного судопроизводства России, с. 50.

⁸³ Н. В. Давыдов, Н. Н. Полянский (ред.), Судебная реформа. Том II, Книгоиздательство «Объединение», Москва, 1915, с. 10.

Jednocześnie zostaje zachowany tradycyjny dla rosyjskiego procesu karnego podział dowodów na pełne i niepełne. W celu uzyskania przyznania się do winy nie zabraniano stosowania tortur, aczkolwiek wartość pozyskiwanych w ten sposób informacji oficjalnie była uznana za niską. Zwrócono uwagę na to, że człowiek słaby pod wpływem bólu może przyznać się do popełnienia przestępstw, których w rzeczywistości nie popełnił. Co więcej, torturowany może oskarżyć osoby niewinne o udział w tym przestępstwie. Jednak tortury w sprawach karnych dalej stosowano aż do chwili, kiedy torturowanie oficjalnie zakazano w 1801 roku. Co ciekawe, podobny zakaz wprowadzono w Szwecji, Prusach, Danii, Saksonii, Austrii oraz Francji o wiele wcześniej (1734-1788 r.)⁸⁴.

W praktyce funkcjonowania systemu wymiaru sprawiedliwości w epoce Imperium dominowały szeroko rozumiane interesy państwa. To one decydowały o tym, w jakim trybie będzie rozpoznawana każda konkretna sprawa karna, jaką formę przybierze sąd oraz to, jaką karę ten sąd zastosuje. W przypadkach szczególnych organy śledcze odstępowały od ogólnie przyjętego sposobu postępowania, a prawa, które przysługiwały w procesie jednostce, zostawały mocno ograniczone. Dość charakterystyczną w tym czasie jest pewna sprawa, która się wydarzyła w epoce rządów Katarzyny II. Szczegóły tego zdarzenia już wtedy stanowiły oraz wciąż stanowią przedmiot ostrych dyskusji. Materiały postępowania dość długi czas po jego zakończeniu były objęte najbardziej chronioną tajemnicą państwową, chociaż sprawa niewątpliwie należała do tych, o których się mówi, że mogły stać się pewnego rodzaju ostrzeżeniem dla potomnych⁸⁵ (jeżeli ten cel władze carskie wówczas przed sobą postawiłyby). Dopiero w drugiej połowie XIX wieku zostały częściowo odtajnione pewne oryginalne dokumenty⁸⁶. Tragiczny los głównej podejrzanej zawsze intrygował przedstawicieli literatury i sztuki. Nieznany fakt to rzeczywiste pochodzenie podejrzanej, jej życie z okresu przed pojawieniem się na światowej scenie politycznej. Nie znamy i tego, jak wyglądały ostatnie dni

⁸⁴ А. Б. Каменский, От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа, Российский государственный гуманитарный университет, Москва, 2001, с. 515.

⁸⁵ J. Kasprzak, *Tajemnica śmierci Aleksandra Puszkina — próba analizy kryminalistycznej*, Oblicza współczesnej kryminalistyki. Księga jubileuszowa Profesora Huberta Koleckiego, red. nauk. Prof. dr hab. E. Gruza, Warszawa, 2013, s. 137.

⁸⁶ Na podstawie udostępnionych kopii archiwalnych dokumentów przeprowadzał swoje badania losu „samozwanki” Ernest Łuniński (wydanie w języku rosyjskim: Э. Лунинский, Княжна Тараканова. Издание Московского Книгоиздательского Товарищества «Образование», Москва, 1909, 159 с.).

jej życia: istnieją co najmniej trzy równie prawdopodobne wersje jej śmierci. Znana część tej historii rozpoczęła się w drugiej połowie XVIII wieku. Wtedy państwa europejskie z uwagą przyglądały się niezwyklej grze politycznej, której narzędziem była piękna oraz dobrze wykształcona młoda kobieta znana w świecie jako panna Trimuil. Do chwili wstąpienia na scenę polityczną panna Trimuil przeżyła już kilka głośnych historii miłosnych, była znana z długów, a jednocześnie otaczała ją aura tajemniczości. Po raz pierwszy zauważono ją tuż po pierwszym rozbiórce Polski. W grudniu 1773 roku pojawiły się plotki, że pod nazwiskiem Trimuil kryje się w rzeczywistości nikt inny jak córka zmarłej carycy rosyjskiej Elizawiety Pietrowny z jej tajnego, ale legalnego małżeństwa. Plotki mówiły, że księżna jest bezpośrednią i legalną dziedziczką korony rosyjskiej (w odróżnieniu od Katarzyny II, której prawa do tronu rosyjskiego od początku wielu zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami otwarcie poddawało w wątpliwość). W maju 1774 roku Elizawieta przyjeżdża do Wenecji już jako oficjalna pretendentka do tronu. Z Wenecji „księżna” udaje się do Konstantynopola, skąd pisze liczne manifesty uzasadniające jej prawa do korony rosyjskiej. Powołuje się przy tym na jakoby znajdujące się w jej posiadaniu testamenty cara Piotra Wielkiego, carycy Katarzyny I oraz carycy Elizawiety Piotrowny. Wykonując tajne zadanie Katarzyny II, bliskim przyjacielem księżnej w krótkim czasie staje się słynny hrabia Aleksiej Orłow. Przyszła „caryca” proponuje mu przejść na jej stronę. Orłow się zgadza. Nawet udając zakochanego, proponuje samozwance małżeństwo. W lutym 1775 roku w porcie Liwerno zaproszona przez Orłowa na pokład okrętu eskadry rosyjskiej Elizawieta zostaje aresztowana, później przywieziona do Petersburga i osadzona w mrocznych kamiennych kazamatach twierdzy Pietropawłowskiej. Jeszcze w trakcie ułożenia tego planu Orłow i Katarzyna II zastanawiali się nad tym, w jaki sposób zdobyć dokumenty „księżny”. Istniała obawa, że jej słowa o testamentach imperatorów mogą mieć realne podstawy. Przy dworze carskim sądzono, że testament Elizawiety I istniał w rzeczywistości. Odnosnie do pozostałych testamentów takiej pewności nie było. Dzięki umiejętnym działaniom hrabiego Orłowa dokumenty zostały zdobyte (w kopiach) i przekazane do Petersburga na długo przed zatrzymaniem samej Elizawiety. Po zapoznaniu się z dokumentami okazało się, że wszystkie testamenty są powiązane między sobą, i również zawierają obszerne plany głębokich zmian, które ma przeprowadzić jedyna córka carycy Elizawiety Piotrowny — domniemana „księżna Elizawieta”. Testamenty jednoznacznie świadczyły o nielegalności

przekazania korony Katarzynie II. A przecież całkiem niedawno Katarzynie II z trudem udało się zwalczyć powstanie narodowe pod przewodnictwem Emiliana Pugaczowa, który tak samo jak i „księżna” próbował podważyć prawa carycy niemieckiego pochodzenia do korony Imperium Rosyjskiego, mianując się jej cudem uratowanym mężem — Piotrem III. Jednak fałszerstwo testamentów było oczywiste. Przede wszystkim dokumenty zawierały sprzeczne informacje. W testamencie Piotra Wielkiego mówiło się o tym, że Piotr III (wnuk Piotra Wielkiego po matce) nie może zostać imperatorem, ponieważ jest dalekim krewnym Karola XII. W zamian miał on odziedziczyć koronę szwedzką. Natomiast „testament” Katarzyny I wskazywał na Piotra III jako na jej pełnoprawnego następcę. Wiadomo było, że testament Katarzyny I nigdy nie istniał. Po zatrzymaniu „samozwanki” śledztwo przekazano specjalnie utworzonej komisji senatu. Zachowały się własnoręczne listy „Elizawieci” zaadresowane do Katarzyny II. W jednym z takich listów „księżna” informowała, że wszystkie dokumenty (testamenty) otrzymała kilka lat temu pocztą od nieznanego nadawcy. Po zrobieniu kopii oryginały testamentów osobiście spaliła w piecu, nikomu o tym nie mówiąc. Twierdziła również, że praktycznie dowiedziała się, kim był autor tych tekstów, jednak przeszkodziło jej w tym zatrzymanie. Można się domyślać, że w ten sposób młoda kobieta próbowała ocalić życie. Przedstawiając siebie w roli nieświadomego narzędzia cudzej intrygi, wskazując na brak oryginałów testamentów, który uniemożliwiał porównywanie pisma z oryginalnymi dokumentami imperatorów, „Elizawieci” mogła liczyć na łagodniejszą karę. W końcu na jednym z przesłuchań, przyznała się, że rzeczywistym twórcą całej tej intrygi był spotkany przez nią w Paryżu na początku 1774 roku polski książę Karol Stanisław Radziwiłł. Radziwiłł zaopatrzył ją w testamenty, nakreślił plan działania oraz obiecał jej poparcie Polaków, jeżeli uda się jej osiągnąć zamierzony cel. Po objęciu korony rosyjskiej samozwanka miała zmusić Austrię i Prusy do wycofania się z terenów polskich, przywrócić Polsce jej dotychczasowe granice. Przygotować drogę dla przyszłej carycy miało powstanie Emiliana Pugaczowa. Wersję tę potwierdzał fakt, że jak wynikało z jej manifestów, najbardziej samozwance zależało na losach właśnie Polski, a nie Rosji. Mówili o tym również przesłuchani przez komisję senacką świadkowie. „Księżna” znała język polski, ale również biegle posługiwała się językiem francuskim, niemieckim, angielskim, włoskim oraz tureckim. Z dokumentów śledztwa wynika, że podejrzewano nawet, że Elizawieci może mieć polskie pochodzenie. Biorąc

pod uwagę opór Polaków prawom wprowadzanym przez władze carskie na terenach polskich, fakt ten wcale nie dziwi⁸⁷. Przy aresztowanej znaleziono listy w języku polskim, skierowane do aktywistów konfederacji barskiej⁸⁸. W odtajnionych aktach znajdują się protokoły przesłuchań, pisemne zeznania świadków, bardzo dokładny opis przedmiotów oraz listów, które znaleziono przy samozwance. Końcowa decyzja w jej sprawie, jednak nie zapadła. Według jednej z wersji oskarżona zmarła na gruźlicę w grudniu 1775 roku, nie pozostawiając żadnych informacji o swoim pochodzeniu oraz do samego końca nie przyznając się do winy⁸⁹. Według drugiej, umarła w czasie porodu⁹⁰. Trzecia wersja, aczkolwiek niepotwierdzona w dokumentach, mówi o tym, że „księżna” utonęła we własnej celi podczas wielkiej powodzi, która wydarzyła się w Petersburgu wiosną 1775 roku. Ten wariant wydarzeń został uwieczniony na słynnym obrazie „Księżna Tarakanowa” Konstantina Fławickiego z 1864 roku. Kontrowersyjny z punktu widzenia prawdy historycznej obraz obecnie można oglądać w Galerii Trietiakowskiej w Moskwie⁹¹.

Już w czasach Piotra I coraz większą rolę w procesach karnych zaczynają odgrywać osoby posiadające wiedzę specjalną. Reguły prawne dotyczące powoływania biegłych można znaleźć w Ustawie wojskowej Piotra I z 1716 roku. Przewidywała ona obowiązkowy udział lekarza przy ustaleniu przyczyn śmierci. Zgodnie z art. 154 Ustawy, „jeżeli ktoś zmarł nagle, był pobity w czasie awantury, połamany czy porąbany, trzeba wezwać lekarzy, którzy by obejrżeli martwe ciało, pokroili i dokładnie powiedzieli, jaka była przyczyna śmierci jego i o tym dali świadectwo w sądzie i na piśmie”. Według tego prawa wzywano medyków także w innych przypadkach gwałtownej śmierci. Opracowano szczegółowo wyliczenie najczęściej spotykanych obrażeń ciała powodujących śmierć i opisano ich cechy. Jednakże końcowe orzeczenie o przyczynie śmierci i okolicznościach przedstawiał nie lekarz,

⁸⁷ O aspektach kryminalistycznych tego okresu w Polsce można przeczytać w publikacjach, omawiających historię posiadania broni palnej na jej terenach polskich (Por.: J. Kasprzak, W. Brywczyński, *Nielegalne posiadanie broni palnej i amunicji. Studium prawno-kryminalistyczne*, Temida 2, Białystok, 2013, s. 20-21; J. Kasprzak, *Nielegalne wytwarzanie broni palnej i amunicji. Problematyka prawno-kryminalistyczna*, Wydawnictwo WSPol w Szczytnie, Szczytno, 2013, s. 21, 23-24).

⁸⁸ В. А. Дьяков, «Княжна Тараканова». По полузабытым архивным источникам, «Славяноведение», 1994, №1, с. 71.

⁸⁹ В. Р. Козлов, Тайны фальсификаций, с. 68-73; Э. Лунинский Княжна Тараканова, Москва, 1990; И. Курукин, Княжна Тараканова, Москва, 2011.

⁹⁰ В. А. Дьяков, «Княжна Тараканова». По полузабытым архивным источникам, с. 68.

⁹¹ http://www.tretyakovgallery.ru/ru/collection/_show/image/_id/222 (data dostępu: 20.11.2013 r.).

a sąd. O badaniu zwłok przez lekarza, a także o symulacji choroby (w celu uniknięcia obowiązkowej służby wojskowej) stanowiła także Ustawa morska z 1720 roku (art. 108 i 114). Przeszkodą dla normalnego funkcjonowania tych praw była niewystarczająca liczba wykształconych lekarzy. Do przeprowadzenia badań sądowo-medycznych specjalistów poszukiwano i wybierano wśród praktyków, których wtedy w Rosji brakowało. Ukaz senacki z 1797 roku przewidywał procedurę wyznaczenia lekarzy sądowych w większych miastach Rosji, do których zaliczono Psków, Nowogród, Twier, Jarosław i inne. Według tego ukazu, należało utworzyć pięćdziesiąt sześć nowych miejsc pracy dla lekarzy. Lekarze ci powinni byli udzielać ludności normalnej pomocy lekarskiej, a w konieczności — wykonywać badania na potrzeby sądu. Z powodu zbyt małej liczby specjalistów w tym czasie nie myślano jeszcze o tworzeniu sądowo-medycznych ośrodków badawczych. Stworzony system był niedopracowany.

W 1801 roku prawnie uregulowano problem udziału lekarzy psychiatrów w postępowaniu karnym, a jedenaście lat później pojawia się pierwsze prawne określenie eksperta: „Ekspertem jest wykształcona osoba, posiadająca wiedzę z różnych dziedzin nauki, rzemiosła i sztuki”.

Najczęściej ekspertami w procesach występowali medycy sądowi. Braли oni udział w oględzinach miejsca zdarzenia w przypadku znalezienia zwłok. Zgodnie z prawem medyk sądowy był wtedy osobą najważniejszą. Posiadał on prawo żądania od policji przedstawienia mu wyników wstępnego śledztwa. To lekarz, a nie śledczy, sporządzał protokół oględzin zwłok, który później przekazywał do właściwego organu. Lekarz sądowy miał obowiązek w ciągu doby (czasami w dłuższym okresie) przedstawić sprawozdanie z tego, co było znalezione podczas oględzin zwłok czy osoby żywej. W sprawozdaniu tym zamieszczał odpowiedzi na postawione mu przez upoważniony organ pytania. Działalność medyka sądowego była szczegółowo regulowana przepisami prawa. W Ukazie z 18 grudnia 1828 roku w sposób bardzo dokładny opisano działania lekarza podczas oględzin zwłok i miejsca ich znalezienia. Jakość tych wytycznych była na tyle wysoka, że później wielokrotnie je ponawiano. W Polsce o wspomnianej Instrukcji z wielkim uznaniem pisał prof. A. Korowicki w 1831 roku⁹². W okresie późniejszym główne założenia tego prawa

⁹² A. Korowicki, *Porządek sądowy kryminalny podług praw rosyjskich, z dodaniem odmian guberniom zachodnim właściwych*, Wilno 1831, s. 135.

zostały przyjęte przez Ustawę lekarską i włączone do Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego z 1832 roku.

Ustawa lekarska z 1832 roku przede wszystkim wiele miejsca poświęcała oględzinom zwłok. W prawie tym zawarto również obowiązkowe wymogi co do procesowego udokumentowania tych działań. Wymagano w szczególności pisemnego wyliczenia przez śledczego pytań, na które musi odpowiedzieć medyk sądowy. Określono także, jakie elementy powinno zawierać sprawozdanie lekarza z wykonanych czynności⁹³. Oględziny przeprowadzane z udziałem ekspertów zostały nazwane *ogłędzinami złożonymi*. Znany przedrewolucyjny uczony procesualista I. J. Fojnicki pisał, iż takie oględziny złożone były początkiem współczesnej instytucji ekspertyzy sądowej — z oględzin tych „powoli powstawały i inne ekspertyzy”⁹⁴.

W Zbiorze prawa karnego z 1832 roku określono przypadki, w których należy wezwać w toczącym się procesie, osoby uczone. Zgodnie z art. 943 „Jeżeli dokładne wyjaśnienie powstałych w sprawie okoliczności wymaga wiedzy bądź doświadczenia w jakiegokolwiek nauce, sztuce czy rzemiośle, to należy wymagać świadectwa i opinii ludzi wykształconych, zgodnie z zasadami przewidzianymi w rozdziale o badaniu zdarzenia i oględzinach”. Reguły te stosowano rutynowo we wszystkich postępowaniach karnych, kiedy okoliczności sprawy wymagały wyjaśnienia zagadnień specjalnych. Na przykład, w sprawie karnej, dotyczącej pojedynku Aleksandra Siergiejewicza Puszkina i porucznika barona Dantesa — Gekkerena w 1837 roku, specjalnie utworzona „pułkowa komisja śledcza” zarządziła przeprowadzenie oględzin lekarskich głównego podejrzanego oraz zwłok poety. W trakcie pierwszych ustalono, że baron

ma ranę postrzałową na wylot na prawej ręce o cztery palce poniżej stawu łokciowego; wejście i wyjście kuli dzieli nieznaczna odległość; rany są proste, czyste, bez uszkodzenia dużych naczyń krwionośnych oraz kości. Chory może chodzić po pokoju, mówi swobodnie, jasno i dobrze, rękę ma na przepasce, i oprócz bólu w zranionym miejscu, skarży się również na ból w prawej górnej części brzucha, gdzie uderzyła go kula, ból ten pojawia się przy głębszym oddechu, aczkolwiek zewnętrznych cech kontuzji nie znaleziono.

⁹³ Л. Исаева, Зарождение экспертизы в российском уголовном судопроизводстве, Законность, № 3/2004, с. 46.

⁹⁴ И. Я. Фойницкий, Курс уголовного судопроизводства, Т. 2, Альфа, Санкт-Петербург, 1996, с. 277.

Ranny ma lekką gorączkę. O poprawie zdrowia świadczy stosunkowo dobry ogólny stan. Dokładnego terminu wyzdrowienia określić nie można⁹⁵.

Powtórne badania po upływie czasu wykazały, że nie istnieją przeszkody zdrowotne, które by uniemożliwiały umieszczenie porucznika barona Gekkerena w areszcie wojskowym, o czym komisja śledcza natychmiast i zadecydowała⁹⁶.

Ukształtowany przez Piotra I system rosyjskiego procesu karnego po pewnych modyfikacjach funkcjonował aż do reformy sądownictwa cara Aleksandra II.

Car Aleksander II objął panowanie w czasach, kiedy Rosja przeżywała głęboki kryzys, spowodowany nieudaną wojną krymską. Rozwój gospodarczy, wszelkie próby liberalizacji życia Rosjan tamowała tradycyjna dla Rosji pańszczyzna⁹⁷. Ogólnie ciężki stań państwa po wojnie dodatkowo pogarszał przestarzały system sądowy, stosujący w sposób nieprzewidywalny liczne i często sprzeczne między sobą akty prawne, powstałe na różnych etapach historii i często nieadekwatne warunkom oraz potrzebom sytuacji bieżącej. Po osiągnięciach wcześniejszych reformatorów niewiele co pozostało. Proces karny charakteryzował się zawilnością postępowania. Jego główną cechą negatywną było dominowanie niepotrzebnie skomplikowanych procedur. Przykładowo, funkcje sądowe pełniły różnego rodzaju organy. Przy czym nie były to tylko sądy. Swoją rolę w rosyjskim wymiarze sprawiedliwości odgrywały również i inne struktury państwowe: magistraty, ratusze, cywilne i karne izby sądowe, senat. Każdy stan społeczny wciąż miał swoje własne sądy: chłopów sądziły inne organy niż mieszczan, a mieszczan sądzono oddzielnie od dworzan. Istniały liczne wyjątki z ogólnej procedury, jeżeli przedmiotem badania przed sądem stawały się przestępstwa państwowe lub przestępstwa przeciwko Cerkwi. Organy władzy administracyjnej wywierały duży wpływ na działalność sądowych i quasi sądowych organów, ograniczały niezależność osób, pełniących funkcji sędziowskie. Problem stanowiły niezwykle długie

⁹⁵ Дуэль Пушкина с Дантесом-Геккереном. Подлинное военно-судное дело 1837 г., Типография А. С. Суворина, Петербург, 1900, С. 32; por.: J. Kasprzak, *Tajemnica śmierci Aleksandra Puszkina — próba analizy kryminalistycznej, Oblicza współczesnej kryminalistyki. Księga jubileuszowa profesora Huberta Kolečkiego*, Red. nauk. Prof. dr hab. E. Gruza, Warszawa, 2013, s. 150-152.

⁹⁶ Ibidem, s. 50.

⁹⁷ М. Кольванова (ред.), Александр II — царь-Освободитель (1855-1881 гг.), ОЛМА Медиа Групп, Москва, 2010, с. 20-37.

terminy, w których rozpoznawano większość spraw karnych⁹⁸. Postępowanie nosiło charakter inkwizycyjny. Proces odbywał się za zamkniętymi drzwiami, był pisemny i tajny. Sąd podejmował decyzje opierając się przeważnie o materiały, zgromadzone podczas formalnego policyjnego śledztwa. Szczególne znaczenie w postępowaniu miał, więc, śledczy, którego decyzje dotyczące strony podmiotowej i przedmiotowej przestępstwa stawały się w przyszłości jakby wiążące. Sąd wydawał wyrok zaocznie, oceniając dowody na podstawie reguł formalnych „zalegalizowanych” jeszcze w epoce Piotra I⁹⁹. Analizując ówczesny stan rzeczy, znany przedrewolucyjny prawnik rosyjski A. F. Koni w ten sposób opisywał rosyjski wymiar sprawiedliwości przed reformą z 1864 roku:

Bezpodstawnie i przypadkowo, bez legalnego powodu rozpoczęte śledztwo zwykle pociągało za sobą dla osób nieuprzywilejowanych pozbawienie wolności. Zatrzymany nie mógł zapoznać się z zebranymi przeciwko niemu dowodami. Sąd odbywał się w formie pisemnej, sędziowie nie mieli możliwości zadawania pytań bezpośrednio świadkom i oskarżonemu¹⁰⁰.

Inni autorzy metaforycznie porównywali stary sąd z pajęczyną, która zatrzymuje tylko małe „insekty”, a tymczasem duże „muchy” bez problemów przedostają się przez nią, nie spotykając na swojej drodze jakiegokolwiek poważnego oporu¹⁰¹. Rosyjski dziewiętnastowieczny poeta i publicysta I. S. Aksakow pisał wtedy, że „w Anglii i Francji jest sąd przysięgłych, który wprowadza do spraw sądowych elementy moralności. W Rosji zaś sąd karny wygląda jak martwy mechaniczny proces, chociaż jego przedmiotem jest człowiek, życie i pasje człowieka”¹⁰². Dla wielu osób, łącznie z tymi na szczycie władzy, było oczywiste, że system wymiaru sprawiedliwości wymaga radykalnych zmian.

⁹⁸ E. A. Крестьянников, Судебная реформа 1864 года в Западной Сибири, Издательско-полиграфический центр «Экспресс», Тюмень, 2009, С. 26; М. Г. Коротких, Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Издательство Воронежского государственного университета, Воронеж, 1989, с. 23-24.

⁹⁹ Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках, Собрание законодательства Российской Империи, Т. 15, Ч. 2, Петербург, 1857, С. 304–344; М. Г. Коротких, Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Издательство Воронежского государственного университета, 1989, с. 14-15.

¹⁰⁰ А. Ф. Кони, Избранные труды и речи, Издательство «Автограф», Тула, 2000, с. 52.

¹⁰¹ Н. П. Тимофеев, Суд присяжных в России. Судебные очерки, Типография А. И. Мамонтова и К, Москва, 1881, с. 15.

¹⁰² И. С. Аксаков в его письмах. Часть вторая. Письма к разным лицам. Том 4 (1858-86 г.г.), Издание Императорской публичной библиотеки, Петербург, 1896, с. 211.

W dniu 20 listopada 1864 roku car Aleksander II podpisał Ustawy sądowe, jednocześnie wprowadzając większą część nowych przepisów w życie. O postępowaniu karnym mówiła specjalna ustawa, która składała się z czterech części, nazwanych księgami. Księga pierwsza opisywała tryb postępowania karnego w sądach pokoju, księga druga — tryb postępowania w sądach powszechnych. Księga trzecia była poświęcona postępowaniom szczególnym, do których należały postępowania w sprawach o przestępstwa państwowe, postępowania w sprawach o przestępstwa duchownych, postępowania w sprawach o przestępstwa urzędnicze i inne. Ostatnia księga, czwarta, reglamentowała postępowanie karne na dołączonych niedawno obszarach Imperium Rosyjskiego: na Kaukazie, w guberniach warszawskiego okręgu sądowego, guberniach bałtyckich (inflanckiej, estońskiej i kurlandzkiej), guberniach ołonieckiej, orenburskiej i ufimskiej. Na terytorium Warszawskiego Okręgu Sądowego oprócz sądów pokoju wprowadzono sądy gminne, w składzie których byli ławnicy. Sądy gminne miały kierować się tą samą procedurą, co sądy pokoju. Drugą instancją dla sądów gminnych miał być specjalny organ kolegialny — Zjazd Pokojowy. Nowa procedura karno-procesowa, za wyjątkiem sądów przysięgłych, o czym mówił art. 1309 Ustawy, została wprowadzona w Warszawskim Okręgu Sądowym w dniu 1 lipca 1876 roku. Obowiązujące tu dotychczas przepisy prawa pruskiego oraz austriackiego traciły moc prawną¹⁰³.

Duże znaczenie miało to, że Ustawa o postępowaniu karnym z 1864 roku, przewidywała jedyny dla wszystkich stanów obywatelskich system sądowy oraz jedyną formę postępowania. Powstały nowe organy sądowe: sądy koronne oraz sądy pokoju. Sąd koronny składał się z dwóch instancji: instancją pierwszą były sądy okręgowe, a drugą — izby sądowe, do jurysdykcji których należało kilka okręgów. Sądy okręgowe rozpatrywały sprawę karne z udziałem przysięgłych. Wyrok sądu przysięgłych był uważany za końcowy, co oznaczało, że strony postępowania nie mogły odwołać się od tego wyroku. Ustawa przewidywała jednak pewne wyjątki od tej reguły. Odwołanie można było złożyć, kiedy w trakcie postępowania przed sądem przysięgłych została naruszona ustalona procedura lub na jaw wyszły nowe nieznane wcześniej okoliczności. Wtedy sprawę karną przekazywano do najwyższej instancji sądowej — senatu, który stwierdzając fakt naruszenia lub istnienie nowych

¹⁰³ P. Hofmański (red.), *System prawa karnego procesowego*, LexisNexis, Warszawa, 2014, s. 306-307.

okoliczności, kierował ją do ponownego rozpatrzenia w inny lub ten sam sąd. W pozostałych przypadkach, kiedy rozprawa sądowa odbywała się bez udziału przysięgłych, funkcję instancji odwoławczej w sprawach karnych oraz cywilnych pełniła Izba Sądowa.

Ustawa deklarowała niezależność sądów od innych organów władzy państwowej. Zgodnie z art. 1 nikt nie mógł zostać pociągnięty do odpowiedzialności karnej inaczej niż na warunkach i w trybie, przewidzianym przez Ustawę o postępowaniu karnym. Śledztwo oddzielono od dochodzenia, którym zajmowała się policja. Wprowadzono instytucję niezależnych śledczych sądowych przy sądach okręgowych. Na terytorium całego kraju etapowo stworzono sądy przysięgłych oraz nowoczesną i niezależną adwokaturę.

Postępowanie w sądach pokoju różniło się od postępowania w sądach okręgowych. Przede wszystkim sądy pokoju rozpatrywały sprawy karne o przestępstwa drobne. Obowiązywał uproszczony tryb postępowania. Różniły się też wymogi stawiane dla sędziów pokoju. Funkcję sędziego pokoju mógł pełnić każdy obywatel mający co najmniej dwadzieścia pięć lat, trzyletni straż pracy w sądach oraz wykształcenie wyższe. Decyzję w sprawie zatrudnienia na stanowiskach sędziów pokoju podejmował organ samorządu lokalnego, a zgodę na to wyrażał senat. Sędziów sądów okręgowych oraz sędziów w Izbach Sądowych wyznaczał sam imperator.

Długo oczekiwana niezależność sądów stała się jedną z najważniejszych zasad zreformowanego rosyjskiego procesu karnego. W literaturze jej istotę charakteryzowano jako „niczym nieskrępowaną wolność wewnętrznego przekonania (sędziego) istniejącą w granicach wyznaczonych przez prawo”¹⁰⁴. Wolność tę miały zagwarantować: 1) oddzielenie władzy sądowej od administracyjnej, 2) niezmiennosc sędziów, 3) dostateczne materialne zabezpieczenie sędziów, 4) wysoka pozycja służbowa sędziów¹⁰⁵. Przedrewolucyjny prawnik rosyjski I. W. Michajłowski pisał: „Zadanie sądów musi polegać nie na walce z przestępczością i nie na podtrzymywaniu interesów władz. Jedynym zadaniem sądu musi być rozwiązywanie sporów pomiędzy państwem stawiającym zarzuty (karne) a obywatelem”¹⁰⁶.

W rezultacie reformy 1864 roku w Rosji powstaje proces karny mieszany. Postępowanie przygotowawcze przybiera na wzór francuski formę

¹⁰⁴ С. Н. Трегубов, Самостоятельность суда, Сенатская типография, Петербург, 1905, с. 6.

¹⁰⁵ Ibidem, с. 7.

¹⁰⁶ И. Михайловский, Основные принципы организации уголовного суда, Томск, 1905, с. 89.

śledczą (inkwizycyjną). Dochodzenie prowadzi policja i inne upoważnione organy, a śledztwo formalne w stosunku do ujawnionego w trakcie dochodzenia domniemanego sprawcy przeprowadza śledczy sądowy działający pod ogólnym nadzorem prokuratora. Z uwagi na to, że prokurator później stawał się oskarżycielem publicznym, a udział obrońcy na tym etapie postępowania był w znacznym stopniu ograniczony, śledztwo z reguły przybierało charakter wyraźnie oskarżycielski¹⁰⁷. Dla podejrzanego i oskarżonego pozostawała jednak możliwość złożenia skargi na każde postanowienie lub działanie śledczego naruszające jego prawa. Skargi kierowano do sądu okręgowego, co służyło gwarancją przestrzegania reguł procesowych przez organy śledcze, sprzyjając jednocześnie poszanowaniu praw obywateli¹⁰⁸. Instytucja śledczego sądownego uniezależnionego służbowo od funkcjonariuszy organów dochodzeniowych (Policji, Żandarmerii i innych) służyła dodatkowa gwarancja niezależności i obiektywności przeprowadzanego przez niego śledztwa¹⁰⁹. Idea ta, jeżeli chodzi o oddzielenie dochodzenia od formalnego śledztwa, została później wykorzystana przez twórców reformy procesu karnego w nowej Rosji. Organ śledcze Komitetu Śledczego Rosji są administracyjnie niezależne od organów operacyjno-rozpoznawczych.

Po reformie postępowanie sądowe staje się kontradictoryjne (art. 630-632 Ustawy o postępowaniu karnym z 1864 roku). Strony otrzymują możliwość zajęcia dowolnej pozycji procesowej w sprawie, prawo do zbierania oraz przedstawienia dowodów. Od tego czasu to strony, a nie sąd, są główną siłą napędową postępowania. Sędzia w procesie pełni rolę pasywną, kierując się w ocenie przedstawianych przez strony dowodów własnym uznaniem.

W typowej sprawie karnej postępowanie odbywa się w sposób następujący: policja przeprowadza dochodzenie, po ujawnieniu ewentualnego sprawcy sprawę dalej przekazuje śledczemu sądowemu, który pod kontrolą prokuratora prowadzi śledztwo formalne, polegające na gromadzeniu dowodów przeciwko podejrzanemu. Po zakończeniu śledztwa materiały sprawy trafiały do prokuratury, który na podstawie zebranych dowodów sporządzał akt oskarżenia i kierował go do prezesa sądu (art. 58-60 Ustawy). W trakcie rozprawy

¹⁰⁷ А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов, В эпоху потрясений и реформ. Российские прокуроры. 1906-1917, Издательство «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», Москва, 1996, с. 10.

¹⁰⁸ Н. В. Давыдов, Уголовный процесс. Лекции, Типография В. Рихтер, Москва, 1907, с. 138-140.

¹⁰⁹ А. А. Козявин, Судьба судебных реформ в России: век XIX и век XXI, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 4, с. 639.

sądowej zebrane w trakcie śledztwa dowody sprawdzano pod względem ich wiarygodności i dostateczności dla rozstrzygnięcia sprawy przy aktywnym udziale przedstawicieli obrony oraz oskarżenia (art. 68 Ustawy). Sędzia dbał o przestrzeganie norm procesowych, zapewniał porządek na sali rozpraw, dawał niezbędne instrukcje przysięgłym, zwracał się do nich z ostatnim przemówieniem, po powrocie przysięgłych wysłuchiwał ich werdyktu i podejmował decyzję o rodzaju kary.

W wyniku reformy reguły dowodowe uległy zmianie. Zniknęła klasyfikacja dowodów na pełne i niepełne. Ważnym krokiem w kierunku unowocześnienia procesu karnego było odejście ustawodawcy od tradycyjnego dla Rosji systemu formalnej oceny dowodów, w którym każdy ich rodzaj posiadał swoją a priori ustaloną moc prawną, a za najsilniejszy z dowodów uznawano własne przyznanie się do winy ewentualnego sprawcy. W nowym procesie karnym na pierwszy plan postawiono całokształt poszlak, dowodów pośrednich. Natomiast przyznanie się do winy mogło być „zaakceptowane” przez sąd tylko pod warunkiem, że nie jest sprzeczne z innymi dowodami zebranymi w danej sprawie karnej¹¹⁰. Co jest ważne, zmieniała się również pozycja biegłych w procesie karnym. Dzięki wprowadzeniu pewnych ułatwień dla stron procesowych postępowanie stało się bardziej naukowe. Teraz wniosek o wezwanie na rozprawę „uczonych świadków” mogła składać nie tylko strona oskarżenia, ale też obrona. Art. 578 Ustawy przewidywał, że strony mogą wnioskować o wezwanie do sądu nie tylko świadków, ale też uczonych osób dla wyjaśnienia któregoś przedmiotu lub dla weryfikacji wyników wcześniej przeprowadzonych czynności. Powstałe w krótkim czasie zjawisko sporu pomiędzy ekspertami z tej samej dziedziny będące przejawem tzw. kontrydiktoryjności zewnętrznej biegłych, nie było znane tradycyjnemu rosyjskiemu procesowi karnemu. Przy czym zaproszenie w tym celu biegłych stało się pewnego rodzaju regułą w nowo utworzonych sądach przysięgłych¹¹¹. Oprócz tego na wzór francuski dopuszczono kontrydiktoryjność wewnętrzną biegłych, tj. kontrydiktoryjność ekspertów przy przeprowadzeniu ekspertyz komisyjnych. O różnicach zdań w ocenie wyników wspólnych badań biegli musieli

¹¹⁰ Н. А. Москалев, Симуляция и ложное сознание перед судом присяжных (Врачебно-юридический анализ дела «о покушении на убийство жены жандармского ротмистра О. Н.» с приложением обвинительного акта и извлечений из отчета судебных заседаний Новочеркасского Окружного Суда), Типография Вальде, Москва, 1913, с. 18.

¹¹¹ Пор.: А. И. Винберг, Черное досье экспертов-фальсификаторов, Москва, 1990, с. 12-57.

informować sąd. Zdarzało się, że rozpoczęta w trakcie ekspertyzy dyskusja przenosiła się na salę rozpraw, co pewnie dodatkowo utrudniało ocenę takiej opinii przez niespecjalistów — prawników. Ustawa dopuszczała również kontrydiktoryjność ekspertyz, co oznaczało możliwość przeprowadzenia dwóch i więcej jednorodnych ekspertyz tych samych obiektów w celu wyjaśnienia źródeł różnic w opiniach biegłych.

Na początkowych etapach postępowania karnego Ustawa przewidywała działania śledcze z udziałem ekspertów w postaci oględzin oraz „świadczeń osób uczonych”. Zgodnie z art. 325 Ustawy, uczone osoby były wzywane w tych przypadkach, gdzie dla dokładnego zrozumienia występujących w sprawie okoliczności konieczna byłaby wiedza specjalna czy też doświadczenie w nauce, sztuce, rzemiośle, przemyśle czy też w innym zajęciu. Do takich uczonych osób zaliczano lekarzy, farmaceutów, nauczycieli techniki, sztuki i rzemiosła. Przewidywano wzywanie także i innych osób mających określone doświadczenie w danej pracy czy służbie (art. 326 Ustawy). W takim przypadku omawiana Ustawa obejmowała ekspertyzę nie tylko medyczno-sądową, ale każde badanie wymagające wiedzy specjalnej i odpowiednich umiejętności. Przykładowo w sprawach o przestępstwa skarbowe prowadzący śledztwo mógł powoływać osoby uczone, na co dzień pracujące jako urzędnicy w dziedzinie finansów państwowych. Nie zabraniano także powoływania osób prywatnych, o których wiadano, iż posiadają wiedzę specjalną (art. 1160 Ustawy). Na ekspertów były powoływane nie tylko osoby posiadające wykształcenie wyższe, ale także te, które posiadały doświadczenie, pracując wiele lat w swoim zawodzie niewymagającym wykształcenia wyższego. Kryterium użyteczności tych osób dla prowadzonej sprawy było nie wykształcenie, a profesjonalne nawyki i doświadczenie¹¹².

Po nowelizacji Ustawy o postępowaniu karnym w 1912 roku do art. 691 wprowadzono przepis, że uczonych osób, które przeprowadzały badania sądowo-chemiczne lub mikroskopijne poza miejscem, gdzie odbywa się śledztwo sądowe, nie wzywa się do sądu. Niezbędne wyjaśnienia w tym przypadku mogli udzielić stronom i sądowi miejscowi lekarze, farmaceuci lub inne osoby uczone. Rozwiązanie to miało na celu usprawnienie i przyspieszenie przebiegu postępowania, aczkolwiek w praktyce było często krytykowane. Zdaniem

¹¹² С. А. Саушкин, Я. П. Гришина, Развитие института экспертизы в Российской империи после принятия судебных уставов 1864 г., Уголовное судопроизводство, № 3/2007, с. 40-43.

słynnego naukowca rosyjskiego Dymitra Mendelejewa, który sam nie raz występował w sądzie jako biegły w sprawach o otrucie, fałszerstwo dokumentów, a również sprawach związanych z użyciem w celach przestępczych broni palnej¹¹³, nowy ekspert w takim przypadku nie mógł przeprowadzić własnego badania i wydawać własnej opinii w sprawie. Uczony również proponował wprowadzić do obowiązujących aktów prawnych szereg zmian, mających na celu wzmocnienie pozycji procesowej biegłego sądowego: zaznajamiać eksperta z całym aktem sprawy (a nie z ich częścią), przyznać mu prawo być obecnym na rozprawie sądowej, zadawać pytania uczestnikom postępowania, prawo swobodnego wypowiedzania się w sądzie w kwestiach specjalnych¹¹⁴. Wiele z tych idei znanego naukowca pozostaje aktualne do dziś.

Ustawa karna procesowa po raz pierwszy w historii rosyjskiego procesu karnego wprowadziła kolegium ekspertów w toczącym się postępowaniu. Z dzisiejszego punktu widzenia formy tego uczestnictwa wydają się dość dziwne, przykładowo komisja ekspertów składająca się z medyków sądowych i prawników powinna przebadać: 1) każdego aresztowanego w śledztwie w przypadku podejrzenia choroby psychicznej, 2) każdą chorą psychicznie osobę popełniającą przestępstwo, 3) szczególnie groźnych przestępców i recydywistów, 4) osoby, które zachorowały podczas pobytu w więzieniu. Zdarzało się również, że biegli psychiatrzy przeprowadzali badania oskarżonego przed sądem, nie korzystając z możliwości dłuższej obserwacji w ośrodku zamkniętym. Praktyka ta z uwagi na to znaczenie, które miała opinia biegłych o stanie zdrowia psychicznego oskarżonego, była słusznie krytykowana w literaturze¹¹⁵.

Przewidziano szereg szczegółowych regulacji dotyczących oględzin i badania, prowadzonego przez uczone osoby, w szczególności:

1. przedmioty, które miały być badane przez uczone osoby, wcześniej podlegały oględzinom prowadzonym przez śledczych w celu stwierdzenia śladów przestępstwa; z czynności tej był sporządzany protokół (art. 330 Ustawy);

¹¹³ И. Ф. Крылов, А. В. Дулов, Роль Д. И. Менделеева в развитии судебной экспертизы: К 125-летию со дня рождения ученого, Правоведение, 1959, № 1, с. 114-118.

¹¹⁴ И. Ф. Крылов, А. В. Дулов, Из истории криминалистической экспертизы в России. Экспертиза документов, Госюриздат, Москва, 1960, с. 77-81.

¹¹⁵ С. Гогель, Суд присяжных и экспертиза в России, Типография губернского правления, Ковна, 1894, с. 112-113.

2. badanie dokonane przez uczone osoby następowało w obecności śledczego oraz w obecności, co najmniej dwóch przybranych świadków (art. 331 Ustawy);
3. śledczy był zobowiązany przedstawić uczonym osobom na piśmie, czy też ustnie, pytania, na jakie mieli udzielić odpowiedzi (art. 332 Ustawy);
4. uczone osoby nie powinny były w swojej opinii pomijać takich cech, na które śledczy nie zwrócił uwagi, a zbadanie których może doprowadzić do ustalenia prawdy (art. 333 Ustawy);
5. śledczy nie mógł odrzucić opinii eksperta w przypadku, gdy uznał ją za nieprawidłową, nie powołując do pomocy innego eksperta (art. 345 Ustawy);
6. w przypadku pojawienia się wątpliwości co do prawidłowości wydanych opinii przez uczone osoby, śledczy miał prawo zwrócić się do innych uczonych osób (art. 334 Ustawy), a sąd mógł wyznaczyć nowe badanie (ekspertyzę), powołując nowych ekspertów sam, czy też ekspertów wskazanych przez strony (art. 692 Ustawy);
7. uczone osoby, prowadzące badania, mogły być wezwane przez sąd do przedstawienia i wyjaśnienia wydanej wcześniej opinii (art. 690 Ustawy).

Dla ówczesnego procesu karnego charakterystycznym było to, że w swoim statusie prawnym osoby uczone — eksperci — przypominali bardziej świadków niż współczesnych biegłych. Przejawiało się to w fakcie wymagań stawianych w art. 327 Ustawy — *osoby uczone powinny posiadać wszystkie cechy wiarygodnych świadków*. Jednak w odróżnieniu od zwykłych świadków osoby uczone miały szereg przywilejów: na sali sądowej zajmowały one specjalne miejsca, żeby być blisko ławy przysięgłych; po przesłuchaniu zostawały na sali jako pomocnicy sędziego; miały prawo zadawać pytania świadkom i oskarżonemu; po zakończeniu śledztwa sądowego przed rozpoczęciem głosów stron miały prawo wypowiedzieć się w kwestiach wymagających wiedzy specjalnej¹¹⁶.

Jednym z najbardziej dyskusyjnych i głównym elementem reformy było wprowadzenie sądów przysięgłych. Powiedzieć o tym, że w realiach

¹¹⁶ С. Гогель, Суд присяжных и экспертиза в России, Типография губернского правления, Ковна, 1894, с. 98-99.

rosyjskich było to śmiałym i ryzykownym pomysłem, tu nie wystarczy. Przecież ani wcześniejsza historia, ani tradycja sądownictwa rosyjskiego nie były w odpowiednim stopniu przystosowana do nowej formy sądu. Jeden z ówczesnych krytyków nowej formy sądu N. D. Sergejewski pisał: „W Rosji sąd przysięgłych nie jest ani owocem historycznego życia narodu ruskiego, ani rezultatem walki narodu z rządem, on jest nowością, naśladowaniem”¹¹⁷. Sąd przysięgłych „był cudem, w który większość społeczeństwa na początku nie wierzyła”¹¹⁸. Jednak z dostępnych materiałów historycznych wynika, że wprowadzenie sądów przysięgłych było akcją przemyślaną i należycie przygotowaną. O możliwości wprowadzenia sądu przysięgłych i związanych z tym korzyściach dla życia politycznego i społecznego Rosji mówiono na długo przed epoką Aleksandra II. Na przykład w czasach rządów Katarzyny II do Komisji Państwowej, pracującej nad nowym Ułożeniem¹¹⁹, z propozycją odpowiednich zmian w systemie sądownictwa rosyjskiego na wzór francuski zwrócił się wybitny prawnik rosyjski Siemion J. Deśnicki. Idea o wprowadzeniu ław przysięgłych nie spodobała się jednak ówczesnym władzom. W 1803 roku słynny reformator rosyjski, minister Michaił Michajłowicz Sperański, podjął realne działania zmierzające do modernizacji sądownictwa rosyjskiego i mające na celu w perspektywie wprowadzenie na terenach rosyjskich sądów przysięgłych, jak we Francji i Anglii. Sperański zainicjował reformę kadry prawniczej. Część młodych absolwentów prawa, którzy kończyli studia z wyróżnieniem, wysyłano na koszt państwa na dodatkowe studia za granicę, zwykle do Niemiec (powszechnie uważano bowiem, że tylko w tym kraju można było otrzymać najlepsze wykształcenie w dziedzinie nauk prawnych). Po powrocie absolwentom proponowano stanowiska kierowników katedr na wydziałach prawa uniwersytetów Moskwy, Petersburga i innych dużych miast¹²⁰. Nowa kadra musiała przekazać zdobytą za granicą wiedzę studentom. Ci ostatni zgodnie z zamysłem Sperańskiego stworzyliby nową kadre, która zajmie stanowiska w nowym systemie sądowym. Co więcej, na początku XIX wieku otwarto pięć nowych uniwersytetów imperatorskich¹²¹. Jednak

¹¹⁷ Н. Д. Сергеевский, О суде присяжных, Типография губернского правления, Ярославль, 1875, с. 97.

¹¹⁸ И. Л. Петрухин, Правосудие: время реформ, Москва 1991, с. 21.

¹¹⁹ Уложение (Уложение) jest to faktycznie zbiór aktów prawnych.

¹²⁰ Тарановски, Судебная реформа и политическая культура царской России, Великие реформы в России. 1856-1864 г., Издательство Московского университета, Москва, 1992, с. 307.

¹²¹ В. А. Томсинов, Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века. Учебное пособие, Зерцало-М, Москва, 2011, с. 9-10.

realizacji reformy stały na przeszkodzie zdarzenia zewnętrzne. Rozpoczęła się długa i ciężka wojna krymska (1853–1856). Przygotowanie reformy zajęło prawie dziesięć lat. O rozmiarze podjętej pracy stanowi fakt, że wszystkie materiały dotyczące reformy kilka lat po jej zakończeniu zostały opublikowane pod nazwą *Dzielo o preobrazowaniu sudnej czasti w Rosji* (O reformie sądownictwa w Rosji). To wydanie składało się z siedemdziesięciu czterech tomów różnych dokumentów historycznych, związanych z reformą, w tym protokołów posiedzeń komisji państwowych, notatek, uwag, propozycji pisemnych wybitnych prawników¹²². Akt prawny — Podstawowe założenia reformy sądownictwa — został wstępnie zaakceptowany przez cara w 1862 roku. Potem przez dwa kolejne lata w państwowej radzie, senacie oraz różnych ministerstwach odbywały się narady i ostre debaty nad końcową wersją projektu założeń.

Sąd przysięgłych wprowadzany był etapowo. W ciągu pierwszych osiemnastu lat stworzono pięćdziesiąt dziewięć sądów w różnych regionach Rosji¹²³. Po raz pierwszy posiedzenia nowego sądu odbyły się w Moskwie w dniu 17 kwietnia 1866 roku, a kilka dni później 23 kwietnia — w Petersburgu.

Instrukcja dla Komisji Prawnej w Królestwie Polskim z 1865 roku stanowiła, że nowe prawodawstwo rosyjskie ma posłużyć wzorem przy nakreśleniu projektów organizacji postępowania sądowego. Wówczas ławy przysięgłych rutynowo funkcjonowały w zaborze austriackim¹²⁴, a w zaborze pruskim z udziałem ław przysięgłych rozpatrywano sprawy o przestępstwa ciężkie¹²⁵. Jednak w największym spośród wszystkich pod względem terytorialnym zaborze idea wprowadzenia sądu przysięgłych nie została zrealizowana. Można się domyślać, że to było związane z uzasadnionymi obawami władz przed możliwymi komplikacjami politycznymi. Wydarzenia niedalekiej przeszłości świadczyły raczej o słuszności tej taktyki. Akty prawne reformy sądownictwa nie wykluczały w sposób jawny możliwości, że w perspektywie nowa forma sądu powstanie i tutaj. Rozpoczęła się dyskusja nad zaletami oraz wadami

¹²² Г. А. Джаншиев, Основы судебной реформы, Москва 2004, с. 217.

¹²³ С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков, Суд присяжных: история и современность, Москва 1992, с. 71.

¹²⁴ Zostały one zniesione tu dopiero ustawą z dnia 9 kwietnia 1938 roku po „wyprawie myślenickiej” Adama Doboszyńskiego. Ławy przysięgłych przywrócono ponownie na kilka miesięcy w 1944 r. z inicjatywy PKWN.

¹²⁵ P. Hofmański (red.), System prawa karnego procesowego, Tom I cz. 1, LexisNexis, Warszawa, 2014, s. 314-315; S. Salmanowicz, J. Szwaja, S. Waltoś, Pitawal krakowski, TAIWPN UNIVERSITAS, Kraków, 2010, s. 269-287.

sądu przysięgłych. W 1867 roku ukazała się praca Walentego Mikłaszewskiego *O znaczeniu sądu przysięgłych*. Autor zwrócił uwagę na podział istniejący pomiędzy prawnikami, jeżeli chodzi o ocenę sądu przysięgłych. Jedni uważali daną formę sądu za barbarzyńską, widząc tu odrodzenie czegoś w rodzaju sądów bożych. Drudzy zaś o sądzie przysięgłych mówili jak o „formie organizacji sądowej mogącej najwięcej zapewnić dokładny wymiar sprawiedliwości karnej”. Mikłaszewski, przyjmując stronę tych ostatnich, powołuje się na oczywiste zalety ławy przysięgłych, a mianowicie: 1) bezstronność, 2) większe zaufanie społeczne, 3) ustność postępowania, 4) uwolnienie organów wymiaru sprawiedliwości od wyrokowania na zasadzie prejudykatów (sędziowie państwo, zdaniem autora, z czasem wyrabiają sobie systemat oceniania pojedynczych przypadków, zgodnie z którym i podejmują decyzje), 5) pewne korzyści polityczne (w społeczeństwie rozprzestrzenia się zdrowe pojęcia prawne, zmniejsza się liczba przestępstw, sąd staje się bardziej niezależny)¹²⁶. Końcowy wniosek autora jednak był ostrożny: „usprawiedliwienie to teoretycznie nie przekonuje jednak, aby sąd przysięgłych mógł wszędzie dobrze objawiać swoją działalność. Ocenienie, o ile w naszym kraju instytucja ta przyniosłaby korzyści, może wykazać tylko gruntowny rozbiór warunków naszego społeczeństwa”¹²⁷.

Jeszcze w trakcie prac nad projektem reformy zakładano, że sądy przysięgłych będą różniły się od modeli funkcjonujących we Francji czy w Anglii pod względem organizacyjnym. Brano pod uwagę specyfikę rosyjską. Specjalne tymczasowe komisje, działające na terenie każdego obszaru, guberni, miały tworzyć listy kandydatów, mogących pełnić funkcje przysięgłych. Na listy wpisywano obywateli rosyjskich w wieku od dwudziestu pięciu lat do siedemdziesięciu lat, którzy stale zamieszkiwali dany teren (nieprzerwanie w ciągu co najmniej dwóch lat), biegle znali język rosyjski, nie byli wcześniej podejrzani, oskarżeni lub karani za żadne przestępstwo. Przysięgłym nie mogła być osoba głucha, ślepa, chora psychicznie. Podobnie jak w Anglii rolę przysięgłego w Rosji nie mogła pełnić kobieta¹²⁸. Dopiero w 1917 roku Rząd Tymczasowy przyznał kobiecie równe prawa, jeżeli chodzi o udział

¹²⁶ W. Mikłaszewski, *O znaczeniu sądów przysięgłych*, Drukarnia Gazety Polskiej, Warszawa, 1867, s. 34-36.

¹²⁷ Ibidem, s. 37.

¹²⁸ W Wielkiej Brytanii po raz pierwszy ława przysięgłych z udziałem kobiet była sformowana dopiero po 1919 roku, kiedy weszła w życie ustawa o zwalczaniu dyskryminacji na podstawie płci - Sex Disqualification Removal Act (<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/9-10/71/contents>; dostęp: 08.08.2014).

w funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości. Realizacji tej decyzji stały na przeszkodzie znane wydarzenia rewolucyjne. Przysięgłych miał obowiązywać cenzus majątkowy. W miastach stołecznych (Moskwie i Petersburgu) kandydat musiał mieć w posiadaniu nieruchomości o łącznej wartości nie mniej niż pięćset rubli lub określoną ilość ziemi, albo mieć rocznie co najmniej pięćset rubli dochodu (w innych miastach ta kwota była mniejsza i wynosiła dwieście rubli). Warto zaznaczyć, że cenzus majątkowy jako jeden z najważniejszych kryteriów dopuszczenia kandydata do pełnienia funkcji przysięgłego był wówczas swego rodzaju standardem w większości krajów. Podobne rozwiązanie stosowano na przykład w Anglii aż do lat sześćdziesiątych XX wieku. Cenzus majątkowy obowiązywał również w Prusach, Belgii, Francji i Włoszech¹²⁹. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie kulturalne oraz wykształcenie osób zamieszkujących wówczas rozległe tereny Rosji, reformatorzy upoważnili organy władzy w regionach, do ustalenia bardziej surowych wymogów w stosunku do potencjalnych przysięgłych¹³⁰. W odróżnieniu od innych krajów w Rosji oprócz cenzusu majątkowego wprowadzono też cenzus służbowy. Niezależnie od poziomu dochodów oraz rozmiaru pensji na listy przysięgłych wpisywano wszystkich urzędników służb cywilnych od V po XIV klasę, wszystkich urzędników wybieranych na stanowiska w miastach i organizacjach dworzan. Na listach znaleźli się nawet chłopci, którzy w ciągu co najmniej trzech lat zajmowali stanowiska starostów lub należeli do starsziny wiejskiej¹³¹.

Następnie na podstawie art. 84, 94, 96 Ustawy o postępowaniu karnym z 1864 roku lista przysięgłych była sprawdzana przez gubernatora. Łącznie w stolicach wybierano tysiąc dwieście, a w województwach od dwustu do czterystu osób. Wszystkie osoby, które trafiły na listę, dzielono na cztery grupy (tyle, ile było kwartałów w roku kalendarzowym). Uporządkowane w ten sposób listy kandydatów wysyłało do prezesów sądów. Policja informowała kandydatów o ciążyącym na nich obowiązku stawienia się na każde wezwanie, przy czym pełnienie funkcji przysięgłego było obowiązkiem społecznym

¹²⁹ А. А. Демичев, Суд присяжных в Российской империи по судебным уставам 1864 г.: теория и практика, Университетская наука в записки, 2012, № 1 (41), с. 108-109.

¹³⁰ А. В. Илюхин, Правовой статус присяжных заседателей по „Основным положениям преобразования судебной части в России” 1862 г., История государства и права, 2013, N 13, с. 29-34.

¹³¹ В. Н. Смирнов, Введение Судебных уставов 1864 г. в Пермской губернии, Российский юридический журнал, 2013, N 6, с. 181-190.

każdego obywatela Rosji, więc żadnej odpowiedzialności za odmowę udziału w procesie ówczesne prawo nie przewidywało.

Przez pierwsze lata pracy komisji, której obowiązkiem było tworzenie list, system doboru przysięgłych nie funkcjonował zbyt dobrze. Zdarzało się, że na liście przysięgłych okazywały się osoby dawno zmarłe lub osoby w wieku przekraczającym omówioną przez ustawodawcę górną granicę, osoby chore psychicznie i mające wady fizyczne (głuche, ślepe). Zdarzało się również, że na listę trafiali obcokrajowcy, czego prawo karnoprocesowe wyraźnie zabraniało¹³².

Na potrzeby każdej sprawy z listy wybierano trzydziestu kandydatów. Oskarżenie i obrona mogły wyłączyć dwunastu z nich bez podania przyczyn. Pozostałe osiemnaście osób uczestniczyły w losowaniu: dwunastu przysięgłych uczestniczyło w posiedzeniach sądu, a dwóch pełniło funkcję przysięgłych zapasowych (art.85 Ustawy).

Zadanie przysięgłych polegało na stwierdzeniu następujących faktów:

- 1) czy zaistniało wydarzenie, o którym mowa w akcie oskarżenia,
- 2) czy oskarżony jest winien zarzucanego mu czynu (art. 88 Ustawy).

Pozytywna odpowiedź na każde z tych pytań obligowała sąd do wydania wyroku skazującego, przy czym przysięgli mogli uznać, że oskarżony popełnił zarzucony mu czyn i ponosi winę, jednak, zasługuje na łagodne potraktowanie (art. 814 Ustawy). W doktrynie werdykt ławy był rozpatrywany jako część składowa wyroku: przysięgli decydowali o fakcie i winie, natomiast sąd określał rodzaj oraz granice kary¹³³.

Decyzja końcowa sądu przysięgłych nie podlegała zaskarżeniu. Wyjątek stanowiły sytuacje, kiedy nastąpiło 1) istotne naruszenie obowiązującego trybu postępowania, 2) jawne naruszenie normy prawnej i niepoprawna jej interpretacja przy kwalifikacji przestępstwa oraz określeniu kary, 3) potrzeba wznowienia postępowania w związku z ujawnieniem nowych, wcześniej nieznanymi okoliczności faktycznych, świadczących o ewentualnej niewinności osądzonego (zgodnie z art. 935 Ustawy za wystarczający powód do wznowienia postępowania uznawano na przykład fakt osądzenia za to same

¹³² А. Ф. Кони, Присяжные заседатели. Собрание сочинений. Том 1, Москва 1966, с. 33.

¹³³ В. Н. Палаузов, Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву. Сравнительное исследование. Часть 1 (Содержание вопросов), Типография «Одесского вестника», Одесса, 1885, с. 184; Н. А. Буцковский, О приговорах по уголовным делам, решаемых с участием присяжных заседателей, Типография Второго Отделения Собственной Е. И. В канцелярии, Петербург, 1866, с. 13-14.

przestępstwo innej osoby, jeżeli to oznaczało niewinność tej pierwszej; fakt skazania za zabójstwo, kiedy okazywało się, że ofiara jednak żyje; według dokumentów, złożenie fałszywych zeznań w sprawie oraz ujawnienie osobistego interesu sędziego w danej sprawie). W tych przypadkach wyrok mógł być uchylony w senacie jako najwyższej instancji sądowej (art. 104 Ustawy).

Podobnie jak w Austrii i Prusach sprawy karne o przestępstwa polityczne miał rozpatrywać sąd okręgowy w składzie zwykłym, tj. bez udziału przysięgłych. Sądzono, że ta reguła zapobiegnie tworzeniu niepotrzebnych konfliktów pomiędzy władzą administracyjną a władzą sądową¹³⁴. Ustawą z dnia 9 maja 1878 roku z kompetencji sądów przysięgłych wykluczono przestępstwa przeciwko administracji (przestępstwa urzędowe). Sprawy tego rodzaju rozpatrywały izby sądowe z udziałem przedstawicieli różnych stanów społecznych.

Ze względu na ogólnie mierny poziom wykształcenia rosyjskich przysięgłych przewodniczący musiał po zakończeniu rozprawy głównej i wysłuchaniu głosów stron pouczyć przysięgłych o ich zadaniu, zwracając szczególną uwagę na reguły oceny dowodów oraz treść przepisów prawnych (art. 87 Ustawy). Przewodniczący przypominał członkom ławy, że „podstawą ich decyzji nie mogą być wrażenia powierzchowne, lecz rozsądna ocena zebranych i przedstawionych w sprawie dowodów, pozytywne przekonanie o istnieniu logicznego związku pomiędzy obiektem a subiektem przestępstwa, tj. pomiędzy faktem przestępstwa a podsądnym”¹³⁵. Chcąc pomóc przysięgłym, publikowano specjalne instrukcje, obliczone na odbiorców różnych pod względem wykształcenia. Ich autorzy starali się przedstawić kluczowe momenty w sposób jasny i łatwy do zrozumienia, jednocześnie zachęcając czytelników do patrzenia na swoje zadania z perspektywy dobra społecznego oraz dobra państwa¹³⁶. Również i fachowcy — korpus sędziowski, adwokaci, prokuratorowi — mieli do swojej dyspozycji liczne tłumaczenia prac znanych uczonych

¹³⁴ Г. А. Джаншиев, Эпоха великих реформ, С. 487.

¹³⁵ В. Микляшевский, О деятельности суда присяжных, Типография Э. Гоппе, Петербург, 1873, с. 68.

¹³⁶ А. Квачевский, Суд присяжных по русским законам. Руководство для присяжных заседателей, Типография Ф. С. Сушинского, Петербург, 1873, 591 с.; М. Казаков, присяжный заседатель и участие его в русском уголовном суде. Необходимые каждому сведения о права и обязанностях присяжных заседателей с приложением статей Учреждений Судебных Установлений, Устава Уголовного Судопроизводства и Алфавитного Указателя, Типография П. П. Рябушинского, Москва, 1911, 127 с.; права и обязанности присяжных заседателей, изложенные в Судебных Уставах 20 ноября 1864 года, Типография Э. Веймара, Петербург, 1867, 57 с.

zagranicznych, poświęcone aspektom praktycznym funkcjonowania sądów przysięgłych, pokazujących doświadczenie prawników innych krajów, przede wszystkim niemieckich, austriackich, angielskich i francuskich¹³⁷.

W odróżnieniu od swoich brytyjskich kolegów przysięgli rosyjscy nie uczestniczyli w sprawach cywilnych. Rozpatrywały je sądy pokoju oraz sądy okręgowe w składzie zwykłym. Poszkodowany mógł jednak w ramach procesu karnego skorzystać z przysługujących mu praw i wnieść pozew przeciwko oskarżonemu. W tym przypadku przysięgli w końcowej fazie postępowania przy pomocy przewodniczącego rozpatrywali również kwestie cywilnoprawne.

Postępowanie w sprawach karnych o przestępstwa państwowe, urzędowe lub religijne odbywało się w trybie szczególnym. Śledztwo w sprawach dotyczących przestępstw państwowych prowadził jeden z członków izby sądowej. W skład sądu wchodził członek departamentu karnego izby sądowej oraz przedstawiciele poszczególnych stanów społecznych: przewodniczący dworzan guberni, prezydent miasta, starosta (art. 126 Ustawy). Warunkiem wszczęcia postępowania w sprawie o przestępstwo urzędowe była zgoda odpowiedniego kierownika na skierowanie jej do sądu. Postępowanie przygotowawcze przeprowadzał przełożony domniemanego sprawcy (art. 132-133 Ustawy). Większa część spraw o przestępstwa urzędowe należała do kompetencji wyłącznej izb sądowych, zostawała więc poza zasięgiem sądów przysięgłych. Wielu sądziło, że to było sprzeczne z zasadą równości wszystkich obywateli przed prawem, świadcząc o celowym zachowaniu tradycyjnego dla urzędników rosyjskich immunitetu od ścigania karnego¹³⁸. Przestępstwa przeciwko wierze należące do kompetencji sądów świeckich rozpatrywał sąd przysięgłych składający się z osób wiary prawosławnej. Ten sam warunek

¹³⁷ Гуэ-Глунок, О суде присяжных, Типография Ф. Стелловского, Петербург, 1865, 358 с.; Г. Мейер, Вопросы факта и права на суде присяжных, в особенности о постановке вопросов присяжным, Типография Правительствующего Сената, 1866, 234 с.; К. Миттермайер, Суд присяжных в Европе и Америке. Юридико-политическое издание, Том 1, Типография Куколь-Яснопольского, Петербург, 1866, 156 с.; Э. Брауэр, Суд присяжных по законодательствам Германии. Общий обзор и положение немецких законодательств по данному предмету, с кратким указанием на законодательства других государств, преимущественно на французское, английское, шотландское и северо-американское, Типография Правительствующего Сената, Петербург, 1865, 528 с.; Р. Гейнце, Очерк английского судостроительства в связи с судом присяжных, Типография Куколь-Яснопольского, Петербург, 1866, 94 с.; В. Н. Палаузов, Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву. Сравнительное исследование. Часть 1 (Содержание вопросов), Типография «Одесского вестника», Одесса, 1885, 192 с.

¹³⁸ М. Г. Коротких, Самодержавие и судебная реформа 1864 года, с. 134-135.

obowiązywał w przypadku przestępstw polegających na obrazie reguł cerkiewnych (np. wielożeństwo, wstąpienie w związek kazirodczy). Sprawca najpierw podlegał sądowi duchownemu, a potem sprawę przekazywano do sądu świeckiego (art. 1001-1016 Ustawy).

Z reguły postępowanie przed sądem przysięgłych odbywało się jawnie, publicznie, a o końcowym wyniku informowała społeczeństwo prasa. Za zamkniętymi drzwiami toczyły się postępowania w sprawach karnych dotyczących przestępstw religijnych, przestępstw przeciwko prawom rodziny, przeciwko czci kobiecej, przestępstw polegających na różnych niegodziwościach, działaniach przeciwko naturze, przestępstw przeciwko Imperatorowi i jego domowi¹³⁹. Art. 621 Ustawy przewidywał, że „zamknięcie dla publiczności drzwi sali, na której odbywa się posiedzenie sądowe, jest środkiem nadzwyczajnym. Można go zastosować tylko, kiedy jest to niezbędne, opisując dokładnie w postanowieniu sądowym, jakie konkretnie czynności odbędą się za zamkniętymi drzwiami i z jakiego powodu”. Sądy skrupulatnie przestrzegały tej reguły. Świadczą o tym dane statystyczne. Według informacji Moskiewskiej izby sądowej, do której jurysdykcji należało w różnym okresie od siedmiu do czternastu guberni rosyjskich, w 1867 roku tylko 2% spraw karnych zostało rozpatrzonych za zamkniętymi drzwiami, w 1870 roku ta liczba wzrosła do 8%, w 1875 wyniosła 5%, a w 1881 roku tych spraw karnych było tylko 3% od ogólnej liczby rozpatrzonych spraw¹⁴⁰.

O efektach wprowadzenia sądów przysięgłych w Rosji świadczą dane statystyczne. W okresie od 1866 do 1872 roku w sądach przysięgłych rozpatrzono 66,9% wszystkich spraw karnych, w 1873-1878 roku liczba tych spraw przekroczyła 75% ogólnej liczby spraw karnych¹⁴¹. Przy czym represywność sądów przysięgłych, tj. stosunek liczby uniewinnień a wyroków skazujących, okazała się dość niska (w różnych latach od 60% do niecałych 73%)¹⁴². W późniejszym okresie, radzieckim, ten wskaźnik był o wiele wyższy. Liczba wyroków uniewinniających nie przewyższała 0,4% ogólnej liczby wyroków,

¹³⁹ С. И Викторский, *Русский уголовный процесс: Учебное пособие*, Москва, 1997, С. 28; Н. В. Давыдов, Н. Н. Полянский, *Судебная реформа. Том II*, Книгоиздательство «Объединение», Москва, 1915, с. 59.

¹⁴⁰ А. Д. Попова, *Гласность судопроизводства: становление принципа в период реализации Судебной реформы 1864 года*, *Российский судья*, 2004, № 6, с. 43.

¹⁴¹ А. А. Демичев, *Суд присяжных в Российской империи по судебным уставам 1864 г.: теория и практика*, *Университетська наукові записки*, 2012, № 1 (41), с. 119.

¹⁴² *Ibidem*, с. 120.

a w nowej Rosji liczba uniewinnień równa się 0,8%¹⁴³. Jednak o początku reformy stosunek obywateli rosyjskich do nowego sądu był niejednoznaczny. Społeczeństwo rosyjskie podzieliło się na stronników i przeciwników nowej formy sądu. Dla pierwszych to był „sąd sumienia społecznego”, „sąd zdrowego zmysłu”, sąd „przysięgłych — korektorów obowiązującego prawa”. Błędy przysięgłych (niesłuszne uniewinnienia czy skazania) tłumaczono niedoskonałością ówczesnego procesu karnego¹⁴⁴. Część sądziła, że nowy sąd jest swą istotą kontynuacją rosyjskich tradycji prawnych. Przecież w postępowaniu karnym Starej Rosji ważną rolę odgrywał czynnik społeczny¹⁴⁵. Dla pozostałej części obywateli sąd przysięgłych był „sądem tłumów”, „sądem ulicy”, a nawet „państwem w państwie”, żyjącym według swoich własnych reguł¹⁴⁶. Wskazywano na powszechnie znane słabe miejsca tej formy sądu¹⁴⁷. W trzydziestą rocznicę wprowadzenia sądów przysięgłych w Rosji Michaił P. Czubiński na specjalnym posiedzeniu Kijowskiego Stowarzyszenia Prawniczego ogłosił wykład, przedstawiający ówczesne pro i contra. Przejrzyjmy się argumentom przeciwi.

1. Decyzje podejmowane przez przysięgłych zapadają w większym stopniu pod wpływem uczuć, nieprzemyślanych wrażeń; nie są one wynikiem krytycznej i wnikliwej pracy rozsądku.
2. W przypadku ławy przysięgłych nigdy nie ma pewności, że winny zostanie skazany, a osoba niewinna uniknie kary.

¹⁴³ Пор.: Т. В. Орлова, Понятие правосудия в уголовном процессе, Мировой судья, 2014, N 9, с. 12-18.

¹⁴⁴ С. Гогель, Суд присяжных и экспертиза в России, Типография губернского правления, Ковна, 1894, С. 96; Л. Е. Владимиров, Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств, Университетская типография, Харьков, 1873, с. 55-78; А. М. Бобрищев-Пушкин, Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных (с атласом), Москва, 1896, с. 9; Н. А. Москалев, Симуляция и ложное сознание перед судом присяжных (Врачебно-юридический анализ дела «о покушении на убийство жены жандармского ротмистра О. Н.» с приложением обвинительного акта и извлечений из отчета судебных заседаний Новочеркасского Окружного Суда), Типография Вальде, Москва, 1913, с. 3-4; Н. П. Тимофеев, Суд присяжных в России. Судебные очерки, Типография А. И. Мамонтова и К, Москва, 1881, с. 8.

¹⁴⁵ И. Г. Щегловитов, Суд присяжных (из лекций по русскому судоустройству), Сенатская типография, Петербург, 1913, С. 4; М. Казаков, присяжный заседатель и участие его в русском уголовном суде. Необходимые каждому сведения о правах и обязанностях присяжных заседателей с приложением статей Учреждения Судебных Установлений, Устава Уголовного Судопроизводства и Алфавитного Указателя, Типография П. П. Рябушинского, Москва, 1911, с. 8.

¹⁴⁶ А. Э. Бардзкий, Невменение. Еще к вопросу о оправдательных приговорах присяжных заседателей Типография Д. С. Повольского, Киев, 1897, с. 14.

¹⁴⁷ И. Г. Закревский, О настоящем и будущем суда присяжных. Сборник статей, Типография П. П. Сойкина, Петербург, 1897, с. 159-165.

3. Wybór przysięgłych jest swoistym losowaniem, które nie gwarantuje, że kandydat będzie faktycznie posiadał niezbędne do bycia sędzią (narodowym) zdolności.
4. Sąd przysięgłych jest instytucją polityczną, pozbawioną głębokich korzeni historycznych.
5. Słabe pojęcia o sprawiedliwości i prawie wśród obywateli rosyjskich¹⁴⁸.

Za najbardziej dotkliwą wadę sądu przysięgłych uznano stosunkowo częste (w porównaniu do sądów tradycyjnych) przypadki uniewinnienia osób, przeciwko którym oskarżeniu nie udało się zgromadzić wystarczającej liczby dowodów¹⁴⁹. Od końca lat siedemdziesiątych XIX wieku po kilku głośnych uniewinnieniach oczywistych sprawców ataki na sąd przysięgłych już nie słabły. Szeroki rezonans społeczny wywołała sprawa rosyjskiej rewolucjonistki Wiery Zasulicz. Wiera Zasulicz została oskarżona o zamach na życie gubernatora Petersburga generała Feodora Trepowa. Powodem do zamachu był wydany przez gubernatora rozkaz o ukaranie różgami niejakiego studenta Bogolubowa, zatrzymanego razem z wieloma innymi podczas zamieszek z udziałem studentów w 1877 roku w stolicy. Wina Bogolubowa polegała na tym, że on nie zdjął czapki przed gubernatorem, który przybył, żeby odwiedzić areszt. Jednak zgodnie z ówczesnym prawem karę cielesną można było zastosować tylko do chłopca. Decyzja gubernatora została wykonana bez względu na obowiązujące przepisy prawne. To wywołało kolejne zamieszki studenckie. W dniu 24 stycznia 1878 roku o dziesiątej rano. Zasulicz, korzystając z tego, że gubernator miał wtedy godziny, kiedy przyjmował petentów, bez przeszkód weszła do gabinetu Fiodora Trepowa i nie mówiąc nic, strzeliła do generała z rewolweru. Ochrona Trepowa oraz inni petenci natychmiast zatrzymali sprawczynię. Fiodor Trepow został ranny na tyle poważnie, że później nie mógł stawić się przed sądem. Rozpoczęto śledztwo. Po jego zakończeniu w aktach sprawy karnej znajdowała się przekonująca liczba dowodów przeciwko oskarżonej, więc władze bez obaw zdecydowały, że proces sądowy będzie odbywał się w formie publicznej. Wina Zasulicz była oczywistą, świadkowie zaś — liczni. Za popełnione przestępstwo (zamach na życie) Zasulicz

¹⁴⁸ М. П. Чубинский, Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области, Типография Императорского университета св. Владимира, Киев, 1897, с. 4-10.

¹⁴⁹ Ibidem, с. 27.

mogła zostać skazana na karę pozbawienia wolności od piętnastu do dwudziestu lat. Jednak pod znakiem zapytania od początku śledztwa w tej sprawie była kwalifikacja prawna jej czynu. Zatrzymana na miejscu przyznała się do popełnienia przestępstwa, podając jako bezpośredni powód chęć dokonania zemsty za samowolny i nie zgodny z prawem uczynek generała. Na korzyść tej wersji obronnej przemawiało chociażby to, że oskarżona wcześniej nic nie łączyło z pokrzywdzonym. Zasulicz była również niejednokrotnie notowana przez policję i żandarmerię jako działaczka rewolucyjna. Wynikało z tego, że popełnione przez Zasulicz przestępstwo mogło nosić charakter polityczny, co oznaczało, że sprawa nie podlegała sądowi przysięgłych¹⁵⁰. Oskarżono jednak Zasulicz o usiłowanie zabójstwa z motywów osobistych. W sądzie oskarżona w pełni przyznała się do winy, ale jej obrona (obrońcą Winy Zasulicz był słynny adwokat Aleksandrow) postarała się udowodnić, że prawdziwy motyw zbrodni polegał na zemście za samowolne działania generała Trepowa. Według obrony przestępstwo zostało popełnione nie z motywów osobistych, a z przyczyn politycznych. Prokuratura dalej podtrzymywała pierwotną wersję oskarżenia. Warto zwrócić również uwagę na to, że obrońca umiejętnie wykorzystał przysługujące mu prawo do wyłączenia przysięgłych bez podania przyczyn: z dwudziestu dziewięciu pierwotnych kandydatów obrona wyłączyła jedenastu. Wszyscy wyłączeni należeli do najbardziej konserwatywnej części społeczeństwa rosyjskiego, reprezentowali bowiem stan kupiecki. Po wyłączeniu w składzie ławy został tylko jeden kupiec. Pozostali przysięgli byli głównie urzędnikami państwowymi¹⁵¹. Po długiej naradzie przysięgli uznali działania Zasulicz za protest obywatelski przeciwko niezgodnym z prawem działaniom. Oskarżona została uniewinniona od wszystkich postawionych zarzutów. Wyrok przysięgłych obecny tłum przyjął oklaskami i okrzykami „Brawo!”, „Dobrze zrobiliście!”¹⁵². Prokuratura nauczona doświadczeniem zaczęła ostrożniej podchodzić do kwestii wyboru właściwego sądu. Kilka lat po sprawie Wiery Zasulicz jeden z zabójców cara Aleksandra II (1 marca 1881 roku), Andrzej Żelabow, wnioskował o rozpatrzenie jego sprawy przez sąd przysięgłych, mając pewnie nadzieję, że podobnie jak i Zasulicz zostanie

¹⁵⁰ А. Ф. Кони, Избранные труды и речи, Издательство «Автограф», Тула, 2000, с. 25.

¹⁵¹ Ibidem, с. 26-27.

¹⁵² О. В. Будницкий, „Кровь по совести”: терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX века), Отечественная история, 1994, № 6, с. 345–347.

uniewinniony. Jednak jego wniosek został natychmiast odrzucony, a sprawę rozpatrywał senat¹⁵³.

Sąd przysięgłych wywarł wielki wpływ na rosyjskie ustawodawstwo oraz praktykę wymiaru sprawiedliwości. Liczne uniewinnienia oskarżonych o drobne kradzieże i naruszenia przepisów paszportowych „wymusiły wprowadzenie korekt w prawie karnym. Z czasem sprawy o te przestępstwa, a również sprawy o przestępstwa osób nieletnich zostały przekazane do sądów pokoju. Dokonano również innych zmian, w wyniku czego pierwotna kompetencja sądów przysięgłych zmniejszyła się nawet o połowę. Zwrócono uwagę na przypadki, kiedy przysięgli wykazywali rażącą nieobiektywność, na przykład bardzo surowo karali kradzież koni, a jednocześnie dość pobłażliwie traktowali przestępstwa przeciw czci kobiecej, łapownictwo, nadużycie władzy, lichwiarstwo¹⁵⁴. Obserwowano również zwiększenie liczby uniewinnień w okresie postu oraz przed wielkimi świętami chrześcijańskimi¹⁵⁵. Na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku rząd rosyjski zaniepokojony dużą liczbą uniewinnień w sprawach o przestępstwa urzędnicze poddał analizie typowy skład ław przysięgłych. Okazało się, że zdecydowana większość przysięgłych należy do chłopstwa, do mieszczan oraz urzędników państwowych niższego szczebla. Na podstawie tych danych opracowano pewne zmiany w prawie: w 1884 roku do formowania listy przysięgłych dopuszczono policję, ograniczono prawo stron do bezwarunkowego wyłączenia przysięgłych, zwiększona została liczba przysięgłych zapasowych, podniesiono liczbę potencjalnych przysięgłych w obu stolicach, a na prowincji ich liczbę zmniejszono. W 1887 roku został zwiększony cenzus majątkowy, a gubernatorzy otrzymali prawo do wyłączenia kandydatów z list bez podania powodów. Kandydaci teraz musieli dobrze czytać i pisać¹⁵⁶.

Spółeczeństwo rosyjskie jednak krytycznej opinii rządu nie podzieliło. W większości nagłośnionych przez prasę przypadków wyroki sądu

¹⁵³ Суд над царевубийцами. Дело о совершенном 1-го марта 1881 года злодеянии, жертвою коего пал в Бозе почивший Государь Император Александр Николаевич (Заседание Особого Присутствия Правительствующего Сената для суждения дел о государственных преступлениях), Типография В. В. Комарова, Петербург, 1881, с. 3-4; рог.: Н. А. Троицкий, „Народная воля” перед царским судом (1880-1884), Саратов 1983, с. 63-64;

¹⁵⁴ А. М. Бобришев-Пушкин, Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных (с атласом), Москва, 1896, с. 501-502.

¹⁵⁵ С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков, Суд присяжных..., с. 12.

¹⁵⁶ А. К. Афанасьев, Присяжные заседатели в России. 1866-1885 гг., Великие реформы в России, Издательство Московского университета, 1992, с. 198-199.

przysięgłych uznawano za całkiem sprawiedliwe oraz uzasadnione. Werdykty skazujące ław przysięgłych były o wiele lepsze niż te w starym systemie sądowym, akceptowane przez społeczeństwo rosyjskie¹⁵⁷. Na korzyść przysięgłych przemawiały i inne fakty. Już w pierwszych latach funkcjonowania nowego systemu zauważono pewne pozytywne zmiany w statystyce kryminalnej. Przede wszystkim zmniejszyła się ogólna liczba popełnianych przestępstw. Te zmiany były szczególnie widoczne w liczbie tych rodzajów przestępstw, do których przysięgli z reguły podchodzili srożej. Zwiększyła się liczba osób, które dobrowolnie przyznawały się do popełnienia przestępstwa. Niestety, kontynuacji reformy przeszkodziły wydarzenia polityczne. Car Aleksander II ginie w wyniku zamachu 1 marca 1881 roku. Tron objął jego syn — Aleksander. Nowy car miał bardziej konserwatywne poglądy. Nowe instytucje powstałe na skutek reformy 1864 roku zostały obciążone winą za udane akcji anarchistów. Z inicjatywy cara rozpoczęto tak zwane kontrreformy, które przede wszystkim ograniczyły jawność postępowania karnego. W lutym 1887 roku minister sprawiedliwości otrzymał prawo do samodzielnego podjęcia wiążących sąd decyzji o tym, w jakim trybie (jawnym czy niejawnym) będzie rozpatrywana każda sprawa karna. Zlikwidowano sądy pokoju, a ich sprawy przekazano do miejscowych organów samorządowych oraz stanowych sądów gminnych. W 1912 roku w trakcie reform Piotra Arkadiewicza Stołypina instytucję sądów pokoju wprowadzono ponownie, zachowując sądy gminne¹⁵⁸. Jednocześnie zaostrzono represje polityczne¹⁵⁹. Zwiększono wpływy sądu na advokaturę, a stanowiska śledczych sądowych zajęły wyznaczane przez ministra sprawiedliwości osoby¹⁶⁰. „Kontrreformy” nie dotknęły jednak systemu prawa dowodowego. Dzięki temu przetrwał on bez istotnych zmian do rewolucji październikowej. Nawet później w pierwszych latach radzieckich nowe władze będą zalecać sędziom narodowym korzystanie z reguł dowodowych opracowanych w trakcie reformy 1864 roku. Większe zmiany dotknęły sąd

¹⁵⁷ Н. П. Тимофеев, Суд присяжных в России. Судебные очерки, Типография А. И. Мамонтова и К, Москва, 1881, с. 16.

¹⁵⁸ Р. В. Терентьев, Реформа местного суда в России в начале XX века: историко-правовой аспект, Диссертация, представленная на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Петербург, 2005, с. 22.

¹⁵⁹ С. Анисимов, Как это было. Записки политического защитника о судах Столыпина, Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, Москва, 1931, с. 8.

¹⁶⁰ А. А. Козявин, Судьба судебных реформ в России: век XIX и век XXI, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 4, с. 639.

przysięgłych. W połowie lat dziewięćdziesiątych w komisji do spraw zmian w ustawodawstwie rosyjskim rozpoczęła się ostra dyskusja nad dalszym losem tej formy sądu. Początkowo głosy przeciwników przysięgłych przeważały. Jednak przedstawicielom władzy sądowej udało się, powołując się na statystyki udowodnić przydatność sądów przysięgłych. W rezultacie członkowie Komisji większością głosów wypowiedzieli się na „tak”. Przeciwko padły tylko dwa głosy¹⁶¹. Podjęto decyzję kompromisową: kompetencję sądów przysięgłych ponownie ograniczono, zwiększono cenzus majątkowy, ograniczono otwartość sądów. Jednocześnie poszerzono kompetencję sądów pokoju o przestępstwa kradzieży oraz oszustwa.

W tym okresie stają się popularne pozasądowe formy wymiaru sprawiedliwości. W dniu 4 marca 1917 roku Rząd Tymczasowy Rosji utworzył przy Ministerstwie Sprawiedliwości nadzwyczajną komisję śledczą. Jej zadanie polegało na badaniu niezgodnych z prawem działań wysoko postawionych byłych urzędników carskich, w tym tych, którzy pracowali w strukturach wojskowych i morskich. Łącznie komisja przeprowadziła około czterdziestu przesłuchań, a zakres śledztwa objął nawet pięćdziesiąt dziewięć osób¹⁶². Żadna osoba nie została pociągnięta do odpowiedzialności prawnej. W związku z tym w historiografii sowieckiej ta komisja była podawana jako przykład bezsilności oraz reakcyjności starych władz¹⁶³. Ten fakt, że to było całkiem nowe dla rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości doświadczenie, a czas funkcjonowania komisji śledczej był zbyt krótki, świadomie pomijano.

Początek XX wieku dla Rosji wiązał się z wieloma nowymi wyzwaniem. Okazało się, że policja rosyjska nie jest w stanie w sposób skuteczny walczyć z rosnącą przestępczością. W kraju liczącym sto pięćdziesiąt milionów obywateli pracowało wówczas tylko sto czterdzieści pięć tysięcy policjantów¹⁶⁴. Oczywiście dbano o to, żeby policja miała jak najnowszy sprzęt, korzystała z najnowszych metod kryminalistycznych. W 1906 roku do Niemiec

¹⁶¹ Г. А. Джаншиев, Эпохавеликихреформ, ТипографияБ. М. Вольфа, Петербург, 1907, с. XX).

¹⁶² Pracę Komisji opisał słynny rosyjski poeta А. Блок, który zajmował się redakcją tekstów stenogram jej posiedzeń (А. Блок, Последниедниимператорскойвласти. Понеизданнымдокументам, АЛКОНОСТ, Петербург, 1921, 168 с.).

¹⁶³ М. И. Куприянов, Деятельность Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства (март-октябрь 1917 г.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2006, с. 5.

¹⁶⁴ А. А. Мухортов, Тенденции развития полиции в начале XX века, История государства и права, 2007, №11, с. 23.

w celu zapoznania się z metodą rejestracji daktyloskopijnej wysłano specjalną delegację, w której skład weszli wysoko postawieni przedstawiciele służb policyjnych. Po powrocie złożyli oni obszerny raport, w którym podkreślali zalety nowej metody identyfikacji. Jeszcze w tym samym roku podjęto decyzję o wprowadzeniu rejestracji daktyloskopijnej. Przy Głównym Urzędzie Więziennictwa utworzono Centralne Biuro Daktyloskopijne. Wytyczne Ministra Sprawiedliwości z dnia 16 grudnia 1906 roku nakazywały przeprowadzać rejestracje daktyloskopijną oskarżonych o przestępstwa ciężkie, zagrożone karą w postaci prac katorżniczych, a również oskarżonych o włóczęgostwo¹⁶⁵. W 1915 roku ukazuje się pierwszy rosyjski podręcznik z techniki kryminalistycznej autorstwa profesora S. N. Triegubowa o nazwie *Podstawy techniki kryminalistycznej*. W 1912 roku powstają pierwsze Gabinety Ekspertyzy Sądowej w Petersburgu, Kijowie, Moskwie oraz Odessie. Aktywnie rozwija się medycyna sądowa. Jednak zmiany były wprowadzane powoli i ograniczone. Na tle rozwijającego się kryzysu politycznego władze rosyjskie szybko traciły kontrolę nad funkcjonowaniem podstawowych elementów systemu wymiaru sprawiedliwości.

¹⁶⁵ Ш. Н. Хазиев, История дактилоскопии в России 1867-1994, <http://www.forensic.ru/sudexpert07.html> (dostęp: 10.11.2014).

Rozdział 2

Proces karny Rosji w czasach radzieckich

2.1. Reformy procesu karnego w pierwszych latach radzieckich

Po rewolucji październikowej proces karny oraz cały system wymiaru sprawiedliwości uległ poważnym zmianom. Dekret o sądzie № 1 z dnia 22 listopada 1917 roku zlikwidował sądy okręgowe, prokuraturę, adwokaturę oraz instytut śledczych sądowych. W zamian utworzono wybierane sądy miejscowe oraz trybunały rewolucyjne o bardzo szerokich uprawnieniach. Jednak pewne elementy starego systemu zostały. Sądom zalecono dalej stosowanie starego prawa karnego. Na podstawie Dekretu o sądzie № 2 z dnia 3 lutego 1918 roku sprawy karne w sądach okręgowych miało rozpatrywać kolegium złożonego z „dwunastu przedstawicieli narodowych” (art. 3 Dekretu). Ten sąd był swego rodzaju analogią przedrewolucyjnego sądu przysięgłych, z tą tylko różnicą, że listy przedstawicieli narodowych tworzyły rady delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich. Przy czym rola sędziego przewodniczącego pozostała nieokreśloną, ponieważ, kolegium decydowało nie tylko w kwestiach faktycznych, ale również w kwestiach, związanych z określeniem charakteru oraz rozmiaru kary (art. 29 Dekretu). Dekret o sądzie № 2 wprowadził również formalną dwuinstancyjność postępowania, rolę instancji drugiej pełnił sąd obwodu (guberni), składający się z członków sądów okręgowych.

Warto zauważyć, że chociaż stosowano wciąż stary system kar, władze bolszewickie dość ostrożnie podchodziły do wymierzania sprawcom przestępstw kary najwyższej. Dekretem Ogólnorosyjskiego Zjazdu Sowieców z dnia 26 października 1917 roku zniesiono karę śmierci. Dopiero 16 czerwca 1918 roku Narodowy Komisariat Sprawiedliwości podjął decyzję o tym, że trybunały rewolucyjne nie są związane żadnymi ograniczeniami, jeżeli chodzi o wybór kary w stosunku do wrogów klasowych proletariatusy oraz państwa radzieckiego. Po zakończeniu wojny domowej w styczniu 1920 roku nałożone zostało moratorium na stosowanie kary najwyższej, ale już w maju tego samego roku po nieudanej kampanii wojskowej w Polsce, trybunałom

rewolucyjnym przywrócono prawo wymierzania kary śmierci¹⁶⁶. Pierwszy radziecki Kodeks karny uchwalony w 1922 roku przewidywał możliwość stosowania kary śmierci za przestępstwa bardzo ciężkie. Dany rodzaj kary miał służyć przede wszystkim jako „środek ochrony społeczeństwa”¹⁶⁷.

Postępowanie przygotowawcze w sprawach należących do kompetencji sądów okręgowych przeprowadzały trzyosobowe komisje śledcze. Postanowieniem Ludowego Komisarza Sprawiedliwości z dnia 16 grudnia 1917 roku czynności śledcze w tym przeszukania oraz aresztowanie mogły odbywać się tylko na podstawie nakazu, wydanego przez komisję śledczą przy Radzie Robotniczych i Żołnierskich Delegowanych w Piotrogradzie, organy śledcze przy Radach rejonowych oraz trybunał rewolucyjny przy Centralnym Komitecie Wykonawczym.

Szczególną rolę w radzieckim procesie karnym w pierwszych latach odgrywały komisje nadzwyczajne utworzone latem 1918 roku. Na komisjach ciążyło wiele obowiązków. Miały one zajmować się

- bezwzględną walką z kontrewolucją i spekulacją,
- obserwacją burżuazji i zapobieganie jej działaniom kontrewolucyjnym,
- dochodzeniami w sprawach o przestępstwa państwowe,
- obserwacją osób przekraczających granicę,
- obserwacją pracowników wywiadu innych krajów,
- poszukiwaniem oraz obserwacją osób ukrywających się przed organami władzy radzieckiej,
- zapewnieniem pokoju społecznego, okazując pomoc milicji narodowej w utrzymywaniu porządku rewolucyjnego,
- obserwacją oraz rejestracją wszystkich, którzy przekraczają granice Rosji, sprawdzaniem dokumentów uprawniających podróżnych do wjazdu oraz wyjazdu z kraju;
- kontrolą nad wprowadzeniem w życie dekretów i rozporządzeń władz sowieckich¹⁶⁸.

¹⁶⁶ К. П. Горшенин, Исторический акт (Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об отмене смертной казни»)ю Стенограмма публичной лекции, прочитанной 19 июня 1947 года в Лекционном зале в Москве, Издательство «Правда», 1947, с. 5-6.

¹⁶⁷ А. А. Герцензон, История советского уголовного права, Москва, 1947, с. 259.

¹⁶⁸ В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров (ред.), Архив ВЧК: Сборник документов, Издательство «Кучково поле», Москва, 2007. С. 6; w literaturze radzieckiej jednak mówi się o tym, że pierwowzór komisji powstał jeszcze 1917 roku (М. Я. Лацис (Судрабс), Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией, Государственное издательство, Москва, 1921, с. 7-8).

Przez pierwsze dwa miesiące istnienia komisje nadzwyczajne zajmowały się głównie poszukiwaniem przestępców oraz przeprowadzeniem postępowań przygotowawczych w sprawach karnych należących do ich kompetencji. Przygotowane przez komisje materiały przekazywano do trybunałów rewolucyjnych, które podejmowały decyzje końcowe. Wkrótce zakres władzy komisji poszerzono: teraz mogły one pełnić również funkcje sądowe i zajmować się wykonywaniem wyroków¹⁶⁹. Po pewnym czasie komisje nadzwyczajne stały się głównym narzędziem „czerwonego terroru”.

Dla nas jest ważne — pisał W. Lenin — że komisje nadzwyczajne realizują bezpośrednio dyktat proletariatu, i w związku z tym ich rola jest cenna. Innej drogi do wyzwolenia proletariatu oprócz zniszczenia w drodze terroru eksploatatorów nie ma. Tym zajmują się komisje nadzwyczajne, w tym ich zasługa przed proletariatem¹⁷⁰.

Zastępca i jeden z najbliższych współpracowników Feliksa Dzierżyńskiego M. J. Łacys pisał o komisji nadzwyczajnej tak: „Ona wrogów nie sądzi, ona wrogów bije. Nie miłuje, a spopiela każdego, kto z bronią w rękach staje nie po tej stronie barykad i kto nie może być przez nas wykorzystany”¹⁷¹. O tym, że to nie były puste hasła świadczą statystyki: w ciągu pierwszych trzech lat swego funkcjonowania komisje nadzwyczajne rozstrzelały ponad dwanaście tysięcy osób za działania kontrrewolucyjne¹⁷². W latach dwudziestych po zakończeniu wojny domowej rozpoczęto zmiany kosmetyczne w strukturze służb specjalnych. Komisje zlikwidowano, a na ich miejsce powołano nowy organ — Główny Zarząd Polityczny o podobnym zakresie funkcji.

Wzrostowi represji towarzyszyło ograniczenie prawa obywateli do obrony w postępowaniu karnym. Organ prowadzący śledztwo przygotowawcze, mógł swoją decyzją ograniczyć udział obrońcy, jeżeli tego wymagały „interesy ustalenia prawdy”. Postanowienie nie podlegało zaskarżeniu (art. 21 Dekretu o sądzie № 2). Na etapie postępowania przed sądem funkcji obrony pełniły tak zwani obrońcy społeczni, wybierani przez rady robotników, chłopów i żołnierzy. Obrońcom społecznym teoretycznie przysługiwały te same prawa, co i obrońcom przedrewolucyjnym na podstawie Ustawy

¹⁶⁹ А. С. Велидов (ред.), Красная книга ВЧК. Том 1, Политиздат, Москва, 1989, с. 3.

¹⁷⁰ 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД, Государственное издательство политической литературы, Москва, 1938, с. 28.

¹⁷¹ М. Я. Лацис (Судрабс), Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией, Государственное издательство, Москва, 1921, с. 8.

¹⁷² Ibidem, с. 9.

o postępowaniu karnym z 1864 roku. Jednak faktycznie bolszewicy krytycznie oceniali instytucję obrońcy w procesie karnym, oskarżając obronę o to, że nie dostarcza ona widocznych korzyści dla państwa proletariusz. Część bolszewików dążyła nawet do całkowitego pozbycia się tego przeżytku z czasów carskich. Sprzyjała temu sytuacja faktyczna: z jednej strony, doświadczeni oraz wykształceni w ramach starego reżymu adwokaci nie mogli pracować w nowych sądach, z drugiej zaś strony, poziom umiejętności zawodowych ich następców — obrońców społecznych — pozostawiał wiele do życzenia. Jednak zwyciężyła bardziej konserwatywna część przedstawicieli władzy i instytucja obrony została w radzieckim procesie karnym. W 1920 roku dla obrońców wprowadzono cenzus kwalifikacyjny. Kandydat musiał mieć zdolność do pełnienia obowiązków obrońcy. Oczywiście przyszłych obrońców oceniali przedstawiciele odpowiednich służb. Obrona w postępowaniu karnym miała służyć tylko jako swoisty kamuflaż radzieckiego procesu oskarżycielskiego.

Funkcję ścigania karnego podzielono pomiędzy organami bezpieczeństwa państwowego a organami do spraw wewnętrznych. Brakowało precyzyjnej reglamentacji procedur śledczych oraz operacyjnych. Sytuację dodatkowo komplikował fakt, że w strukturze organów spraw wewnętrznych nie było oddzielnych pionów śledczych. Działalność operacyjno-rozpoznawczą oraz śledztwo przeprowadzały te same osoby, co miało wpływać na obiektywność postępowań¹⁷³.

Głębokie zmiany dotknęły nie tylko strukturę zewnętrzną systemu. Wymiar sprawiedliwości i prawo były postrzegane przez bolszewików jako narzędzia walki klasowej¹⁷⁴. Sędziowie w sądach radzieckich nie byli związani regułami formalnymi. Sąd radziecki składający się z proletariusz miał się kierować przede wszystkim sumieniem rewolucyjnym oraz szeroko rozumianymi interesami „zwycięskiej” klasy robotniczej¹⁷⁵. W związku z tym, pierwsze Dekrety władz radzieckich, jak i kolejne akty prawne, nic nie stanowiły o procedurach oraz prawie dowodowym. Dopiero 23 czerwca 1918 roku ukazuje się Instrukcja Ludowego Komisariatu Sprawiedliwości RSFSR „O organizacji

¹⁷³ А. В. Гоцуленко, Следствие в органах НКВД СССР в середине 1930-х годов, Российский юридический журнал, 2012, N 1, с. 187.

¹⁷⁴ А. Лityński, Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs, Wyd. C. H. Beck, Warszawa 2012, s. 291; Ф. Энгельс, Манифест Коммунистической партии, Политическая литература, Москва, 1955, с. 5.

¹⁷⁵ Новицкий В. А., Теория российского процессуального доказывания и правоприменения, Ставрополь 2002, с. 21.

i działalności rejonowych sądów miejscowych”. Art. 34 Instrukcji potwierdził prawo sądów ludowych do samodzielnego określania trybu, w którym będzie rozpatrywana każda konkretna sprawa karna lub cywilna. W pewnych kwestiach jednak twórcy instrukcji poszli o krok dalej. Sąd radziecki miał być niezależny również od woli stron procesowych. Od decyzji sędziego zależało dopuszczenie lub odrzucenie poszczególnych dowodów, uwzględnienie lub odrzucenie wniosków dowodowych stron. Sąd mógł uzyskać potrzebne mu informacje od każdej osoby, organizacji lub organów władzy państwowej, przy czym instrukcja nic nie mówiła o roli organów partyjnych w procesie sądowym, których opinia o sprawie de facto decydowała o wszystkim. Zgodnie z instrukcją, sąd oceniał dowody na podstawie „socjalistycznej świadomości prawnej”, biorąc pod uwagę stosunek dowodów do sprawy (ich relewantność) oraz ich dopuszczalność. Przy czym socjalistyczna świadomość prawna w doktrynie była pozycjonowana jako najwyższa i najdoskonalsza forma świadomości prawnej, odzwierciedlająca nowe wartości społeczne. W praktyce miała ona charakter wyraźnie klasowy, a w istocie swojej podważała dominującą rolę prawa¹⁷⁶.

Instrukcja wprowadziła obowiązek pisemnego protokolowania rozpraw sądowych. Został szczegółowo określony tryb, w którym musiały odbywać się przesłuchania świadków oraz biegłych. Brakowało jednak regulacji dotyczących dowodów pisemnych oraz procedur sprawdzania (weryfikacji) przedstawianych przez strony dowodów¹⁷⁷. Brak odpowiednich unormowań zmuszał sędziów do szukania gotowych rozwiązań w źródłach pozaprawnych, na przykład w doktrynie marksistowskiej. Wciąż stosowano również niektóre zasady prawa dowodowego, pochodzące z czasów przedrewolucyjnych. Dopiero Dekret o sądzie № 3 z dnia 20.07.1918 roku wyraźnie zabronił stosowania starych ustaw przedrewolucyjnych¹⁷⁸.

Reformy radzieckie miały negatywne konsekwencje dla systemu wymiaru sprawiedliwości. Przez pierwsze lata po rewolucji katastrofalnie zmniejszyła się liczba biegłych sądowych oraz liczba ekspertów¹⁷⁹. Represje przyspieszyły odpływ wykwalifikowanej kadry, a nowych funkcjonariuszy

¹⁷⁶ М. С. Кабаненко, Особенности советского социалистического правосознания, обусловившие его деформацию, вестник Омского университета, Серия «Право», 2011, №3 (28), с. 38-44.

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ А. Лityński, *Право Росji и ZSRR 1917-1991*, S. 176.

¹⁷⁹ П. А. Кокорин, Из истории судебной экспертизы (модель эксперта 37-го года), Сибирский юридический вестник, Иркутск, 2001, N 4, с. 110.

organów ścigania karnego i sędziów nie było gdzie oraz komu kształcić. Jednak w planach władzy radzieckiej wprowadzenie najnowszych metod rejestracji kryminalistycznej (daktyloskopii, fotografii sądowej, portretu mówionego) było jednym z kierunków priorytetowych. Już w 1918 roku z inicjatywy grupy naukowców w Piotrogradzie powstał Najwyższy Instytut Fotografii i Fototechniki. Instytut zajmował się między innymi tym, że kształcił radzieckich ekspertów — kryminalistyków. Po krótkim czasie w instytucie powstała pierwsza rosyjska katedra kryminalistyki o nazwie „Katedra Encyklopedii Sądowo-Fotograficznej”¹⁸⁰. W dniu 1 stycznia 1919 roku działalność dydaktyczną rozpoczął Piotrogradzki Uniwersytet Robotniczo-Chłopski. Uniwersytet przygotowywał kadre również dla organów wymiaru sprawiedliwości. W trakcie sześciomiesięcznych kursów przyszli funkcjonariusze pionów kryminalnych mieli studiować technikę oraz taktykę śledczą, medycynę sądową oraz taktykę wykorzystywania psów tropiących¹⁸¹.

W dniu 25 maja 1922 roku został uchwalony pierwszy kodeks postępowania karnego Rosji Radzieckiej wzorowany częściowo na Ustawie o postępowaniu karnym z 1864 roku. Pierwsza redakcja kodeksu jest znana z szeregu dość kontrowersyjnych przepisów, których nie znajdziemy w późniejszych sowieckich aktach prawnych. Przykładowo biegły sądowy był traktowany jako sędzia naukowy w sprawie, a jego opinia nie podlegała ocenie¹⁸². Kodeks nie rozróżniał podejrzanego od świadków. Mieli oni taki sam status procesowy. To poważnie ograniczało prawo podejrzanego do obrony na wcześniejszych etapach postępowania¹⁸³. Oprócz tego, kodeks postępowania karnego z 1922 roku rozgraniczał funkcję oskarżenia, ścigania karnego od funkcji obrony. W związku z aktywną działalnością ustawodawczą Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego w ciągu roku, 15 lutego 1923 roku, powstała nowa redakcja kodeksu. Kodeks z 1923 roku szczegółowo określał przebieg procesu karnego od samego jego początku. Zachowano utworzone

¹⁸⁰ Л. Г. Гаврилов, В. В. Петров, Судебно-экспертные учреждения России и СССР в период 1917-1941 годов, Эксперт-криминалист, 2006, №3, с. 14.

¹⁸¹ В. К. Лисиченко, И. В. Сабуров, Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы советской власти в РСФСР и УССР, Криминалистика и судебная экспертиза, Выпуск 26, Вища школа, Киев, 1983, с. 8-9.

¹⁸² А. А. Мохов, Специфика экспертного заключения как судебного доказательства, Арбитражный и гражданский процесс, № 9, 2003, с. 16.

¹⁸³ В. В. Дермичян, Институт подозреваемого в российском уголовном процессе: история и современность, Общество и право, 2008, № 1, с. 23.

wcześniej struktury śledcze oraz sądowe. Dla sądów specjalnych wprowadzono postępowanie skrócone (dziesięć dni). Kodeks deklarował niezależność sądów oraz swobodne ocenianie dowodów przez sędziego na podstawie przekonania wewnętrznego. Każdy wyrok sądu powinien opierać się na sprawdzonym materiale dowodowym. Kodeks zawierał otwarty wykaz środków dowodowych, określał podstawowe reguły dowodowe (art. 57, 58). W świetle nowych regulacji postępowanie karne stało się wyraźnie inkwizycyjne: ograniczono prawa procesowe oskarżonego i jego obrońcy. Jednocześnie za podstawę przyjęto założenie, że organy procesowe i sąd powinny dążyć do ustalenia prawdy materialnej, wykorzystując w tym celu wszelkie dostępne im środki. Głównym motywem kodeksu postępowania karnego z 1923 roku była idea podporządkowania interesów prywatnych interesom całości, państwa¹⁸⁴.

Z punktu widzenia techniki prawniczej kodeks postępowania karnego z 1923 roku należał do jednego z najdoskonalszych aktów prawnych, uchwalonych w pierwszych latach sowieckich. Charakteryzował go praktycznie pełny brak norm-deklaracji i przepisów o charakterze propagandowym. Struktura postępowania przewidziana w kodeksie była logiczna i spójna. Jednak teoria różniła się od praktyki. Kadra radzieckich organów ścigania karnego nie była w stanie dostosować się do wymogów, zawartych w nowym kodeksie. Niski poziom kulturowy, niewystarczające kwalifikacje zawodowe większości urzędników radzieckich, niejawną, ale stałą obecność organów partyjnych nie sprzyjały obiektywnemu prowadzeniu spraw. Faktycznie w granicach jedynej przestrzeni społeczno-prawnej współistniały dwa odrębne systemy prawne: oficjalny — dla zwykłych obywateli i partyjny — dla rządzącej krajem „elity”. W literaturze ten fenomen później otrzyma nazwę „prawo dwupiętrowe”¹⁸⁵.

Oficjalnie deklaruje się, że organy radzieckie tworzą warunki sprzyjające uczciwemu wobec jednostki procesowi. Jednocześnie, najważniejsze zasady procesowe wykorzystuje się wbrew interesom ochrony praw obywateli. Gazety w szczególności relacjonują przebieg otwartych procesów politycznych. Reportaże z sal sądowych cechuje zawsze obiektywność. Gazety, zachowując pozorną neutralność, unikają jednostronnej oceny spraw. Jednak dążenie władz radzieckich w czasach ocieplenia polityki wewnętrznej do prowadzenia

¹⁸⁴ Н. С. Тимашев, О праве и власти Советской России и реалии современной практики, Правовестник. 15.11.2011 (<http://pravovestnik.ru>; dostęp: 07.08.2014).

¹⁸⁵ С. С. Алексеев, Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования, Издательская группа НОРМА-ИНФРА, Москва, 1999, с. 499, 509.

otwartych, publicznych procesów sądowych, stwarza poważne trudności dla oskarżenia. Rezultaty przeprowadzanych w tempie ekspresowym śledztw nie zawsze dobrze „prezentują się” w procesie kontradiktoryjnym, publicznym. Charakterystycznym przykładem jest jeden z najbardziej znanych w latach dwudziestych procesów karnych, który dotyczył byłych sprzymierzeńców bolszewików, a później ich głównych przeciwników oraz konkurentów ideologicznych. Byli to członkowie partii socjalistów-rewolucjonistów. Śledztwo w sprawie obejmującej łącznie kilkadziesiąt oskarżonych, przeprowadzono w ciągu zaledwie dwóch i pół miesiąca. Liczne wady i niedociągnięcia zmusiły sąd oraz prokuraturę do pewnych nadużyć w trakcie rozprawy głównej, które nie umknęły uwadze niezależnych obserwatorów: niedostatecznie przygotowani przez oskarżenie świadkowie za każdym razem, kiedy ich przesłuchiowano, podawali nowe szczegóły, o których nie było wzmianki w protokołach wcześniejszych przesłuchań, oskarżeni nie przyznawali się do winy, nie prosili o wybaczenie, wytykali śledztwu liczne fałszerstwa i błędy¹⁸⁶.

Z uchwaleniem Podstaw Postępowania Karnego ZSSR z dnia 31 października 1924 roku formuje się jedyne prawo karne procesowe dla republik radzieckich. Organy ustawodawcze każdego z państw-członków Sojuszu faktycznie kopiują rosyjski model procesu, aczkolwiek z czasem powstają pewne, ale drobne w istocie swojej różnice¹⁸⁷.

Pierwsza Konstytucja ZSSR z 1936 roku zawierała wiele norm gwarantujących sprawiedliwy oraz demokratyczny przebieg każdego postępowania karnego. W praktyce zaś można było obserwować kolejną falę represji politycznych. Z czasem odpowiedniej modyfikacji uległo karnoprosesowe prawo dowodowe. Postanowieniem Centralnego Komitetu Wykonawczego z dnia 14 września 1937 roku do kodeksu postępowania karnego z 1923 roku wprowadzono istotne zmiany. Poważnie ograniczono prawo oskarżonego do udziału w procesie dowodowym w sprawach karnych o szkodnictwo, szpiegostwo oraz przygotowywanie dywersji. Oskarżony miał otrzymywać akt oskarżenia dosłownie dzień przed rozpoczęciem rozprawy sądowej. Co więcej art. 38 kodeksu w nowej redakcji przewidywał wprost, że „udział obrońcy w sprawach rozpatrywanych przez sąd nie jest obowiązkowy”. Wniesienie skargi

¹⁸⁶ К. Н. Морозов, Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922-1926): этика и тактика противоборства, РОССПЭН, Москва, 2005, с. 332-360.

¹⁸⁷ Рог.: О. Я. Баев, Избранные работы по проблемам криминалистики и уголовного процесса (сборник), Издательство «Эксмо», Москва, 2014, с. 60.

kasacyjnej w sprawach politycznych zostało zabronione, a orzeczona przez sąd kara musiała być wykonana niezwłocznie po odrzuceniu prośby osądzonego o ułaskawienie. Obowiązywał skrócony tryb postępowania¹⁸⁸. W kwestiach dowodowych decydującą rolę odgrywało wewnętrzne przekonanie osoby prowadzącej sprawę karną. Zgodnie z art. 57, decyzji sądu nie ograniczały żadne dowody formalne. Sędzia sam podejmował decyzję o dopuszczalności poszczególnych przedstawianych przez strony procesowe dowodów. Analogiczne uprawnienia przysługiwały organom ścigania karnego. O skali „legalnej samowoli” ówczesnych śledczych radzieckich świadczy pewna sprawa karna, która dotyczyła przestępstwa „szkodnictwa na rzecz wrogów władzy radzieckiej”. Sposób prowadzenia śledztwa w tej sprawie został szczegółowo opisany w periodyku *Praktyka śledcza*, w którym opisywano „wzorcowe” śledztwa, a ten przypadek niewątpliwie do takich należał. Otóż w jednej z fabryk zdarzył się wypadek. Młody robotnik został wciągnięty za poły ubrania do tokarki. Na skutek obniesionych obrażeń pokrzywdzony poniósł śmierć na miejscu. Pierwotne śledztwo w tej sprawie zostało umorzone ze względu na brak winy jakiegokolwiek osoby oprócz samego robotnika. Sprawę rutynowo przekazano do kontroli do prokuratury, po czym postępowanie zostało niezwłocznie wznowione. Doświadczony starszy śledczy, oglądając zdjęcia z miejsca zdarzenia, zauważył, że na jednej ze ścian wisi szczegółowa i ozdobiona kolorowymi obrazkami instrukcja dotycząca bezpieczeństwa w pracy. Jednak obrazki były ułożone w nieprawidłowej kolejności, część z nich była nawet niezbyt czytelna. Pod ciężarem dowodów malarz, który zrobił ilustracje do instrukcji, przyznał się do winy i złożył obszernie wyjaśnienia. Poinformował śledczego o tym, że zawsze nienawidził ustrój radziecki i chciał zaszkodzić działalności fabryki. „Pomagał” mu w tym mu kierownik działu bezpieczeństwa pracy oraz jeden z zastępców dyrektora, odpowiedzialny za kształcenie kadry. O dalszym losie członków „zorganizowanej grupy szkodników” nie trudno się domyśleć: malarz został rozstrzelany, a pozostałych wysłano do łagru¹⁸⁹.

W innej sprawie, która dotyczyła znanego historyka rosyjskiego profesora L.N. Ernsta oskarżonego za szpiegostwo oraz bycie tzw. „społecznie niebezpiecznym elementem”, głównym dowodem winy oskarżonego była

¹⁸⁸ Ibidem, s. 24.

¹⁸⁹ И. С. Иовенко, Уличающие рисунки из альбома, Следственная практика, Выпуск 1, Москва, 1950, с. 44-58.

opinia komisyjna biegłych. Biegli po zbadaniu dorobku naukowca stwierdzili, że uczony w swoich publikacjach zbyt upiększał przeszłość, nie pokazując klasowej istoty wcześniejszych społeczeństw. Co więcej, okazało się, że jako wykładowca L. N. Ernst systematycznie, lecz w sposób niejawnym, propaguje idee faszystowskie. W aktach sprawy można znaleźć pisemne przyznanie się oskarżonego do winy, w którym L. N. Ernst nie tylko przyznaje rację komisji biegłych, ale wskazuje również na to, że biegli nie przeanalizowali wszystkich jego prac, zawierających idee antyradzieckie¹⁹⁰.

Regułą staje się pociągnięcie do odpowiedzialności karnej członków rodzin rozstrzelanych „wrogów ludu”. Dowody winy fabrykowano, a jeżeli jednak okazywało się, że takie dowody nie istnieją, to ich brak tłumaczono przeciwdziałaniem ze strony sprawcy oraz jego pomocników. Przykładowo A. Kamieniew (syn rozstrzelanego działacza bolszewickiego Z. Kamieniewa) został oskarżony o szkodnictwo w wojskowym laboratorium technicznym, którym kierował. Według oskarżenia przeszkadzał on produkcji nowych urządzeń na potrzeby armii. O tym świadczył fakt, że kierowane przez A. Kamieniewa laboratorium stale coś przerabiało lub ulepszało. Razem z kilkoma podwładnymi oskarżony chciał nawet założyć w laboratorium urządzenie wybuchowe¹⁹¹.

W czasie wojny organizacja i działalność organów wymiaru sprawiedliwości uległa zmianom. Sprawy o wszystkie przestępstwa przeciwko obronności, porządkowi oraz bezpieczeństwu społecznemu zostały przekazane do specjalnie utworzonych trybunałów wojskowych. Postępowanie karne w nich różniło się od ustalonego przez kodeks postępowania karnego z 1923 roku. Trybunał rozpatrywał sprawę w ciągu dwadzieścia cztery godzin i bez udziału obrońcy oskarżonego. Wyrok podlegał natychmiastowemu wykonaniu. Wyjątek stanowiła kara śmierci, której wykonywanie odraczano maksymalnie na siedemdziesiąt dwie godziny. W tym czasie trybunał wojskowy musiał powiadomić Przewodniczącego Kolegium Wojskowego oraz Głównego Prokuratora Wojskowego o zapadłym wyroku. Jeżeli po upływie tego czasu nie nadchodziła odpowiedź o wstrzymaniu egzekucji, karę śmierci wykonywał

¹⁹⁰ С. Б. Филимонов, Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920-е — 40-е годы, Издательство «Таврия-Плюс», Симферополь, 2000, с. 117-122.

¹⁹¹ Л. Заковский, Шпионов, диверсантов и вредителей уничтожим до конца!, Партиздат ЦК ВКП (б), Москва, 1937, с. 14.

pluton żołnierzy. Później z powodu dalszego odwrotu wojsk radzieckich, procedura postępowania w trybunałach wojskowych została jeszcze bardziej uproszczona. Teraz wyrok trybunału, przewidujący karę śmierci, akceptował sam dowódca jednostki. Poszerzono też kompetencję trybunałów. Od końca 1941 roku rozpatrywały one również przypadki pozostawienia przez robotników miejsc pracy. Trybunały o bardzo szerokich uprawnieniach stworzono nie tylko w wojsku. Powstały również w systemie Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych.

2.2. Reformy procesu karnego w Rosji po II wojnie światowej

Po wojnie następuje złagodzenie prawa karnego. Odpowiednio zmienia się i proces karny, jednak jego treść ideologiczna pozostaje bez zmian. Inkwizycyjny charakter postępowania jak najbardziej odpowiada prostej filozofii władz radzieckich. Proces karny wciąż służy za narzędzie walki klasowej z przeciwnikami oficjalnej polityki¹⁹². Sytuacja częściowo się zmienia po śmierci Józefa Stalina. We wrześniu 1953 roku likwiduje się nadzwyczajne pozasądowe organy represyjne oraz *Osoboje Sowieszczanie* (Kolegium Specjalne). Odbywają się liczne publiczne procesy karne, w których funkcjonariusze służb specjalnych figurują jako oskarżeni, którzy brali udział w represjach stalinowskich, zajmując się m.in. fałszowaniem materiałów śledztw. W dniach 14-19 grudnia 1954 roku w Leningradzie odbywa się sąd nad kierownictwem stalinowskich organów bezpieczeństwa. Na ławie oskarżonych znajdują się były minister Wiktor Semjonowitsch Abakumow, kierownik pionu śledczego A. G. Leonow i ich zastępcy. Wszyscy zostają oskarżeni o liczne nadużycia oraz nieprawidłowości w „sprawie lekarzy” oraz „sprawie leningradzkiej”¹⁹³.

Ówczesny proces karny charakteryzował się tendencją do większej unifikacji instytucji prawnych w republikach — członkach ZSSR. Podstawą wszystkich kodeksów postępowania karnego, uchwalonych w latach 1959-1962 stanowi jedyna ustawa modelowa Podstawy postępowania karnego ZSSR oraz republik członkowskich z dnia 25 grudnia 1958 roku. Poszczególne

¹⁹² А. А. Кухта, Природа «судебной истины», постигаемой в уголовном судопроизводстве, Материалы международной научной конференции «Стратегии уголовного судопроизводства», посвященной 160-летию со дня рождения проф. И. Я. Фойницкого. 11-12 октября 2007 г., Санкт-Петербург, 2007, с. 24.

¹⁹³ Р. Г. Нихон, П. Т. Тимофеев (ред.), Судьбы реформ и реформаторов в России, Издательство РАГС, Москва, 1999, с. 317.

kodeksy państw-członków ZSRR rozwijają i konkretyzują ogólne założenia, zawarte w Podstawach. Na tych samych zasadach opierał się i kolejny k.p.k. Rosji uchwalony w 1960 roku. W k.p.k. z 1960 roku zachowany został wcześniejszy system prawa dowodowego. Proces formalnie ogłoszono kontradictoryjnym. Jednak w praktyce udział obrońcy w sprawie karnej pozostawał wciąż poważnie ograniczony, a postępowanie zachowało jawnie oskarżycielski kierunek.

W celu sprawowania kontroli nad śledztwem, prowadzonym w organach bezpieczeństwa państwowego (KGB), przy Prokuraturze ZSRR tworzy się specjalną strukturę nadzorczą. Jednak zgodnie z k.p.k. z 1960 roku śledczy KGB mogli bez decyzji prokuratora przeprowadzać przeszukania, zatrzymania, aresztować osoby podejrzane o działalność sprzeczną z interesami państwa radzieckiego i partii komunistycznej. Kontrola Prokuratury nad działalnością organów bezpieczeństwa państwowego miała głównie charakter formalny. Ważnym sukcesem służb specjalnych stała się sprawa amerykańskiego lotnika F. G. Powers'a. Wyniki śledztwa wykorzystano w celach propagandowych. Materialne dowody winy Powers'a (pistolet z tłumikiem, nóż, pieniądze dla ewentualnych „pomocników” oraz dokumenty) wystawiono publicznie w ramach specjalnej ekspozycji na Wystawie Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRR w 1960 roku. Posiedzenia sądu w sprawie Powers'a były otwarte dla mediów, a stenogramy w tym samym roku opublikowano dużym nakładem¹⁹⁴. W 1963 roku odbył się kolejny proces publiczny. O szpiegostwo oskarżono wysoko postawionego oficera radzieckiego wywiadu wojskowego (GRU), pułkownika O. W. Pieńkowskiego. Część dokumentów z akt sprawy również zostało opublikowanych¹⁹⁵.

Ważnym wydarzeniem była reforma organów postępowania przygotowawczego, przeprowadzona w ZSSR w 1963 roku. W strukturze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych powstały samodzielne organy śledcze¹⁹⁶. Miały one rozpatrywać większość spraw karnych. Jednocześnie ograniczono zakres kompetencji śledczych w systemie prokuratury. De facto śledztwo w organach

¹⁹⁴ Судебный процесс по уголовному делу американского летчика-шпиона Френсиса Г. Пауэрса. 17-19 августа 1960 года, Государственное издательство политической литературы, 1960, 184 с.

¹⁹⁵ Судебный процесс по уголовному делу агента английской и американской разведок гражданина СССР Пеньковского О. В. и шпиона-связника подданного Великобритании Винна Г. М. 7-11 мая 1963 года, Издательство политической литературы, Москва, 1963, 320 с.

¹⁹⁶ О. В. Харченко, Государственное управление в сфере полицейской деятельности в России: советский и постсоветский периоды, История государства и права, 2008, № 10, с. 11.

milicji pod wieloma względami znacznie ustępowało śledztwu w organach prokuratury. Milicji radzieckiej wyraźnie brakowało wykwalifikowanej oraz doświadczonej w sprawach karnych kadry. Wprowadzony od samego początku istnienia nowej struktury śledczej „punktowy” system oceniania wyników pracy nakłaniał funkcjonariuszy do popełniania różnego rodzaju nadużyć mających na celu zatuszowywanie rzeczywistego stanu przestępczości. Niewłaściwe połączenie „pod jednym dachem” służb operacyjno-rozpoznawczych milicji i śledczych powodowało kolejny problem. Powstał swoisty dyktat funkcjonariuszy operacyjnych i przełożonych polegający na wskazywaniu śledczym milicji określonego kierunku prowadzenia śledztwa, konkretnych decyzji procesowych i czynności dowodowych, odpowiadających operacyjnej wersji wykrywczej.

Prawdziwą plagą radzieckiego procesu karnego pozostawała zależność sądu od organów władzy wykonawczej i organów partyjnych, uleganie sędziów presji ze strony organów ścigania karnego i prokuratury. Postępowanie sądowe nabrało wyraźny kierunek oskarżycielski. Zamiast uniewinnienia oskarżonego przy braku dowodów jego winy sądy z reguły kierowały sprawę do ponownego śledztwa. Wielokrotne i nieograniczone przekazywanie spraw z sądu do organów śledczych i z powrotem od organów śledczych do sądów powodowało to, że oskarżony de facto pozostawał „pod podejrzeniem”, aczkolwiek takie formy zakończenia procesu ówczesne prawo karnoprosowe i nie przewidywało¹⁹⁷.

¹⁹⁷ А. А. Козьявин, Судьба судебных реформ в России: век XIX и век XXI, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 4, с. 6404.

Rozdział 3

Reformy procesu karnego we współczesnej Rosji

3.1. Koncepcja reformy sądownictwa

Rozpadowi ZSRR, głębokim reformom gospodarczym, otwarciu wolnego rynku towarzyszyły ilościowe i jakościowe zmiany w strukturze przestępczości rosyjskiej. W 1990 roku ogólna liczba popełnionych przestępstw osiągnęła najwyższy od końca II wojny światowej poziom. W latach dziewięćdziesiątych powstały szczególnie niebezpieczne zorganizowane grupy przestępcze, a po niewłaściwie przeprowadzonej prywatyzacji nastąpiło połączenie biznesu ze światem kryminalnym. W tych warunkach ówczesny system wymiaru sprawiedliwości funkcjonujący wciąż na starych zasadach spotykał się z poważnymi trudnościami. Zideologizowany radziecki proces karny był skomplikowany i mało skuteczny. Te narzędzia prawne, którymi dysponowały organy procesowe i sądy, pozostawiały wiele do życzenia. Nowa sytuacja, której wymogom musiał sprostać rosyjski system wymiaru sprawiedliwości, wymagała głębokich zmian w prawie karnym i karnoprocessowym. Wspólny apel praktyków oraz przedstawicieli nauk penalnych o przeprowadzenie kolejnej reformy prawa i postępowania karnego w końcu został usłyszany przez nowe władzy. W dniu 24 października 1991 roku ukazuje się znane postanowienie Rady Najwyższej Rosji „O koncepcji reformy sądownictwa”¹⁹⁸. Postanowienie rozpoczynało się od stwierdzenia oczywistego faktu, że rosyjski system wymiaru sprawiedliwości znajduje się w stanie głębokiego kryzysu. Do najważniejszych problemów ustawodawca zaliczył:

- niezdolność systemu wymiaru sprawiedliwości do pełnienia swoich zadań, niska efektywność wszystkich podejmowanych przez niego wysiłków,
- niska jakość pracy obciążonych ponad miarę organów ochrony prawnej,

¹⁹⁸ „Ведомости СНД и ВС РСФСР”, 31.10.1991, N 44, ст. 1435.

- „głód” kadrowy, „ucieczka” sędziów i doświadczonych śledczych spowodowana trudnościami i nędzą, z którymi wiąże się ich służba w nowej Rosji, niski prestiż ich pracy,
- brak zjednoczonej oraz niezależnej korporacji sędziowskiej,
- niezdolność funkcjonariuszy organów ochrony prawa do bycia samodzielnymi, brak inicjatywy, samodzielności przewijające się w bezmyślnym wykonywaniu cudzych decyzji,
- brak środków w systemie wymiaru sprawiedliwości, niski poziom zabezpieczenia materialno-technicznego, brak gwarancji socjalnych dla pracowników tych służb,
- dysonans istniejący pomiędzy społeczeństwem a organami ochrony prawa, które w opinii publicznej tracą zaufanie i autorytet.

Warto zwrócić uwagę na to, że w istocie te same powody w swoim czasie zmusiły władze carskie do przeprowadzenia reformy sądownictwa w 1864 roku. Tak samo jak i władzy nowej Rosji ówcześni reformatorzy dążyli do stworzenia efektywnego, niezawisłego i samodzielnego sądu, budzącego zaufanie i szacunek ze strony obywateli¹⁹⁹.

W postanowieniu zostały określone podstawowe zadania przyszłej reformy:

- ochrona prawna suwerenności Federacji Rosyjskiej w zakresie wymiaru sprawiedliwości poprzez stworzenie własnego prawa materialnego i procesowego,
- przekształcenie systemu sądowego zgodnie z prawdziwą naturą wymiaru sprawiedliwości: przekształcenie systemu represyjnego w system ochrony praw i wolności obywateli,
- stworzenie gwarancji podstawowych praw i wolności człowieka,
- zapewnienie niezależności władzy sądowej w strukturze aparatu państwa, oddzielenie władzy sądowej od władz wykonawczej i ustawodawczej,
- zapewnienie nadrzędnej roli sądu w kwestiach, związanych z ochroną prawa, zapewnienie prymatu wymiaru sprawiedliwości nad administracją,
- dezideologizacja wymiaru sprawiedliwości,

¹⁹⁹ Р. В. Терентьев, Реформа местного суда в России в начале XXвека: историко-правовой аспект, Диссертация, представленная на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Петербург, 2005, с. 4.

- demokratyzacja procesów karnego i cywilnego,
- zapewnienie dostępności informacji o działalności organów ochrony prawa i statystyk dotyczących działalności sądów,
- stworzenie przesłanek do zmiany mentalności urzędników rosyjskich, stworzenie korporacji sędziowskiej,
- zwiększenie prestiżu pracy w organach ochrony prawa,
- polepszenie zaplecza materialnego organów ochrony prawa.

Zgodnie z założeniami koncepcji reforma sądownictwa musiała odbyć się etapowo. Etap pierwszy (przygotowawczy) przewidywał rozpoczęcie prac nad nowymi k.p.k., k.k., k.p.c. oraz kodeksem arbitrażowym. Postanowienie przewidywało, że nowe regulacje prawne będą wprowadzane w życie niejednocześnie, na terytorium całej Rosji, a najpierw w trybie eksperymentu na terytoriach poszczególnych podmiotów Federacji Rosyjskiej. To musiało zapobiec ewentualnym konfliktom i zbędnym komplikacjom.

Etap kolejny reformy (przejściowy) rozpoczął się od wprowadzenia w życie nowego ustawodawstwa na całym terytorium Rosji z uwzględnieniem uzyskanych w trakcie eksperymentów wyników. Na tym etapie musiało się skończyć formowanie bazy materialno-technicznej organów rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości. Zakładano również, że nastąpi stabilizacja praktyki sądowej.

Etap trzeci (końcowy) zakładał stabilne funkcjonowanie systemu sądowego, stworzenie niezależnej korporacji sędziowskiej odrzucającej niekonstytucyjne akty prawne.

Trzeba zwrócić uwagę na ten fakt, że postanowienie, które określało planowany przebieg reformy procesu karnego, ukazało się w 1993 roku, lecz de facto prace związane z przygotowaniem nowych ustaw rozpoczęły się już rok wcześniej, na długo przed uchwaleniem nowej konstytucji. W 1992 roku powstały projekty nowych aktów prawnych określających status sędziów, prokuratury, milicji, organów operacyjno-rozpoznawczych, policji skarbowej, federalnej służby bezpieczeństwa. Prace ustawodawcze przeprowadzono w tempie ekspresowym. Niestety, część z tych nowych ustaw, jak się okazało później, była sprzeczna z wciąż obowiązującym k.p.k. z 1960 roku.

Kolejnym elementem reformy postępowania karnego stała się nowa konstytucja. Konstytucja Federacji Rosyjskiej została uchwalona w trakcie referendum ogólnorosyjskiego w dniu 12 grudnia 1993 roku. Ustawa Podstawo-

wa zawierała szereg reguł bezpośrednio związanych z prawem oraz procesem karnym. Do najważniejszych należały normy konstytucyjne, deklarujące

- równość obywateli wobec prawa oraz sądów (art. 19),
- prawo każdego do życia, ograniczenia stosowania kary śmierci²⁰⁰ (art. 20),
- zakaz stosowania tortur, zachowania oraz kar poniżających godność człowieka (art. 21),
- prawo do wolności i nietykalności osobistej (art. 22),
- prawo do zachowania w tajemnicy życia prywatnego, do tajemnicy osobistej i rodzinnej, do szanowania honoru i dobrego imienia człowieka (art. 23),
- nietykalność mieszkania (art. 25),
- prawo do wolnego wyboru miejsca zamieszkania, prawo do wolnego przemieszczania się w granicach Federacji Rosyjskiej (art. 27),
- wolność myśli i słowa (art. 29),
- prawo do zwracania się ze skargą do upoważnionych organów państwowych (art. 33),
- prawo do własności prywatnej i prawo do jej ochrony (art. 35),
- prawo do samoobrony (art. 45),
- prawo do ochrony sądowej (art. 46),
- prawo do rozpatrzenia sprawy przez odpowiedni sąd, a w przypadkach przewidzianych przez ustawę federalną również przez sąd przysięgłych (art. 47),
- prawo do korzystania z fachowej pomocy prawnej okazywanej w pewnych przypadkach bezpłatnie (art. 48),
- presumpcja (domniemanie) niewinności (art. 49),
- zakaz powtórnego sądenia oraz skazania za ten sam czyn (art. 50),
- prawo do odmowy składania zeznań przeciwko sobie oraz osobom bliskim (art. 51),
- prawo pokrzywdzonych do ochrony, prawo do kompensacji uszczerbku (art. 52),
- prawo każdego do kompensacji uszczerbku wywołanego przez nielegalne działania organów państwowych (art. 53),

²⁰⁰ Od 1995 roku w Rosji obowiązuje moratorium na stosowanie kary śmierci. 16 kwietnia 1997 roku Rosja podpisała Protokół N 6 Konwencji o ochronie praw i wolności człowieka, zabraniający stosowanie kary śmierci w czasie pokoju. .

- ograniczenie mocy wstecznej nowych przepisów prawnych (art. 54),
- prawo do azylu politycznego (art. 63),
- podstawowe zasady funkcjonowania władzy sądowej oraz prokuratury w Federacji Rosyjskiej (Rozdział 7): niezmienność, niezawisłość i nietykalność sędziów, otwartość i kontrydiktoryjność postępowania karnego, prawa i obowiązki członków Sądu Najwyższego i Prokuratora Generalnego Rosji.

Realizując założenia Konstytucji w latach 1993-1994 roku, przeprowadzono reformę obowiązującej procedury karnej:

1. podejrzany otrzymał prawo do korzystania z pomocy obrońcy w trakcie śledztwa oraz dochodzenia,
2. obrońca mógł rozpocząć swoją działalność od momentu postawienia podejrzanemu zarzutów lub od momentu zapoznania się podejrzanego z protokołem zatrzymania lub postanowieniem o zastosowaniu wobec niego środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania,
3. poszerzone zostały prawa procesowe oskarżonego, odpowiednie zmiany dotknęły statusu procesowego obrońcy,
4. uregulowano prawa osób, które zostały tymczasowo aresztowane; obrońcy aresztowanych otrzymali prawo do wnoszenia skarg do sądu odnośnie legalności oraz zasadności zastosowania aresztu (decyzji o przedłużeniu aresztu),
5. sędziowie otrzymali prawo do umorzenia sprawy karnej, do przekazania sprawy karnej organom śledczym w celu przeprowadzenia śledztwa dodatkowego,
6. ustalono jednoosobowy skład sądu (ograniczono udział ławników),
7. sądy otrzymały prawo rozpatrywać skarg, dotyczących zastosowania w sprawach karnych aresztu jako środka zapobiegawczego,
8. wprowadzono obowiązek uzyskania przez organy śledcze wstępnej zgody właściwego sądu na przeprowadzenie czynności procesowych, związanych z ograniczeniem konstytucyjnych praw i wolności obywateli,
9. został ponownie wprowadzony sąd przysięgłych,

10. organy służby celnej oraz organy policji skarbowej otrzymały prawo prowadzenia dochodzeń w sprawach o przestępstwa celne i skarbowe należące do ich kompetencji,
11. poszerzono kompetencje innych organów dochodzeniowych,
12. zlikwidowano możliwość umorzenia sprawy karnej na podstawie pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności administracyjnej; zniesiono takie instytucje procesowe, pochodzące z czasów radzieckich jak poręczenie, przekazywanie sprawy do sądu towarzyskiego, do komisji do spraw nieletnich, zastosowanie środków kontroli społecznej jako alternatywy odpowiedzialności karnej.

O wpływie poczynionych zmian na praktykę najlepiej świadczą dane statystyk sądowych z tego okresu. Przede wszystkim nastąpiło usprawnienie postępowania karnego. W latach 1994-1996 liczba osądzonych zwiększyła się praktycznie o 20%. W 1996 roku na każde 100 tys. obywateli przypadła rekordowa liczba 935 osób osądzonych. W porównaniu do 1994 roku przyrost wyniósł 19,1%. Zmniejszyła się liczba wyroków uniewinniających. W 1996 roku sądy podjęły taką decyzję w 0,3% spraw karnych. Dla porównania w 1938, 1939 oraz 1941 roku liczba uniewinnień wynosiła odpowiednio 13,4%, 11,1% oraz 11,6%²⁰¹, a w latach osiemdziesiątych około 2%²⁰². Sądy przysięgłych (utworzone na początku reformy tylko w dziewięciu regionach Federacji Rosyjskiej) w 1996 roku rozpatrzyły łącznie 336 spraw karnych. Przy czym w 19,1% spraw zapadły wyroki uniewinniające²⁰³. Tendencja do większej w porównaniu do zwykłych sądów liczby uniewinnień na tle ciągle rosnącej liczby rozpatrywanych spraw karnych będzie przejawiała się i w późniejszym okresie.

W 1996 roku wszedł w życie nowy rosyjski kodeks karny. Do k.p.k. z 1960 roku zostały wprowadzone odpowiednie zmiany, lecz pracy nad nowym kodeksem postępowania karnego wciąż nie rozpoczęto. Oficjalnie powstało kilka projektów nowego k.p.k. Rosji. W środowisku naukowym rozpoczęła

²⁰¹ М. В. Кожевников, История советского суда, Юридическое издательство Минюста СССР, Москва, 1948. с. 5.

²⁰² А. Трошев, Как судьи арестовывают и оправдывают: советское наследие в уголовном судопроизводстве, Как судьи принимают решения: эмпирические исследования права, Издательство «Статут», Москва, 2012, с. 19.

²⁰³ А. Гагарский, Обзор статистических сведений о состоянии судимости и работе судов по рассмотрению уголовных дел за 1994 - 1996 гг., „Российская юстиция”, N 6, 1997, с. 14.

się dyskusja nad ich zaletami oraz wadami, lecz jak to się okazało później, żaden z tych projektów nie został zaakceptowany przez parlament, a wyniki analiz naukowych zignorowano.

8 grudnia 1991 roku na podstawie umowy międzynarodowej powstała Wspólnota Państw Niepodległych. Jednym z podstawowych celów nowej organizacji międzynarodowej była walka z przestępczością zorganizowaną na terytorium członków Wspólnoty (art. 7 umowy²⁰⁴). Realizując ten cel, państwa członkowskie musiały zunifikować ustawodawstwo karne i karnoprocesowe. W 1996 roku Zgromadzenie Międzyparlamentarne państw-członków Wspólnoty Niepodległych Państw (wówczas w skład Wspólnoty wchodziło jedenaście krajów) uchwaliło Modelowy kodeks postępowania karnego. Modelowy kodeks miał posłużyć za wzorzec przy tworzeniu kodeksów postępowania karnego w poszczególnych państwach. To miało ułatwić walkę z przestępczością transgraniczną oraz sprzyjać wzajemnej harmonizacji ustawodawstwa państw członkowskich. Założenia k.p.k. znalazły swoje odzwierciedlenie w k.p.k. Azerbejdżanu (2000 r.), Armenii (1998 r.), Białorusi (1999 r.), Kazachstanu (1997 r.), Kirgistanu (1997 r.), Mołdowy (2003 r.), Turkmenistanu (2008 r.) oraz Uzbekistanu (1994 r.)²⁰⁵. Jednak obowiązujący obecnie k.p.k. Federacji Rosyjskiej z dnia 18 grudnia 2001 roku²⁰⁶ wprowadził całkiem nowy system procesu karnego, różniący się od podstawowych założeń Modelowego kodeksu.

3.2. Nowy kodeks postępowania karnego

Wprowadzając nowy Kodeks postępowania karnego w 2001 roku, ustawodawca rosyjski dał organom wymiaru sprawiedliwości sporo czasu na zapoznanie się z nowym modelem procesu karnego. K.p.k. był wprowadzany w życie etapami: niektóre instytucje prawne (np. zmodyfikowany sąd przysięgłych) początkowo funkcjonowały w trybie ograniczonego terytorialnie eksperymentu prawnego. Wprowadzenie pewnych rozwiązań prawnych, wymagających rozwiązywania problemów organizacyjnych i materialnych zostało

²⁰⁴ Постановление ВС РФ от 12.12.1991 N 2014-1 "О ратификации Соглашения о создании Содружества Независимых Государств", Ведомости СНД и ВС РФ, 19.12.1991, N 51, ст. 1798

²⁰⁵ З. Д. Еникеев, Проблемы гармонизации уголовно-процессуального законодательства стран СНГ, евразийский юридический журнал, 2010, № 6 (25), с. 23.

²⁰⁶ „Российская газета”, N 249, 22.12.2001 zpózn. zm.

odroczone. W tym trybie wprowadzano przywrócone sądy pokoju, przepisy dotyczące składu sędziowskiego. K.p.k. uchwalony w 2001 roku zaczął obowiązywać dopiero w dniu 1 lipca 2002 roku, *vacatio legis* było środkiem niezbędnym, ponieważ nowy k.p.k. niemal całkowicie odmieniał dotychczasowy model postępowania karnego. Podstawową zasadą nowego postępowania stała się zasada kontrydiktoryjności obowiązująca na każdym z etapów procesu (z pewnymi niezbędnymi ograniczeniami na etapie postępowania przygotowawczego). Rozszerzono prawa obrony w zakresie samodzielnego zbierania oraz przedstawiania dowodów. Sąd miał pełnić rolę bezstronnego oraz niezawisłego arbitra w sporze równouprawnionych stron procesowych, zachowując pasywną neutralną pozycję. W tym celu ustawodawca pozbawiał sędziego prawa inicjatywy dowodowej, ograniczył jego możliwości w kwestiach, związanych z „rozporządzeniem” sprawą karną. Sąd nie mógł już — usuwając błędy popełniane przez organy ścigania (stronę oskarżenia) i kierując sprawę karną do ponownego śledztwa — samodzielnie zmienić kwalifikacji prawnej czynu, wszczynać postępowanie karne, kontynuować postępowanie w przypadku cofnięcia przez prokuratora wniosku o oskarżenie. Obowiązywała zasada stabilności kwalifikacji prawnej czynu, która została podana pierwotnie we wniosku prokuratora o skierowanie sprawy do sądu. Prokurator po rozpoczęciu rozprawy głównej mógł zmienić kwalifikację prawną przestępstwa tylko w kierunku korzystnym dla oskarżonego. Z tekstu k.p.k. „zniknęła” zasada prawdy materialnej, ponieważ była sprzeczna z nową rolą, którą miał pełnić sąd. K.p.k. z 2001 roku przewidywał wiele innych radykalnych zmian. Dla obrony jednymi z najważniejszych były reguły zawarte w art. 276, 281 kodeksu dotyczące możliwości ogłaszania w trakcie rozprawy głównej protokołów postępowania przygotowawczego, zawierających zeznania świadków i pokrzywdzonych, wyjaśnienia podejrzanego lub oskarżonego. Nowy k.p.k. dopuszczał ogłaszanie protokołów przesłuchań tylko w sytuacji skrajnej i to pod warunkiem, że obie strony procesowe wyrażą na to swoją zgodę. Sąd, podejmując decyzję końcową, mógł wziąć pod uwagę tylko te dowody, które zostały zbadane w trakcie postępowania sądowego (m.in. ogłoszone treści zawarte w protokołach wcześniejszych przesłuchań). Te reguły miały zapobiec formalizmowi w ocenie dowodów uzyskanych w trakcie postępowania przygotowawczego, wyeliminować praktykę fabrykowania protokołów przesłuchań przez śledczych. Warto zwrócić uwagę na ten fakt, że część nowych przepisów była wzorowana na rozwiązaniach prawnych obowiązujących

w krajach demokratycznych, szczególnie Stanach Zjednoczonych. Dotyczyło to przede wszystkim mechanizmu powstawania i funkcjonowania łań przysięgłych, dopuszczalności dowodów, w tym dowodów, które miały być prezentowane w sądzie przysięgłych. Po pewnym czasie okazało się, że spora część nowych rozwiązań wymaga korekty, a część nie może normalnie funkcjonować, ponieważ jest sprzeczna z innymi obowiązującymi przepisami prawnymi. Tak było ze znaną od dawna amerykańskiemu systemowi wymiaru sprawiedliwości instytucją procesową — ujawnienia alibi. Zgodnie z pierwotnym brzmieniem art. 234 k.p.k. z 2001 roku, wniosek obrony o wezwanie świadka w celu ustalenia faktu posiadania przez oskarżonego alibi w sprawie sąd mógł uwzględnić pod warunkiem, że taki wniosek był już składany wcześniej, na etapie śledztwa, i został odrzucony. Wniosek mógł być uwzględniony również wtedy, kiedy o istnieniu alibi strona obrony dowiedziała się już po zakończeniu postępowania przygotowawczego. Instytucja ujawnienia alibi nie pozwalała obronie nadużywać prawa do milczenia, stawiać sąd, który po reformie nie dysponował możliwościami dla wszechstronnego sprawdzenia alibi, w trudnej i niejednoznacznej sytuacji. Jednak w swoim postanowieniu z dnia 29 czerwca 2004 roku. N 13-II Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej orzekł, że treść art. 234 nowego k.p.k. jest sprzeczna z regulacjami, zawartymi w konstytucji Rosji. Uzasadniając tę decyzję, sąd wskazał na to, że oskarżony zgodnie z art. 49 konstytucji nie ponosi obowiązku udowodnienia swojej niewinności. To nie oznacza, że w przypadku dobrowolnego nieuczestniczenia oskarżonego w procesie dowodzenia, dowody świadczące o jego niewinności nie mogą być brane pod uwagę. Ten fakt, że oskarżony skorzystał z prawa do obrony, nie może służyć za podstawę uznania go za winnego popełnienia przestępstwa, a również wywoływać inne niekorzystne dla niego skutki, powodując zastosowanie wobec niego jakichkolwiek sankcji procesowych oraz ograniczać jego prawa procesowe. Art. 234 k.p.k. został w odpowiedni sposób zmieniony, ale dopiero w 2006 roku. W okresie od 1 lipca 2002 roku do 29 czerwca 2004 roku reguła dotycząca „przymusowego” ujawnienia alibi została zastosowana w wielu sprawach karnych.

K.p.k. z 2001 roku nie zawierał wielu ciekawych rozwiązań, na potrzebę wprowadzenia których niejednokrotnie zwracano uwagę w literaturze na etapie dyskusji nad projektami kodeksu. Między innymi proponowano oddzielić oskarżenie publiczne (prokuratura) od śledztwa, wprowadzić skrócone postępowanie w przypadku przyznania się oskarżonego do winy, wprowadzić

instytucję umów pomiędzy obroną a stroną oskarżenia, instytucję świadka koronnego. Na początku reformy te propozycje spotkały się z ostrą krytyką. Głównym argumentem przeciwników była sprzeczność takich rozwiązań z tradycyjną strukturą rosyjskiego procesu karnego. Jednak wkrótce po wprowadzeniu w życie nowego k.p.k. z 2001 roku nastąpiła zmiana priorytetów w polityce karnej, która umożliwiła takie zmiany.

Rozdział 4

Proces karny we współczesnej Rosji

4.1. Charakterystyka ogólna

K.p.k. z 2001 roku wyraźnie zaznaczył dwa podstawowe priorytety zreformowanego rosyjskiego procesu karnego: wszechobecna kontrydktoryjność postępowania oraz ochrona praw i wolności jednostki. Bilans pomiędzy interesami publicznymi a interesami jednostki, który w czasach radzieckich układał się w sposób jawnie niekorzystny dla obywateli, zmieniał się na rzecz bardziej demokratycznego modelu. Dla uczestników postępowania wprowadzono nowe gwarancje. Istotne było zapewnienie niezależności sądowni, a również konsekwentne odgradzanie władzy sądowej od wpływów organów władzy wykonawczej. Te idee znalazły swoje odzwierciedlenie w odnowionym systemie zasad procesu karnego. Nowy k.p.k. z 2001 roku wyróżniał takie zasady procesowe, jak

- zasadę praworządności,
- zasadę domniemania niewinności,
- zasadę kontrydktoryjności postępowania karnego,
- zasadę zakończenia postępowania karnego w rozsądnym terminie,
- zasadę zachowania monopolu władzy sądowej na podjęcie decyzji końcowych w postępowaniu karnym,
- zasadę otwartości wymiaru sprawiedliwości,
- zasadę nietykalności osobistej uczestników postępowania,
- zasadę nietykalności mieszkania,
- zasadę poszanowania prawa podejrzanego (oskarżonego) do obrony oraz związaną z nią zasadę dostępności fachowej pomocy prawnej dla każdego zainteresowanego uczestnika postępowania karnego.

Dążąc do demokratyzacji postępowania wprowadzono wyraźny podział funkcji procesowych jego uczestników. Ustawodawca wyznaczył każdemu uczestnikowi postępowania określone zadania, uznając za niedopuszczalne łączenie różnych funkcji procesowych przez jedną osobę. K.p.k. z 2001 roku

wskazuje na trzy funkcje procesowe, które stanowią podstawę funkcjonowania systemu procesu karnego: funkcję ścigania karnego, funkcję obrony oraz funkcję rozstrzygnięcia sprawy (art. 15 k.p.k.). Są one realizowane odpowiednio przez organy ścigania karnego i prokuraturę, obronę oraz sąd. Do zadań strony oskarżenia, do której należą prokurator, śledczy, kierownik jednostki śledczej, osoba prowadząca dochodzenie, oskarżyciel prywatny, pokrzywdzony, jego przedstawiciel ustawowy oraz przedstawiciel, powód cywilny oraz jego przedstawiciel (ust. 47 art. 5 k.p.k.), należy ściganie karne sprawcy przestępstwa oraz podtrzymywanie oskarżenia w sądzie. Funkcja strony obrony, którą reprezentują podejrzany, oskarżony, obrońca, pozwany cywilny oraz jego przedstawiciel ustawowy lub przedstawiciel (ust. 46 art. 5 k.p.k.), polega na wykorzystywaniu wszystkich dostępnych i legalnych środków na potrzeby ochrony praw i interesów jednostki. Funkcja rozstrzygnięcia sprawy karnej należy do sądu, który ma stwarzać warunki niezbędne do realizacji przez strony ich funkcji procesowych.

Oprócz stron procesowych ustawodawca stworzył osobno grupę innych uczestników postępowania karnego, którzy realizują funkcję pomocniczą. Do tej grupy zaliczani są świadkowie (art. 56 k.p.k.), biegli (art. 57 k.p.k.), specjaliści (art. 58 k.p.k.), tłumacze (art. 59 k.p.k.) oraz przedstawiciele społeczni uczestniczący w najważniejszych czynnościach dowodowych jako neutralni obserwatorzy (art. 60 k.p.k.).

Zreformowane rosyjskie postępowanie karne składa się z trzech następujących po sobie etapów:

- postępowanie przygotowawcze (reguluje je część druga k.p.k.),
- postępowanie sądowe (część trzecia k.p.k.),
- postępowanie wykonawcze (rozdział XIV k.p.k.).

Postępowanie przygotowawcze mogą przeprowadzać specjalnie utworzone w tym celu organy państwowe w ramach swojej kompetencji przedmiotowej. Należą do nich:

1. aparat śledczy Komitetu Śledczego Federacji Rosyjskiej,
2. aparat śledczy organów spraw wewnętrznych,
3. aparat śledczy Służby Federalnej do spraw kontroli nad narkotykami,
4. aparat śledczy Federalnej Służby Bezpieczeństwa.

Dochodzenie w sprawach karnych w niezbędnym zakresie przeprowadzają funkcjonariusze pionu dochodzeniowego organów spraw wewnętrznych

oraz innych specjalnie upoważnionych organów państwowych w ramach ich kompetencji procesowych. Organy dochodzeniowo-śledcze są strukturalnie oddzielone od prokuratury. Prokurator sam nie prowadzi postępowania przygotowawczego, nie posiada również uprawnień do kierowania śledztwem. Śledztwo znajduje się w wyłącznej kompetencji śledczego, prowadzącego sprawę, oraz kierownika odpowiedniej jednostki śledczej. Funkcją prokuratora natomiast jest wniesienie oskarżenia do sądu oraz podtrzymywanie wniesionego oskarżenia. Po ostatnich zmianach w przepisach prawnych Prokurator Generalny oraz jego zastępcy otrzymali jednak prawo nadzorować działalność śledczych Komitetu Śledczego Federacji Rosyjskiej.

Postępowanie przygotowawcze może przybrać jedną z dwóch możliwych form: może to być śledztwo lub dochodzenie. Dochodzenie zarezerwowane jest dla spraw mniejszej wagi, dla spraw oczywistych, gdzie sprawca jest znany od samego początku postępowania. Postępowanie przygotowawcze rozpoczyna się zawsze tak samo: od podjęcia przez uprawniony podmiot decyzji o wszczęciu postępowania karnego. Podjęcie tej decyzji poprzedza stadium wszczęcia postępowania karnego będące do niedawna niepotrzebnym przeżytkiem radzieckiego modelu procesu karnego. W ramach tego stadium odpowiedni organ w trybie przewidzianym w rozdziale VII k.p.k. sprawdza, czy rzeczywiście istnieją podstawy do rozpoczęcia postępowania karnego, a mianowicie odpowiada na dwa pytania: czy istnieje powód do wszczęcia postępowania karnego przewidziany przez kodeks oraz czy istnieją dostateczne przesłanki faktyczne wskazujące na cechy popełnionego (przygotowywanego) przestępstwa (art. 140 k.p.k.). Po ostatnich zmianach kodeksowych w ramach tego stadium odpowiedni organ może podejmować wszelkie niezbędne czynności śledcze i procesowe. Ich wyniki mogą być później uznane za dowód w sprawie karnej pod warunkiem, że będą one odpowiadały kryteriom dotyczącym dopuszczalności dowodów określonym w art. 75 kodeksu. Od tej reguły ustawodawca przewiduje jednak jeden wyjątek. Jeżeli w ramach czynności sprawdzających przy podjęciu decyzji o wszczęciu postępowania karnego przeprowadzono badania eksperckie, to strona obrony lub pokrzywdzony mogą w dowolnym momencie w ramach wszczętego postępowania karnego wnioskować o przeprowadzeniu dodatkowej lub powtórnej ekspertyzy. Taki wniosek w świetle art. 144 k.p.k. musi zostać przez organ procesowy natychmiast uwzględniony. Niespełnienie tego wymogu skutkuje wyłączeniem pierwotnej opinii biegłego (lub biegłych) z grona dowodów. Art.

144 k.p.k. obecnie jest poddawany ostrej krytyce w literaturze. Nie można nie zauważyć jednak, że istnienie tej reguły jest jak najbardziej uzasadnione. Powołując biegłego na etapie wszczęcia postępowania karnego, organ procesowy z powodów oczywistych nie jest w stanie zapewnić stronie obrony oraz pokrzywdzonemu możliwości uczestniczenia w procesie pozyskiwania dowodu z opinii biegłego. Badania odbywają się bez udziału podmiotów zainteresowanych. Deklarując zasadę otwartości procesu oraz kontrydiktoryjności, ustawodawca musiał zapewnić uczestnikom postępowania dostęp do tej, jednej z najważniejszych czynności dowodowych. Jednak z drugiej strony, należy przyznać rację przeciwnikom tej regulacji, ponieważ generuje ona dodatkowe koszty obciążające system wymiaru sprawiedliwości: w przypadku złożenia przez obrońcę lub pokrzywdzonego odpowiedniego wniosku — niezależnie od istnienia podstaw faktycznych do powtarzania raz przeprowadzonych już badań — biegły musi ponownie przeprowadzić ekspertyzę. Powoduje to również pewne komplikacje natury praktycznej: w trakcie pierwotnej ekspertyzy obiekt badań może ulec częściowemu lub, co też się zdarza, całkowitemu zniszczeniu. W ostatnim przypadku przeprowadzenie badania na oryginalnym materiale jest po prostu niemożliwe.

Szczególną uwagę ustawodawca poświęca zasadzie zakończenia postępowania w rozsądnym terminie. Ta zasada została wprowadzona do k.p.k. w 2010 roku po tym, jak Federacja Rosyjska przegrała szereg spraw w Europejskim Trybunale Praw Człowieka. W odróżnieniu od polskiego postępowania karnego, śledztwo w procesie karnym rosyjskim powinno być zakończone w terminie dwóch miesięcy, a dochodzenia — trzydzieści dni od chwili wszczęcia. Oczywiście termin ten może być przedłużony, jeżeli są do tego podstawy (termin śledztwa — nawet do dwunastu miesięcy, dochodzenia — na kolejne trzydzieści dni).

Nadzór nad śledztwem pełni kierownik jednostki śledczej, który w tym zakresie dysponuje szerokimi uprawnieniami administracyjnymi. Rola prokuratora natomiast na tym etapie postępowania w śledztwie jest minimalna. Do niedawna prokurator sprawował funkcję nadzorczą jedynie w stosunku do dochodzenia. Zapewniało to niezależność organów śledczych, jednocześnie stwarzając dodatkowy „punkt kontroli” w postaci rewizji wyników śledztwa przez prokuratora po zakończeniu postępowania przygotowawczego. Po najnowszych zmianach w prawie prokuratura ma otrzymać szersze uprawnienia

w zakresie nadzoru nad organami śledztwa, aczkolwiek zakres takiej kontroli jeszcze nie został wyraźnie oznaczony.

Na końcu śledztwa (dochodzenia) z aktami sprawy zapoznają się po kolei pokrzywdzony i jego przedstawiciel, a po nich — oskarżony i jego obrońca. Uczestnicy postępowania na tym etapie mogą składać wnioski o uzupełnienie postępowania, o umorzenie sprawy, o skierowanie sprawy do sądu i przeprowadzenia postępowania w trybie skróconym, o rozpatrzenie sprawy przez sąd przysięgłych i inne. Po zakończeniu śledztwa lub dochodzenia materiały zebrane w sprawie, razem z aktem oskarżenia, wysyłane są do odpowiedniego prokuratora. Prokurator po zapoznaniu się z nimi może podjąć decyzję o skierowaniu sprawy do sądu lub do organu procesowego w celu uzupełnienia ewentualnych braków. Ma on również prawo do umorzenia postępowania w sprawie karnej. Podejmując decyzję o skierowaniu sprawy do właściwego sądu, jednocześnie informuje oskarżonego o wszczęciu oskarżenia publicznego. Oskarżony otrzymuje podpisany przez prokuratora akt oskarżenia.

Postępowanie sądowe rozpoczyna się od posiedzenia przygotowawczego, w trakcie którego sąd rozpatruje wnioski stron, podejmuje decyzje dotyczące środków zapobiegawczych, określa datę rozprawy. Zadaniem posiedzenia przygotowawczego jest również rozpatrzenie wniosków stron o wyłączeniu poszczególnych dowodów na podstawie art. 75 k.p.k.

Po reformie rosyjski system sądowy w sprawach karnych wygląda w uproszczeniu następująco. Sprawy karne za wyjątkiem należących do kompetencji sądów pokoju rozpatruje w pierwszej instancji rejonowy sąd powszechny. Od wyroku sądu pierwszej instancji przysługuje apelacja, którą wnosi się do instancji apelacyjnej zlokalizowanej w sądzie okręgowym. Z chwilą podjęcia decyzji przez sąd apelacyjny wyrok staje się prawomocny. Osądzony ma prawo odwoływać się do wyroku poprzez wniesienie do prezydium sądu okręgowego skargi kasacyjnej. Sąd okręgowy może również w przypadkach przewidzianych w k.p.k. występować w roli sądu pierwszej instancji. Funkcje instancji wyższej pełni wtedy Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej. Rolę instancji apelacyjnej dla sądów pokoju pełnią sądy rejonowe.

Rozprawa główna w sądzie pierwszej instancji składa się z czterech części: przygotowawczej, śledztwa sądowego, głosów stron oraz ostatniego słowa oskarżonego. Po wysłuchaniu oskarżonego sąd wydaje wyrok.

Na etapie przygotowawczym sąd otwiera posiedzenie, po czym sprawdzana jest obecność na sali rozpraw. Sąd prosi świadków o opuszczenie sali, po

czym ustala tożsamość oskarżonego oraz datę wręczenia mu aktu oskarżenia. Dalej ogłasza się skład sądu, poucza się uczestników postępowania o przysługujących im uprawnieniach, rozpatruje się złożone wnioski. Zgodnie z art. 30 k.p.k., sąd rozpatruje sprawę karną w zależności od charakteru przestępstwa w składzie jednoosobowym lub kolegialnie (trzech sędziów zawodowych lub jeden sędzia i ława przysięgłych).

Etap śledztwa sądowego rozpoczyna się od ogłoszenia przez oskarżyciela publicznego aktu oskarżenia. Następnie sąd prosi oskarżonego o ustosunkowanie się do aktu oskarżenia i na podstawie wniosków stron określa kolejność, w której odbędzie się badanie zgromadzonych w sprawie karnej dowodów. Kolejność przedstawienia poszczególnych dowodów określa odpowiednia strona procesowa. Jako pierwsza dowody zawsze przedstawia strona oskarżenia. Po niej następuje kolej na stronę obrony. W trakcie śledztwa sądowego przeprowadza się wszelkie niezbędne czynności dowodowe, za wyjątkiem przeszukania i okazania, których zorganizowanie na tym etapie procesu nie jest możliwe z powodów taktycznych.

Głosy stron składają się z przemówień każdej ze stron postępowania. Prawo ostatniej wypowiedzi przysługuje zawsze stronie obrony. Tradycyjnie w rosyjskim procesie karnym ważnym elementem postępowania sądowego jest ostatnie słowo oskarżonego. Pozbawienie oskarżonego tego prawa lub ograniczenie ostatniego słowa czasowo oraz merytorycznie jest niedopuszczalne. Naruszenie prawa oskarżonego do ostatniego słowa stanowi bezwzględną przyczynę odwoławczą.

Procedura wydania wyroku nie różni się zbytnio od przyjętej w polskim postępowaniu karnym. W wyrokowaniu nie biorą natomiast udziału ławnicy. Sąd ma prawo ogłosić tylko wstępną część wyroku, jeżeli:

- posiedzenia sądu były zamknięte dla publiczności lub
- sprawa karna dotyczyła przestępstw w sferze działalności gospodarczej albo przestępstw o charakterze terrorystycznym.

K.p.k. z 2001 roku przewiduje sytuacje, kiedy postępowanie odbywa się w trybie szczególnym. Są to przypadki, kiedy oskarżony zgadza się z treścią oskarżenia lub zawiera tak zwaną umowę o współpracy. Swoją specyfikę ma również postępowanie w sądzie pokoju i sądzie przysięgłych.

4.2. Postępowania szczegółowe

Postępowanie w przypadku zgody oskarżonego z treścią oskarżenia (rozdział 40 k.p.k.)

Zgodnie z art. 314 k.p.k., oskarżony ma prawo wnioskować o wydanie wyroku przez sąd bez przeprowadzenia śledztwa sądowego. Warunkiem pozytywnego rozpatrzenia wniosku jest przede wszystkim zgoda oskarżyciela publicznego (prywatnego) oraz pokrzywdzonego na zastosowanie wobec oskarżonego skróconego trybu postępowania. Obowiązujący k.p.k. uzależnia możliwość złożenia takiego wniosku od charakteru popełnionego przez oskarżonego przestępstwa: maksymalna kara, przewidziana przez kodeks karny za dane przestępstwo, nie powinna przekraczać dziesięć lat pozbawienia wolności. Podejmując decyzję o zastosowaniu trybu skróconego, sąd musi upewnić się, że:

- oskarżony rozumie charakter oraz konsekwencji prawne swojego wniosku,
- wniosek został złożony dobrowolnie i po uprzednich konsultacjach z obrońcą.

Niespełnienie tych warunków powoduje, że sąd rozpatruje sprawę w trybie zwykłym.

W trybie skróconym sąd nie bada materiału dowodowego zebranego w sprawie. Wyjątek stanowią informacje dowodowe charakteryzujące osobę oskarżonego, dotyczące faktów obciążających lub łagodzących karę. Kara pozbawienia wolności, którą może wymierzyć oskarżonemu sąd w postępowaniu skróconym, nie może przewyższać dwie trzecie maksymalnej kary pozbawienia wolności przewidzianej za ten rodzaj przestępstw.

Postępowanie w przypadku zawarcia przez podejrzanego lub oskarżonego umowy o współpracy (rozdział 40.1 k.p.k.)

Institucja umów o współpracę została wprowadzona do rosyjskiego procesu karnego w 2009 roku. Podejrzanym lub oskarżonym na etapie postępowania przygotowawczego może złożyć pisemny wniosek, w którym wskaże warunki swojej ewentualnej współpracy ze śledztwem. Wniosek za pośrednictwem śledczego kieruje się do odpowiedniego prokuratora. Zgodę na zawarcie umowy musi wyrazić kierownik jednostki śledczej. Prokurator podejmuje decyzję o zawarciu umowy lub odda wniosek podejrzanego (oskarżonego). Na

decyzję prokuratora o odrzuceniu wniosku przysługuje skarga do prokuratora nadzrędnego. Zawarcie umowy następuje w obecności śledczego, podejrzanego (oskarżonego) oraz jego obrońcy. Umowa o współpracy musi zawierać następujące informacje:

- 1) datę i miejsce jej zawarcia,
- 2) dane prokuratora,
- 3) dane podejrzanego lub oskarżonego,
- 4) opis przestępstwa z podaniem czasu i miejsca jego popełnienia, innych okoliczności będących elementami przedmiotu dowodzenia (art. 73 k.p.k.),
- 5) kwalifikacje prawne czynu,
- 6) czynności, które zobowiązuje się wykonać w interesach śledztwa podejrzanego lub oskarżonego,
- 7) okoliczności łagodzące karę, które można będzie zastosować do podejrzanego lub oskarżonego po spełnieniu przez niego podjętych zobowiązań.

W celu ochrony współpracującego na podstawie decyzji prokuratora i śledczego można zastosować specjalne środki ochrony, przewidziane w art. 241 k.p.k.

Postępowanie przygotowawcze oraz sądowe w sprawach, w których strony zawarły umowę o współpracy, w zasadzie niczym się nie różni od postępowania w każdej innej sprawie karnej. Po zakończeniu postępowania sądowego sąd orzeka łagodniejszą karę pod warunkiem, że prokurator potwierdzi fakt aktywnej współpracy podejrzanego lub oskarżonego ze śledztwem.

Institucji skróconego postępowania oraz umowy o współpracy stosuje się coraz częściej. Według danych Departamentu Sądowego przy Sądzie Najwyższym Federacji Rosyjskiej w 2013 roku sądy rozpatrzyły łącznie 911 581 spraw karnych. W 591 529 sprawach karnych (65 %) postępowanie odbywało się w trybie skróconym. Spośród 755 755 skazanych aż 526 063 osoby, tj. blisko 70%, skorzystało z możliwości złagodzenia kary na podstawie przepisów rozdziału 40 lub rozdziału 40.1 k.p.k.²⁰⁷.

²⁰⁷ О. Н. Тисен, Институт досудебного соглашения о сотрудничестве как разновидность упрощенной формы отправления правосудия, Российский юридический журнал, 2014, N 4, с. 98.

Postępowanie w sądzie pokoju

Sądy pokoju były znane w Rosji od czasów reformy sądownictwa w 1864 roku cara Aleksandra II. Sama nazwa pokoju (w języku rosyjskim *мировые*), wbrew powszechnemu mniemaniu, nie oznacza, że ten rodzaj sądów ma za zadanie pokojowe zakończenie konfliktu na gruncie prawa karnego. Według jednej z wersji nazwa „pokojowe” pochodzi od oznaczenia jednostki społecznej w czasach Rosji Starej („mir”). „Mir” mogły tworzyć jedna lub więcej wsi sąsiadujących ze sobą. „Mir” na zasadzie subsydiarności ponosił odpowiedzialność za działania należących do niego obywateli, służył do identyfikacji poszczególnych osób w epoce, kiedy nie każdy posiadał nazwisko. Warto zwrócić uwagę na to, że w historii Rosji zawsze istniały pseudosądowe struktury społeczne, których zadanie polegało na rozwiązywaniu drobnych konfliktów. Te struktury (organy) miały różne nazwy: pośrednicy pokojowi, sądy sumienia, sądy brackie. Łączyło je to, że decyzje końcowe z reguły opierały się na lokalnych obyczajach, normach etycznych i tradycji. W historii Rosji system sądów lokalnych szczególnie dobrze sprawdzał się wśród przedstawicieli mniejszości etnicznych²⁰⁸. Celem odrodzenia specjalnych sądów lokalnych (sądów pokoju) w 1864 roku było przybliżenie wymiaru sprawiedliwości do obywateli oraz odciążenie sądów powszechnej poprzez przekazanie spraw o drobne przestępstwa sędziom pokoju²⁰⁹. Sędziowie pokoju mieli być wybierani na poziomie lokalnym, przy czym kandydaci nie musieli posiadać wykształcenia prawniczego lub jakiegokolwiek innego wykształcenia wyższego (art. 19 Ustawy o postępowaniu karnym z 1864 roku). Ponowne stworzenie sądów pokoju w nowej Rosji miało w istocie ten sam cel. Nowe sądy szybko przejęły większą część dotychczasowej pracy sądów powszechnych. W 2013 roku do sądów powszechnych pierwszej instancji skierowano łącznie 946,5 tysięcy spraw karnych, a sądy pokoju w tym samym roku rozpatrzyły 431,1 tysięcy spraw karnych²¹⁰. Zgodnie z art. 1 Ustawy federalnej „O ogólnej liczbie sędziów pokoju i liczbie rejonów sędziowskich w podmiotach

²⁰⁸ В. В. Дорошков, Отечественные мировые судьи, Мировой судья, 2014, N 7, с. 3-9; В. В. Дорошков, Мировой судья. Исторические, организационные и процессуальные аспекты деятельности, с. 20-22.

²⁰⁹ Świadczy o tym, między innymi sposób użycia słowa „мировой” („pokojowy”) w tekście Ustawy o postępowaniu karnym z 1864 roku. Wśród współczesnych rosyjskich badaczy w tej kwestii, jednak, nie ma zgody (por. В. В. Дорошков, Мировой судья. Исторические, организационные и процессуальные аспекты деятельности, Издательство Норма, Москва, 2010, с. 6).

²¹⁰ Według oficjalnych informacji statystycznych Departamentu Sądowego przy Sądzie Najwyższym Federacji Rosyjskiej: <http://www.cdep.ru/index.php?id=80&item=2508> (dostęp: 11.11.2014 r.).

Federacji Rosyjskiej” na terytorium Rosji stworzono 7490 rejonów sędziowskich, które obsługuje 7 490 sędziów pokoju²¹¹. Natomiast liczba sędziów sądów powszechnych równa się obecnie 25 015 (art. 8 Ustawy Federalnej z dnia 02.12.2013 N 349-FZ „O budżecie federalnym na 2014 rok i na okres planowy 2015- 2016”)²¹². Z tych liczb można wywnioskować, że „obciążenie” sądów pokoju jest mniej więcej porównywalne do objętości pracy sądów federalnych (oczywiście nie chodzi tu o merytoryczną stronę ich pracy, której nie można w miarę obiektywnie ocenić).

Kompetencja sądów pokoju w sprawach karnych jest ograniczona przedmiotowo: zgodnie z art. 20 k.p.k., sądy pokoju rozpatrują sprawy karne o przestępstwa przewidziane w art. 115 część 1 (umyślne spowodowanie lekkiego uszczerbku na zdrowiu), 116 część 1 (pobicie, które nie wywołało poważnych skutków zdrowotnych) oraz 128.1 część 1 (oszczerstwo) Kodeksu karny Federacji Rosyjskiej. Te przestępstwa należą do kategorii przestępstw ściganych w trybie prywatnym. W przypadku, kiedy domniemany sprawca jest znany, postępowanie wszczyna się na wniosek pokrzywdzonego lub jego przedstawiciela. Sprawa w dowolnej chwili, ale do momentu wydania wyroku, może zostać umorzona pod warunkiem, że strony wnioskuje o jej polubowne zakończenie. Do kompetencji sądów pokoju należą również sprawy karne o przestępstwa zagrożone maksymalnie karą pozbawienia wolności do trzech lat (art. 31 k.p.k.). Dane statystyk świadczą o sporej ilości spraw karnych, rozpatrywanych przez sądy pokoju. W 2013 roku w trybie oskarżenia prywatnego (część 1 art. 115, część 1 art. 116, część 1 art. 129, art. 130 k.k. Federacji Rosyjskiej) sądy pokoju rozpatrzyły 83 tys. spraw karnych, co stanowiło 19,3% ogólnej liczby spraw karnych rozpatrzonych w tym okresie przez sądy powszechne. Dla porównania, w 2012 roku w trybie prywatnoskargowym rozpatrzono 84,7 tys. spraw karnych, tj. odpowiednio 19,8% ogólnej liczby spraw w sądach powszechnych. Jednak na tle statystyk ogólnych liczba spraw karnych, dotyczących przestępstwa ściganych w trybie prywatnoskargowym, jest stosunkowo niewielką. Pod względem ilościowym spośród spraw karnych rozpatrywanych przez sądy pokoju dominują sprawy, dotyczące przestępstwa kradzieży (art. 158 k.k. Rosji). W 2013 roku ich liczba wyniosła 97,1 tys., czyli 22,5% ogólnej liczby spraw karnych w sądach pokoju, a w 2012 roku

²¹¹ „Российскаягазета”, N 4, 06.01.2000 (z późniejszymi zmianami).

²¹² „Российскаягазета”, N 276, 06.12.2013.

— 100,9 tys. spraw, czyli 23,7% ogólnej liczby spraw karnych. Miejsce drugie zajmują sprawy, dotyczące przestępstwa umyślnego spowodowania średniej ciężkości uszczerbku na zdrowiu przewidziane w części 1 art. 112 k.k. Rosji. W 2013 roku sądy pokoju rozpatrzyły 21,6 tys. takich spraw karnych, tj. 5% ogólnej liczby spraw karnych w sądach. Dla porównania w 2012 roku takich spraw było 21,4 tys., co również stanowiło 5% ogólnej liczby spraw karnych w sądach. Trzecie miejsce zajmują sprawy dotyczące przestępstwa oszustwa (art. 159-159.6 k.k. Rosji). Takich spraw w 2013 roku rozpatrzono 13,4 tys., czyli 3,1% ogólnej liczby spraw karnych w sądach powszechnych (w 2012 roku — 12,0 tys. spraw, czyli 2,8%)²¹³.

Postępowanie w sądzie pokoju ma pewną specyfikę. W sprawach o przestępstwa ścigane w trybie prywatnoskargowym nie ma oskarżyciela publicznego — prokuratora. Nie przeprowadza się śledztwa (postępowania przygotowawczego). Wyjątek stanowią przypadki, kiedy ewentualny sprawca nie jest znany. Wtedy organ dochodzenia podejmuje niezbędne czynności dowodowe i po ustaleniu sprawcy kieruje akta sprawy do odpowiedniego sądu pokoju. Z uwagi na to, że strony postępowania w sądzie pokoju z reguły nie posiadają wykształcenia prawniczego, sędziego pokoju wbrew art. 15 k.p.k. (funkcje procesowe uczestników postępowania) aktywnie „pomaga” stronom w procesie. W literaturze takie działania sędziego często stanowi przedmiot ostrej krytyki²¹⁴, jednak trudno zarzucić sędziemu pokoju nieobiektywność. Ignorowanie przez sędziego pokoju interesów stron procesowych, pozbawionych (czasem z własnej woli) fachowej pomocy prawnej, może nie tylko utrudnić przebieg postępowania, lecz również może sprzyjać podjęciu przez sędziego niewłaściwej (niesprawiedliwej) decyzji końcowej.

Postępowania w sprawach karnych o przestępstwa ścigane w trybie publiczno-skargowym w sądach pokoju odbywają się w trybie zwykłym. Specyfiką postępowania jest jedynie krótszy termin. Zgodnie z art. 321 k.p.k. sędzia pokoju wyznacza termin rozpoczęcia rozprawy głównej w ciągu czternastu dni od daty wpłynięcia do sądu zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa lub aktu oskarżenia. Ten sam termin dla sędziów sądów federalnych wynosi

²¹³ Według oficjalnych informacji statystycznych Departamentu Sądowego przy Sądzie najwyższym Federacji Rosyjskiej: <http://www.cdep.ru/index.php?id=80&item=2508> (dostęp: 11.11.2014 r.).

²¹⁴ Пор. Ю. А. Цветков, Концептуальные проблемы мировой юстиции в современной России, *Мировой судья*, 2014, N 5, с. 10-14; Юркевич Н.А. Особенности подготовки к судебному разбирательству уголовных дел частного обвинения // *Российский следователь*. 2013. N 17. с. 27-28.

trzydzieści dni (art. 227 k.p.k.). Liczba spraw karnych w sądach pokoju oraz skomplikowany (w planie dowodzenia) charakter większości z nich utrudnia pracę sędziów pokoju. Nadmierne obciążenie zawodowe powoduje obecnie nadmierne wydłużenie terminów rozpatrywania poszczególnych spraw karnych. Sądy pokoju w porównaniu do sądów powszechnych charakteryzują się wyższą fluktuacją (płynnością) kadrową²¹⁵.

4.3. Postępowanie w sądzie przysięgłych

Po raz pierwszy sąd przysięgłych pojawił się w Rosji w drugie połowie XIX wieku na skutek reformy sądownictwa 1864 roku. Odrodzenie sądów przysięgłych w nowej Rosji rozpoczęło się w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych. Koncepcja reformy sądownictwa przewidywała prawo każdego do rozpatrzenia sprawy karnej przez sąd przysięgłych. Zgodnie z art. 20, 47 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z dnia 12 grudnia 1993 roku każdy oskarżony o popełnienie bardzo ciężkiego przestępstwa miał prawo wnioskować o rozpatrzenie jego sprawy przez sąd przysięgłych. W dniu 16 lipca 1993 roku została uchwalona ustawa „O zmianach i uzupełnieniach ustawy o sądownictwie, Kodeksu postępowania karnego, Kodeksu Karnego i Kodeksu Wykroczeń Administracyjnych”.

Sąd przysięgłych pierwotnie musiał funkcjonować w trybie eksperymentu na terytorium dziewięciu regionów Rosji: Ałtajskiego, Krasnodarskiego oraz Stawropolskiego kraje, obszary Iwanowski, Moskiewski, Rostowski, Saratowski i Uljanowski. Od 1 stycznia 2003 roku sądy przysięgłych istniały we wszystkich regionach Rosji oprócz Czechenii. W tej ostatniej republice sąd przysięgłych wprowadzono dopiero w 2007 roku.

Podstawą prawną funkcjonowania sądów przysięgłych są Ustawa Federalna z dnia 20 sierpnia 2004 roku „O przysięgłych w sądach federalnych jurysdykcji powszechnej” oraz przepisy, zawarte w rozdziale XII k.p.k. z 22 listopada 2005 roku. Plenum Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej uchwaliło postanowienie nr 23, które zawiera wytyczne, dotyczące postępowań z udziałem przysięgłych.

²¹⁵ Пор.: М. И. Клеандров, Судейское сообщество: структура, организационно-правовое развитие: монография, Издательство Норма, Инфра-М, Москва, 2014, с. 243; Пояснительная записка „К проекту Федерального закона N 572466-6 „О внесении изменения в статью 1 Федерального закона „Об общем числе мировых судей и количестве судебных участков в субъектах Российской Федерации”, ИПС «Консультант Плюс» (stanna 17.11.2014 г.).

Do kompetencji sądów przysięgłych należą sprawy o przestępstwa, rozpatrywane przez sądy republikańskie, okręgowe, sądy miast o znaczeniu federalnym (Moskwa, Petersburg, Sewastopol). To są zabójstwa, zgwałcenia, tworzenie organizacji przestępczej i inne bardzo ciężkie przestępstwa. Zgodnie z Ustawą Federalną z dnia 30 grudnia 2008 roku „O zmianach w poszczególnych aktach prawnych Federacji Rosyjskiej w zakresie przeciwdziałania terroryzmowi”, sąd przysięgłych nie rozpatruje spraw karnych o przestępstwa o charakterze terrorystycznym, przestępstwo trzymania zakładników, bunt zbrojny, organizację zamieszek masowych, zdradę państwową, szpiegostwo, zamach na działacza państwowego lub społecznego oraz akty dywersji.

Oskarżony o popełnienie przestępstwa, które stanowi kompetencję sądu przysięgłych, na etapie zakończenia postępowania przygotowawczego ma prawo wnioskować o rozpatrzeniu jego sprawy przez sąd przysięgłych. W przypadku, kiedy jeden z oskarżonych o popełnienie przestępstwa grupowego, nie życzy sobie, by jego sprawa trafiła do sądu przysięgłych, przewodniczący składu sędziowskiego ma prawo rozdzielić sprawę karną. Można to zrobić, jednak pod warunkiem, że to nie wpłynie negatywnie na wszechstronność oraz obiektywność późniejszego postępowania (art. 325 k.p.k.). Jeżeli to nie jest możliwe, sprawę w całości rozpatruje sąd przysięgłych.

O przekazaniu sprawy karnej do sądu przysięgłych przewodniczący wydaje postanowienie. W postanowieniu musi podać początkową liczbę przysięgłych, których nie może być mniej niż dwudziestu. Przewodniczący decyduje też o tym, czy posiedzenia sądu będą odbywały się w trybie otwartym lub za zamkniętymi drzwiami. Bez udziału publiczności rozpatruje się sprawy karne o przestępstwa na tle seksualnym, jeżeli one dotyczą nieletnich. Po tym, jak zostaje wydane drugie postanowienie, oskarżony, który wnioskował o rozpatrzenie jego sprawy w sądzie przysięgłych, nie może zmienić swojej decyzji.

Na liście kandydatów na przysięgłych nie mogą znaleźć się osoby

- 1) podejrzane o popełnienie przestępstw lub oskarżone o popełnienie przestępstw, osadzone,
- 2) nieznające języka rosyjskiego,
- 3) mające wady fizyczne lub psychiczne, które uniemożliwiają prawidłowe wykonywanie funkcji przysięgłych.
- 4) Oprócz tego na przysięgłego nie może być powołana osoba, która w pisemnym wniosku powiadomiła sąd o istnieniu okoliczności

uniemożliwiających pełnienie przez nią obowiązków przysięgłego.

Na przykład wskaże, iż:

- a) nie zna języka rosyjskiego,
- b) nie jest w stanie pełnić funkcji przysięgłego z powodu choroby, i przedstawi sędziemu odpowiednie dokumenty medyczne,
- c) ma sześćdziesiąt pięć lat,
- d) pracuje na stanowisku w urzędzie państwowym albo w urzędzie miejskim,
- e) pracuje w wojsku albo jest zwolniona ze służby wojskowej, pracuje w organach Federalnej Służby Bezpieczeństwa, federalnych organach ochrony państwowej, organach wywiadu zewnętrznego (ograniczenie to obowiązuje również pierwsze pięć lat po zwolnieniu ze służby),
- f) jest sędzią, prokuratorem, prowadzi dochodzenie lub śledztwo, jest adwokatem, notariuszem, komornikiem lub detektywem prywatnym (na czas zajęcia odpowiedniego stanowiska oraz w ciągu pięciu lat po zwolnieniu),
- g) jest pracownikiem organów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Federalnej Służby Kontroli nad Narkotykami (na czas pracy i w ciągu pięciu lat po zwolnieniu),
- h) jest księdzem (art. 3, 7 Ustawy Federalnej z dnia 20 sierpnia 2004 roku „O przysięgłych w sądach federalnych jurysdykcji powszechnej Federacji Rosyjskiej”).

Zgodnie z częścią 7 art. 326 k.p.k. z obowiązków przysięgłych na podstawie pisemnego wniosku można również zwolnić:

- 1) osoby w wieku przekraczającym sześćdziesiąt lat,
- 2) kobiety mające dziecko w wieku do trzech lat,
- 3) osoby, które ze względów religijnych nie chcą być przysięgłymi,
- 4) inne osoby, które wskażą na istnienie poważnych powodów, uniemożliwiających ich uczestniczenie w posiedzeniach sądu.

Ustawa stanowi, że ta sama osoba nie może pełnić obowiązków przysięgłego częściej niż jeden raz na rok.

W trakcie posiedzenia przygotowawczego strony obrony i oskarżenia otrzymują listę kandydatów na przysięgłych. Lista zawiera wyłącznie nazwiska kandydatów. Każda ze stron ma prawo wyłączyć jednego kandydata z po-

daniem motywu wyłączenia. Oprócz tego każda ze stron ma prawo wyłączyć dwóch kandydatów bez podania motywu.

Artykuł 324 k.p.k. przewiduje możliwość wyłączenia całej ławy przysięgłych w przypadku, kiedy jej skład charakteryzuje się tzw. tendencyjnością. Tendencyjność ławy przysięgłych oznacza nieprawidłowy dobór kandydatów do pełnienia funkcji przysięgłych ze względu na cechy społeczne, zawodowe, wiekowe lub inne. Wnioskować o wyłączenie ławy przysięgłych w całości w związku z jej tendencyjnością może każda ze stron procesowych.

Jeżeli liczba przysięgłych z różnych powodów zmniejszyła się do określonego minimum i brakuje przysięgłych rezerwowych, sędzia przewodniczący powołuje nową ławę (art. 329 k.p.k.). W skład nowej ławy przysięgłych mogą wejść członkowie rozwiązanej, ale pod warunkiem, że oni jeszcze nie brali udziału w wyrokowaniu. Nową ławę przysięgłych powołuje się również w przypadku, kiedy z jakiegoś powodu następuje zamiana sędziego.

Ława przysięgłych składa się z dwunastu przysięgłych oraz dwóch przysięgłych rezerwowych, którzy są obecni na sali rozpraw podczas całego postępowania sądowego. Zapasowi przysięgli mogą w każdej chwili zastąpić któregoś z przysięgłych stałych. W takim przypadku postępowanie toczy się dalej i nie trzeba go zaczynać od samego początku.

Przed rozpoczęciem pracy wybrani przysięgli większością głosów wybierają starostę. Starosta kieruje naradą przysięgłych, zadaje w imieniu przysięgłych pytania uczestnikom postępowania, zwraca się do sądu w imieniu ławy, informuje przysięgłych o pytaniach postawionych przez sąd, notuje odpowiedzi przysięgłych oraz formułuje werdykt końcowy.

Po wybraniu starosty przysięgli składają publicznie na sali rozpraw przysięgę następującej treści: „Przy wykonaniu obowiązków przysięgłego, uroczyste przyrzekam, że będę wykonywał je rzetelnie, biorąc pod uwagę wszystkie zebrane dowody, nie będę uniewinniał sprawcy, nie będę też osądzał niewinnego”.

Postępowanie przed sądem przysięgłych w porównaniu z sądem zwykłym ma swoją specyfikę:

- 1) k.p.k. przewiduje obowiązkowy udział adwokata-obrońcy w sprawie,
- 2) przewod sądowy zaczyna się od przemówień wstępnych obrońcy i oskarżyciela publicznego, w których strony określają swoją po-

zycję w sprawie oraz kolejność przedstawienia dowodów na jej poparcie,

- 3) przysięgli za pośrednictwem starosty mogą zadawać uczestnikom postępowania pytania,
- 4) kompetencja przysięgłych jest ograniczona. Przy podjęciu werdyktu przysięgli muszą udzielić kategorycznej odpowiedzi na każde z poniższych pytań
 - czy w rzeczywistości miało miejsce przestępstwo,
 - czy oskarżenie udowodniło, że oskarżony dopuszczał się danego przestępstwa,
 - czy oskarżony ponosi winę za popełnienie tego przestępstwa (art. 334 k.p.k.).

W trakcie rozprawy sądowej bada się tylko te fakty, które są związane z wymienionymi pytaniami. Informacje dotyczące osoby oskarżonego oraz charakteryzujące go negatywnie (np. o jego wcześniejszych wyrokach, narkomanii, alkoholizmie) nie mogą być przedmiotem badań w sądzie przysięgłych.

- 5) w przypadku uznania oskarżonego za winnego zarzucanego mu czynu, przysięgli mają prawo prosić sędziego o złagodzenie kary; przy czym prośba ta dla sędziego będzie wiążącą,
- 6) przysięgli nie mogą być obecni przy omówieniu kwestii dopuszczalności poszczególnych dowodów; na czas trwania narady sądowej, w której udział biorą sędzia oraz strony procesowe, przysięgli opuszczają salę rozpraw,
- 7) po zakończeniu rozprawy głównej sąd wysłuchuje strony procesowe i daje oskarżonemu możliwość zwrócenia się do przysięgłych z ostatnim słowem.

Przed naradą sędzia przypomina przysięgłym:

- 1) treść oskarżenia,
- 2) treść przepisów prawa karnego dotyczących postawionych oskarżonemu zarzutów,
- 3) treść dowodów zbadanych przez sąd i przemawiających na korzyść i na niekorzyść oskarżonego,
- 4) pozycji oskarżenia i obrony w danej sprawie,
- 5) treść reguł dotyczących oceny dowodów, zasady domniemania niewinności, przypomina również, że przysięgli oceniając sprawę

muszą opierać się na zebranych i zbadanych przez sąd dowodach, podstawą wniosków końcowych nie mogą być przypuszczenia,

- 6) zwraca uwagę przysięgłych na to, że odmowa składania wyjaśnień ze strony oskarżonego albo jego milczenie w sądzie nie mają znaczenia prawnego i nie mogą służyć za dowód jego winy,
- 7) wyjaśnia, jak będą się odbywały narada i ustalanie werdyktu.

Po krótkim pouczeniu przysięgłych sędzia formułuje w formie pisemnej pytania i przekazuje je staroście. Przysięgli odbywają naradę sami w specjalnie przeznaczonym do tego pomieszczeniu. Werdykt uniewinniający uważa się za podjęty, jeżeli na jedno z trzech podstawowych pytań otrzymano negatywną odpowiedź co najmniej sześciu przysięgłych. Werdykt skazujący uznaje się za podjęty, jeżeli na każde z trzech podstawowych pytań otrzymano pozytywną odpowiedź ponad połowy przysięgłych.

Po ogłoszeniu werdyktu przez sędziego przewodniczącego przysięgli wychodzą z sali. Jednak każdy z nich ma prawo zostać dłużej. W przypadku podjęcia werdyktu skazującego sędzia decyduje o kwalifikacji prawnej czynu oraz o charakterze i rozmiarze karze, przy czym werdykt skazujący nie przeszkadza w orzeczeniu przez sędziego wyroku uniewinniającego w przypadku, kiedy zarzucany oskarżonemu czyn w uznaniu sędziego nie zawiera znamion czynu zabronionego. W przypadku, gdy werdykt skazujący dotyczy osoby zdaniem sędziego niewinnej, bo czynu nie popełniono lub nie został udowodniony udział oskarżonego w popełnieniu przestępstwa, sędzia wnosi postanowienie o rozwiązaniu ławy przysięgłych i ponownym rozpatrzeniu sprawy w innym składzie sądu.

Statystyka świadczy o wysokiej stabilności wyroków sądów przysięgłych. W 2010 roku w Kolegium Sądowym przy Sądzie Najwyższym Federacji Rosyjskiej w kasacji przeanalizowano 538 spraw karnych dotyczących łącznie 1178 oskarżonych. W tych sprawach 981 oskarżonych skazano, a 196 uniewinniono. Wyroki sądowe uchylono w przypadku pięćdziesięciu pięciu osób skazanych oraz trzydziestu dziewięciu uniewinnionych, a w przypadku siedemdziesięciu skazanych wyroki zostały zmienione. W ciągu pierwszych sześciu miesięcy 2011 roku w kasacji rozpatrzono 260 spraw karnych obejmujących łącznie 582 oskarżonych, z których 465 skazano, a stu siedemnastu uniewinniono. Wyrok sądu przysięgłych został uchylony tylko w przypadku czterdziestu siedmiu skazanych oraz dwudziestu pięciu uniewinnionych. W przypadku dwudziestu dziewięciu skazanych wyrok zmieniono. Stabilność

wyroków w sądach przysięgłych sprzyja wzrostowi liczby wniosków składanych przez oskarżonych, którzy życzą sobie, żeby dowody w ich sprawach oceniali przysięgli.

Podejście obywateli rosyjskich do sądów przysięgłych pozostaje jednak niejednoznaczne. Badania wykazały, że zaledwie 30% Rosjan pozytywnie ocenia wprowadzenie sądów przysięgłych i ich działalność. Do atutów przysięgłych Rosjanie zaliczają kolegialny charakter podejmowanych decyzji, sprawiedliwość, obiektywność, niski poziom korupcji. Natomiast 21% badanych Rosjan uważa, że sąd przysięgłych zasługuje na mniejsze zaufanie niż zwykły sąd tradycyjny, 78% respondentów nie chciałoby być przysięgłymi. Tylko 16% badanych wyraziło gotowość do pełnienia funkcji przysięgłego. Sąd przysięgłych pozostaje w Rosji (tak samo jak i w wielu innych krajach) przedmiotem stałej dyskusji.

4.4. Prawo dowodowe w rosyjskim procesie karnym

Podstawowe kwestii, związane z prawem dowodowym, regulują przepisy k.p.k. z 2001 roku, a mianowicie rozdział trzeci kodeksu o nazwie „Dowody oraz proces dowodzenia”. Kodeks podaje definicję dowodu, zawiera klasyfikację środków dowodowych, określa zasady poszukiwania, zabezpieczania i wykorzystywania dowodów w rosyjskim postępowaniu karnym.

Zgodnie z art. 73 k.p.k., w każdej konkretnej sprawie należy ustalić okoliczności, mające znaczenie prawne. Należą do nich:

- 1) fakt popełnienia przestępstwa (czas, miejsce, sposób, inne okoliczności),
- 2) wina sprawcy (konkretna jej forma), motyw popełnienia przestępstwa,
- 3) okoliczności charakteryzujące oskarżonego,
- 4) charakter oraz rozmiar uszczerbku,
- 5) okoliczności wyłączające możliwość pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej (jeżeli takie występują w danej sprawie),
- 6) okoliczności obciążające oraz okoliczności łagodzące karę,
- 7) okoliczności wykluczające możliwość stosowania kary,
- 8) okoliczności, świadczące o tym, że mienie oskarżonego i jego bliższych podlega konfiskacji w świetle przepisów art. 104.1 Kodeksu

karnego Federacji Rosyjskiej²¹⁶, ponieważ zostało nabyte w wyniku popełnienia przestępstwa lub służyło za narzędzie popełnienia przestępstwa albo używano go do finansowania działalności terrorystycznej, działalności zorganizowanych grup przestępczych lub działalności nielegalnych organizacji uzbrojonych,

9) okoliczności, które sprzyjały popełnieniu przestępstwa.

Ustawową definicję dowodu zawiera art. 74 k.p.k. Za dowód w sprawie karnej uważa się „wszelkie informacje, na których podstawie sąd, prokurator, osoba, prowadząca śledztwo lub dochodzenie, dokonuje niezbędnych ustaleń faktycznych”. Definiowanie przez ustawodawcę rosyjskiego tego pojęcia w taki sposób nie oznacza jednak, że za dowód w rosyjskim postępowaniu karnym uważa się wszelkie dane, które mogą mieć znaczenie w sprawie. Informacje, które uważa się za dowód, muszą być związane ze sprawą (relevantność dowodu), a sam proces ich uzyskania musi mieścić się w granicach obowiązującego prawa (dopuszczalność dowodu)²¹⁷. Istotne znaczenie przy podjęciu decyzji o dopuszczeniu konkretnego dowodu, mają przepisy zawarte w art. 75 k.p.k. Zgodnie z ogólnie przyjętą zasadą, za niedopuszczalny uważa się każdy dowód, uzyskany z naruszeniem przepisów kodeksowych. Dowody uznane za niedopuszczalne nie posiadają żadnej mocy prawnej, nie mogą stanowić podstawy do oskarżenia oraz nie mogą być wykorzystane dla ustalenia okoliczności przewidzianych w art. 73 k.p.k. O niedopuszczalności dowodów stanowi również art. 50 Konstytucji Federacji Rosyjskiej. Zgodnie z nim, w postępowaniu karnym nie można powoływać się na dowody, które zostały uzyskane z naruszeniem norm prawnych. Z tego należy wywnioskować, że naruszenie przepisów prawnych, niezależnie od tego, czy są to przepisy zawarte w k.p.k., czy w jakiejś innej ustawie federalnej, skutkuje wyłączeniem dowodu ze sprawy karnej. W związku z tym na przykład działania niezgodne z przepisami Ustawy Federalnej z dnia 12 sierpnia 1995 N 144-FZ „O działalności operacyjno-rozpoznawczej”²¹⁸ określającej tryb, w którym mogą odbywać się czynności operacyjno-rozpoznawcze (stosowanie prowokacji operacyjnej, przeprowadzenie określonych czynności operacyjno-rozpoznawczych bez zgody sądu lub bez pisemnej zgody odpowiedniej rangi kierownika or-

²¹⁶ „Российская газета”, N 113, 18.06.1996 (z różn. zm.)

²¹⁷ А. В. Смирнов, Л. Б. Калиновский, Уголовный процесс, КНОРУС, Москва 2008, С. 183-184.

²¹⁸ „Российская газета”, N 160, 18.08.1995.

ganu operacyjno-rozpoznawczego), będą skutkowały uznaniem uzyskanych przy tym dowodów za niedopuszczalne.

Art. 75 k.p.k. przewiduje szereg poszczególnych przypadków, kiedy dowód w procesie karnym należy uznawać za jednoznacznie niedopuszczalny. Są to:

- 1) wyjaśnienia podejrzanego (oskarżonego) w sytuacji, kiedy były złożone bez udziału obrońcy; wyjaśnienia podejrzanego (oskarżonego), który aczkolwiek i zrezygnował z pomocy obrońcy, jednak, nie potwierdził tego w postępowaniu sądowym,
- 2) zeznania pokrzywdzonego oraz świadka, opierające się o domysły, pogłoski, hipotezy; zeznania świadka ze słyszenia, który nie może wskazać źródła swojej wiedzy.

W praktyce przepisy, zawarte w art. 75 k.p.k., nie są na tyle jednoznaczne, żeby wykluczyć różne interpretacje. Pozostaje niejasne to, czy każde naruszenie prawa musi skutkować uznaniem uzyskanych dowodu za niedopuszczalny? Czy wprowadzając ten przepis, ustawodawca miał na myśli tylko takie naruszenie prawa, które w sposób bezpośredni ogranicza konstytucyjne prawa oraz wolności obywateli? Czy przede wszystkim chodzi tu o wpływ naruszenia na wiarygodność informacji dowodowych? Czy przepis art. 75 k.p.k. może mieć tzw. działanie odwrócone, czy obowiązuje tu tak zwana asymetria reguł dowodowych, kiedy dowody uznane za niedopuszczalne nie mogą służyć celom oskarżenia, natomiast można je wykorzystać w celach obrony? Zdarzają się sytuacje, kiedy korzystne dla oskarżonego wyjaśnienia współuczestnika z wymienionego wyżej powodu zostają wykluczone z grona dowodów lub za niedopuszczalny uznaje się korzystny z punktu widzenia obrony wynik okazania przeprowadzonego z poważnym naruszeniem przepisów kodeksowych.

Zgodnie z wytycznymi Plenum Sądu Najwyższego, sąd ma obowiązek w każdym przypadku wyjaśniać, na czym konkretnie polegało naruszenie przepisów prawnych²¹⁹. Nie każda obraza przepisów kodeksowych powoduje wykluczenie uzyskanych przy tym informacji z grona dowodów. Dowód w sprawie karnej może być uznany za niedopuszczalny pod warunkiem, że popełnione przez organ procesowy naruszenie obowiązującej formy

²¹⁹ Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 05.03.2004 N 1. „О применении судами норм Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации”, „Российская газета”, N 60, 25.03.2004.

procesowej, daje podstawy do podważania wiarygodności uzyskanych w ten sposób informacji dowodowych albo narusza (ogranicza) prawa uczestników postępowania karnego.

Rozpatrując wniosek o uznanie dowodu za niedopuszczalny organ procesowy oraz sąd muszą brać pod uwagę to, w jaki sposób popełnione naruszenie przepisów prawnych miało wpływ na sam proces powstania danego dowodu. W sytuacji, kiedy świadka nie pouczone o prawie do odmowy składania zeznań przeciwko sobie lub osobie dla niego bliskiej, są możliwe dwa warianty. Jeżeli okaże się, że zeznania takiego świadka miały charakter dobrowolny, to sąd rozpatrując wniosek obrony o uznanie za niedopuszczalny tego dowodu i wyłączenie dowodu może uznać taki dowód za dopuszczalny. W przeciwnym razie, tj. w przypadku celowego wprowadzenia świadka w błąd przez osobę przesłuchującą odnośnie jego praw procesowych, sąd może uznać dowód z zeznań takiego świadka za niedopuszczalny.

Z uwagi na kategoryczny charakter przepisów zawarty w art. 75 k.p.k., wykorzystywanie dowodów uznanych za niedopuszczalne w interesach strony obrony nie jest możliwe. Świadczy o tym również ten fakt, że ustawodawca rosyjski zakazuje przedstawienia dowodów uznanych za niedopuszczalne w ramach postępowania sądowego z udziałem ławy przysięgłych (art. 335 K.p.k.). Wśród praktyków spotkać można, jednak odmienne zdanie²²⁰.

Interpretacja funkcyjna art. 75 k.p.k. pozwala na wyciągnięcie wniosku o tym, że dowody uznane za niedopuszczalne nie mogą służyć za podstawę decyzji procesowych o charakterze bieżących. Obowiązek weryfikacji dopuszczalności dowodów w tym przypadku spoczywa na organie (osobie), który (która) taką decyzję podejmuje. Ocenę dopuszczalności dowodu dokonaną przez taki organ (osobę) można, jednak, zakwestionować przed sądem właściwym.

Art. 73 k.p.k. zawiera wykaz środków dowodowych. Należą do nich:

- 1) wyjaśnienia podejrzanego, oskarżonego,
- 2) zeznania pokrzywdzonego, świadków,
- 3) opinia oraz zeznania biegłego (eksperta),

²²⁰ Ю. И. Стецовский, А. М. Ларин, Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту. Москва 1988, с. 303; В. М. Савицкий, Последние изменения в УПК: продолжение демократизации судопроизводства (вступительная статья к УПК РСФСР). УК РСФСР. УПК РСФСР, Москва 1994, с. 184; Н. И. Чистова, Признание недопустимыми доказательств, полученных на предварительном следствии Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Краснодар 2006, с. 21-22.

- 4) opinia oraz zeznania specjalisty,
- 5) dowody rzeczowe,
- 6) protokoły czynności procesowych oraz
- 7) inne dokumenty.

Wyjaśnienia podejrzanego, oskarżonego

Podejrzany, oskarżony, ich przedstawiciele ustawowi, obrońcy, pozwany cywilny oraz jego przedstawiciel w rozumieniu kodeksu należą do grupy uczestników postępowania karnego, tworzących stronę obrony. O tym wyraźnie mówi rozdział VII k.p.k.

Za podejrzanego uznaje się osobę, w stosunku do której wszczęto postępowanie karne, albo osobę, która została zatrzymana w związku z podejrzeniem popełnienia przestępstwa, albo osobę, w stosunku do której zastosowano procesowy środek zapobiegawczy, albo osobę, która została w ramach dochodzenia powiadomiona o istniejącym wobec niej podejrzeniu (art. 46 k.p.k.). Zgodnie z art. 46 k.p.k. zatrzymany podejrzany musi zostać przesłuchany z udziałem obrońcy w ciągu dwudziestu czterech godzin po zatrzymaniu. Przez rozpoczęciem przesłuchania należy pouczyć podejrzanego o przysługującym mu konstytucyjnym prawie do odmowy udzielenia jakichkolwiek wyjaśnień.

Za oskarżonego natomiast uważa się osobę, w stosunku do której zostało wydane postanowienie o uznaniu za oskarżonego, albo osobę, w stosunku do której sporządzony został akt oskarżenia. Status procesowy oskarżonego jest podobny do statusu procesowego podejrzanego. Oskarżonemu przysługuje pomoc obrońcy. Udział obrońcy oskarżonego w przypadkach, przewidzianych w kodeksie, jest obowiązkowy. Oskarżony, który nie posiada środków do tego, żeby opłacić pomoc obrońcy w przypadku, kiedy posiadanie obrońcy jest obowiązkowe, może liczyć na pokrycie kosztów opłaty pracy adwokata przez państwo.

W praktyce rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości wyjaśnienia podejrzanego lub oskarżonego są uznawane za najważniejsze i niezastąpione źródło informacji o przestępstwie. Jednocześnie wyjaśnienia służą za główne „narzędzie” obrony, w związku z czym podejrzany oraz oskarżony nie ponoszą odpowiedzialności karnej za składanie fałszywych wyjaśnień.

Ze względu na szczególne znaczenie wyjaśnień podejrzanym oraz oskarżonym ustawodawca rosyjski umieszcza ten środek dowodowy na

pierwszym miejscu spośród innych dowodów (art. 73 k.p.k.). Nie oznacza to, jednak, że wyjaśnieniom podejrzanego (oskarżonego) w procesie karnym rosyjskim nadaje się walor dowodu najlepszego i najmocniejszego. Zgodnie z art. 77 k.p.k., przyznanie się podejrzanego (oskarżonego) do winy może stanowić podstawę oskarżenia tylko pod warunkiem, że zostało ono w sposób należyty zweryfikowane oraz potwierdza go całokształt zebranego w sprawie materiału dowodowego.

Zeznania pokrzywdzonego oraz świadków

Zgodnie z art. 42 k.p.k., za pokrzywdzonego uznaje się osobę fizyczną, która w wyniku popełnienia przestępstwa bezpośrednio poniosła uszczerbek fizyczny, materialny lub moralny, albo osobę prawną w sytuacjach, kiedy popełnione przestępstwo spowodowało uszczerbek materialny lub podważyło reputację biznesową takiej osoby. O nadaniu statusu pokrzywdzonego decyduje w formie postanowienia osoba, prowadząca sprawę karną (śledczy, osoba, prowadząca dochodzenie) lub sąd rozpatrujący sprawę w pierwszej instancji.

W rosyjskim procesie karnym pokrzywdzony pojawia się dopiero po wzięciu postępowania karnego (sprawy karnej). Do tego momentu przyszły pokrzywdzony ma dość ograniczone możliwości prawne, jeżeli chodzi o kontrolę nad przebiegiem procesu. Jest on wprawdzie m. in. zaskarżyć decyzję organu procesowego o odmowie wzięcia postępowania (sprawy karnej), a również bezczynność organu procesowego. Skargę kieruje się do kierownika organu procesowego, w czyjej kompetencji znajduje się sprawa, lub bezpośrednio do sądu właściwego. Przygotowując się do sądu pokrzywdzony sam lub za pośrednictwem adwokata zapoznaje się z materiałami, zabranymi przez organ procesowy, które posłużyły za podstawę do odmowy wszczęcia postępowania karnego (sprawy karnej).

Świadkiem jest osoba, odnośnie której wiadomo, że ona posiada informacji, które mogą mieć znaczenie dla sprawy, oraz która została wyzwana do składania zeznań przez organ procesowy lub sąd (art. 56 k.p.k.). Świadcowi przysługuje prawo do odmowy składania zeznań w sytuacjach, kiedy zeznania mogą dotyczyć osób dla niego bliskich. Świadek należący do jednej z uprzywilejowanych kategorii uczestników postępowania (sędziowie, przysięgli, adwokaci, obrońcy, księży, członkowie Rady Federacji lub Dumy Państwowej Rosji) również może udzielić odpowiedzi na pytania w ograniczonym zakresie. Warto tu zwrócić uwagę na to, że rosyjskie prawo karnoprosesowe nie

przewiduje możliwości zwolnienia adwokata-obroncy na podstawie decyzji sądu z obowiązku dochowywania tajemnicy zawodowej w sytuacji, gdy jest to niezbędne dla dobra wymiaru sprawiedliwości, a okoliczność nie może być ustalona na podstawie innego dowodu (obecnie to przewiduje § 2 art. 180 k.p.k. Polski²²¹). W praktyce obowiązuje zaś reguła, zgodnie z którą adwokat-obronca ma prawo ujawnić informacji, stanowiące chronioną przez prawo tajemnicę, pod warunkiem, że to posłuży na korzyść jego klienta oraz klient wyraził pisemną zgodę na ujawnienie takich informacji.

Zgodnie z art. 166, 278 k.p.k., w celu zapewnienia bezpieczeństwa świadka oraz osób dla niego bliskich, osoba, prowadząca postępowanie, może podjąć decyzję o utajnieniu danych osobowych świadka. Sąd w postępowaniu sądowym przeprowadza przesłuchanie takiego świadka w warunkach, wyłączających możliwość jego rozpoznania przez innych uczestników postępowania. Sąd, jednak, może podjąć decyzję o odtajnieniu danych osobowych świadka, uwzględniając odpowiedni wniosek strony obrony.

K.p.k. w obowiązującej redakcji przewiduje możliwość przeprowadzenie przesłuchania świadka dystansowo za pomocą systemu wideokonferencji (art. 278.1).

Opinia oraz zeznania biegłego, opinia i zeznania specjalisty

Pod względem statusu procesowego biegłego oraz specjalisty rosyjski proces karny różni się od polskiego. W Rosji za specjalistę uznawana jest osoba, która posiada wiedzę specjalną i uczestniczy w czynnościach procesowych wykonując funkcje techniczne, pomocnicze. Specjalista bierze udział w ujawnianiu oraz zabezpieczeniu przedmiotów i dokumentów, zajmuje się obsługą środków technicznych, wykorzystywanych w ramach poszczególnych czynności dowodowych. Specjalista również pomaga organowi procesowemu przy formułowaniu pytań do biegłego, wyjaśnia stronom postępowania oraz sądowi kwestie, wymagające wiedzy specjalnej (część 1 art. 58 k.p.k.). W praktyce, w roli specjalisty często występuje przyszły biegły w danej sprawie karnej. Taki specjalista okazuje pomoc prowadzącemu sprawę przy przygotowywaniu oraz przeprowadzaniu czynności dowodowych, których wyniki będą stanowiły podstawę dla przyszłej ekspertyzy, uczestniczy w oględzinach miejsca zdarzenia, z udziałem osoby prowadzącej sprawę pobiera materiał

²²¹ Dz. U. z1997 r. Nr 89, poz.555 (z późniejszymi zmianami).

porównawczy do badań identyfikacyjnych, bierze udział w eksperymentach śledczych, w przesłuchaniach podejrzanego, oskarżonego, pokrzywdzonego lub świadków.

W odróżnieniu od istniejącego w Polsce modelu, specjalista w procesie karnym rosyjskim tak samo jak i biegły przedstawia w formie pisemnej lub ustnej swoją opinię, dotyczącą kwestii, wymagających wiedzy specjalnej. Opinia specjalisty zawiera odpowiedzi na pytania postawione przez strony procesowe oraz sąd. Specjalista przedstawia swoją opinię przed rozpoczęciem ekspertyzy (może dotyczyć, na przykład, kwestii, związanych z określeniem rodzaju, charakteru oraz zakresu przyszłej ekspertyzy), albo w toku trwającej ekspertyzy (w kwestiach, dotyczących możliwości poszerzenia pierwotnego zakresu prowadzonej ekspertyzy), albo po zakończeniu ekspertyzy (w celu dokonania oceny strony merytorycznej przedstawionej przez biegłego opinii)²²².

W praktyce odróżnienie eksperta od specjalisty jest związane z pewnymi trudnościami, ponieważ obowiązujący k.p.k. wskazuje wyraźnie tylko na jedną cechę różniącą. Za opinię biegłego uznawane są przedstawione w formie pisemnej wyniki przeprowadzonych przez biegłego badań. Natomiast za opinię specjalisty uważa się przedstawiony w formie pisemnej jego sąd w kwestiach, wymagających posiadania wiedzy specjalnej (art. 80 k.p.k.). Z tego wynika, że biegły przeprowadza badania, a specjalista wydaje opinię bez przeprowadzenia badań w konkretnej sprawie karnej, w oparciu o posiadaną przez niego wiedzę specjalną.

W literaturze można znaleźć różne poglądy na to jak należy interpretować tą normę prawną. Część autorów uważa, że specjalista nie może przeprowadzać badań instrumentalnych. Natomiast, pozostałe rodzaje badań są dla niego dostępne bez żadnych ograniczeń²²³. Inni zaś sądzą, że specjalista ma prawo do przeprowadzenia dowolnych badań, dla których nie są potrzeb-

²²² Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, Настольная книга судью Судебная экспертиза, ПРОСПЕКТ, Москва, 2010, с. 174.

²²³ Е. Р. Россинская, Реалии и перспективы использования специальных знаний по новому УПК, Уголовно-процессуальный кодекс российской Федерации: год правоприменения и преподавания, Москва 2004, с. 153; В. М. Быков, Заключение и показания специалиста как новый вид доказательств, Криминалистические средства и методы в раскрытии и расследовании преступлений. Том 1, Москва 2004, с. 73; Ю. К. Орлов, Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве, Москва 2005, с. 49-50.

ne specjalne warunki laboratoryjne²²⁴. Tak samo niejednoczenie do kwestii rozgraniczenia biegłego i specjalisty podchodziła praktyka sądowo-sledcza. Dominował pogląd, że różnica pomiędzy specjalistą a biegłym polega na charakterze metod używanych w ich pracy. W sytuacji, kiedy nie można udzielić odpowiedzi na postawione przez organ procesowy, strony lub sąd pytania bez zapoznania się z aktami sprawy, należało powoływać biegłego. Jeżeli natomiast odpowiedź mogłaby być uzyskana bez zapoznania się z materiałami sprawy, należało zasięgnąć opinii specjalisty.

Problem związany z interpretacją kodeksowych przepisów, dotyczących biegłych oraz specjalistów, w sposób jednoznaczny miało rozwiązać Plenum Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej w postanowieniu z 21 grudnia 2010 roku „O ekspertyzie sądowej w sprawach karnych”. W postanowieniu plenum zwróciło uwagę sądów na konieczność pełnego wykorzystywania osiągnięć nauki oraz techniki, przeprowadzania ekspertyz we wszystkich przypadkach, gdy wymagana jest wiedza specjalna, przy tym plenum wyjaśniło, że w przypadku, kiedy przeprowadzenie badań w ramach ekspertyzy sądowej nie jest konieczne, sąd może zastąpić ekspertyzę przesłuchaniem specjalisty (punkt 1 postanowienia). Przy czym, powołany w tym przypadku specjalista nie przeprowadza badań dowodów rzeczowych, nie przedstawia opinii pisemnej. Jego zadanie polega na udzieleniu właściwych odpowiedzi na stawiane przez sąd oraz strony procesowe pytania. Zdaniem plenum, w sytuacji, kiedy zajdzie konieczność przeprowadzenia badań, sąd musi powołać biegłego (punkt 20 postanowienia). Rzeczywiście, zdarza się, że sąd potrzebuje fachowego wytłumaczenia pewnych kwestii, wymagających posiadania wiedzy specjalnej, dla czego wystarczy jednorazowa konsultacja osoby uczonej. Jednak w praktyce z pomocy specjalistów korzysta również strona obrony, realizując przysługujące jej w sferze dowodowej uprawnienia procesowe. Specjalista, powołany przez obrońcę, przeprowadza ocenę merytoryczną znajdującej się w aktach sprawy opinii biegłego, pomaga sporządzić uzasadnienie wniosków dowodowych o powołanie innego biegłego, o przeprowadzenie powtórnej lub dodatkowej ekspertyzy, informuje o możliwościach badawczych określonego rodzaju ekspertyz, o dostępnych metodach przeprowadzania badań oraz ich ograniczeniach. Zdarza się, że taki specjalista ma odpowiednie kwalifikacji

²²⁴ Т. В. Аверьянова, Ю. Г. Корухов, Заключение специалиста как новый вид доказательств в уголовном судопроизводстве, «Черные дыры» в российском законодательстве, №. 4, 2004, с. 260-262.

oraz specjalistyczny sprzęt, niezbędny do przeprowadzenia badań eksperckich. Obowiązujący k.p.k. z 2011 roku w żadnym z artykułów nie ogranicza specjalisty w wyborze metod działania, pozostawiając tę decyzję osobie uczonej. W związku z tym pozbawienie specjalisty prawa do przeprowadzenia badań materiału dowodowego jest sprzeczne z prawem i bezzasadne. Przepis zawarty w punkcie dwudziestym postanowienia plenum, należy interpretować jako wskazanie na jeden z możliwych zastosowań instytucji specjalisty w procesie karnym.

Co ciekawe, przez pewien okres obrońcy w sprawach karnych, rozpatrywanych przez sąd przysięgłych, na etapie formowania ławy powoływali specjalistów z zakresu psychologii. Konsultacji psychologów pozwalały w sposób bardziej racjonalny i naukowy realizować prawo do wyłączenia kandydatów na przysięgłych. Jednak ze względu na to, że obowiązujący k.p.k. nie przewiduje możliwości udziału w tym procesie kogoś poza przedstawicielami stron procesowych, tej praktyki zaprzestano.

Dowody rzeczowe

W rozumieniu k.p.k. Rosji z 2001 roku dowodem rzeczowym jest każdy przedmiot, który posłużył za narzędzie popełnienia przestępstwa, albo ma na sobie ślady popełnienia przestępstwa, albo był przedmiotem popełnienia przestępstwa. Za dowód rzeczowy uznaje się pieniądze, kosztowności, inne obiekty pozyskane w wyniku popełnienia przestępstwa, przedmioty oraz dokumenty, na podstawie których można ustalić sprawcę przestępstwa i okoliczności jego popełnienia (część 1 art. 81 k.p.k.). Obowiązuje reguła, zgodnie z którą przedmioty lub dokumenty, mogące posłużyć za dowody rzeczowe, należy najpierw poddać oględzinom, sporządzając odpowiedni protokół. Dopiero po oględzinach sąd lub organ procesowy może podjąć postanowienie o uznaniu przedmiotu lub dokumentu za dowód rzeczowy w sprawie. Te przedmioty lub dokumenty, które nie zostały uznane za dowód rzeczowy należy niezwłocznie przekazać ich właścicielowi.

Pewną specyfikę mają tak zwane elektroniczne nośniki informacji. Pojęcie „elektroniczny nośnik informacji” zostało wprowadzone stosunkowo niedawno²²⁵. Zgodnie z art. 82 k.p.k., elektroniczne nośniki informacji

²²⁵ Федеральный закон от 28.07.2012 N 143-ФЗ „О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации”, „Российская газета”, N 174, 01.08.2012.

stanowią rodzaj dowodów rzeczowych, który ze względu na swoją specyfikę podlega innym regulacjom prawnym. Elektroniczne nośniki informacji muszą przechowywane być opieczetowane w warunkach, uniemożliwiających zapoznanie się z ich zawartością osobom nieupoważnionym oraz zapewniających nienaruszalność znajdujących się na nich informacji. Po przeprowadzeniu oględzin oraz innych niezbędnych czynności dowodowych elektroniczne nośniki informacji należy niezwłocznie zwrócić ich właścicielowi (oczywiście pod warunkiem, że przekazanie nośników nie wpływa negatywnie na toczące się postępowanie). Znajdujące się na nośnikach elektronicznych informacje można również skopiować. Kopiowanie nośników odbywa się przy obowiązkowym udziale ich legalnego właściciela oraz co najmniej dwóch świadków przybranych. O kopiowaniu elektronicznych nośników informacji sporządza się specjalny protokół. Od strony technicznej przeniesienie informacji na inne nośniki wykonuje specjalista, którego udział w tej czynności również uznaje się za obowiązkowy. Aczkolwiek obowiązujący k.p.k. 2001 roku wprost o tym nie mówi, w roli świadków przybranych w tym przypadku muszą występować osoby obeznane z techniką komputerową, ponieważ tylko wtedy będą one mogły świadomie kontrolować przebieg czynności oraz zweryfikować poprawność protokołu. Kopiowanie informacji znajdujących się na nośnikach elektronicznych zabezpieczonych podczas przeszukania lub oględzin miejsca zdarzenia może zabronić osoba, prowadząca sprawę. Zgodnie z art. 82 k.p.k., podstawowym warunkiem, umożliwiającym podjęcie tej decyzji, jest opinia specjalisty o tym, że kopiowanie zagraża całości informacji zawartych na nośnikach.

Protokoły z czynności śledczych oraz sądowych

Obowiązujący k.p.k. z 2001 roku uznaje protokoły czynności śledczych oraz sądowych za dowód w sprawie karnej pod warunkiem, że są one zgodne z wymogami kodeksu. W praktyce protokół jest podstawowym źródłem informacji o przebiegu oraz wynikach przeprowadzonej czynności procesowej. Brak protokołu lub jego niedające się usunąć wady mogą skutkować unieważnieniem czynności procesowej, a co za tym idzie uznaniem uzyskanych w trakcie tej czynności dowodów za niedopuszczalne. Brakującego protokołu nie można zastąpić dodatkowymi środkami, służącymi do utrwalenia przebiegu oraz wyników czynności procesowej. Takie dokumenty, jak tablice fotograficzne, nagrania audio i wideo przy braku odpowiedniego protokołu

tracą moc dowodową. Wyjątek stanowi sytuacja odtworzenia zaginionych lub zniszczonych akt sprawy, w której te dodatkowe środki rejestracji informacji służą za podstawę rekonstrukcji nieistniejących materiałów dowodowych (art. 158.1 k.p.k.).

Kategoria „inne dokumenty”

Inne dokumenty mogą być uznane za dowód w sprawie karnej pod warunkiem, że zawarte w nich informacje mogą mieć znaczenie dla sprawy, a sposób ich uzyskania był zgodny z przepisami k.p.k. Do kategorii innych dokumentów należą między innymi udokumentowane wyniki czynności operacyjno-rozpoznawczych przeprowadzone na podstawie odpowiedniej ustawy. Za inne dokumenty uznaje się również dokumenty, które strona obrony przekazała organowi procesowemu lub sądowi w ramach przysługującego jej prawa do tak zwanej inicjatywy dowodowej (art. 84 k.p.k.). To mogą być protokoły przesłuchań świadków, pokrzywdzonych lub innych osób, nieposiadających jeszcze określonego statusu procesowego, wyniki oględzin, eksperymentów, przeprowadzonych przez adwokata-obrońcę na podstawie art. 86 k.p.k. oraz art. 6 Ustawy Federalnej z dnia 31 maja 2002 roku N 63-FZ „O działalności adwokackiej oraz adwokaturze w Federacji Rosyjskiej”²²⁶. Nadanie takiemu dokumentowi statusu dowodu w sprawie zależy od osoby, prowadzącej sprawę. W praktyce nieograniczona uznaniowość tej decyzji jest poważną przeszkodą dla działań obrończych.

Prawo obrony w rosyjskim postępowaniu karnym do uczestniczenia w procesie dowodzenia

W rosyjskim procesie karnym procesowa strona obrony dysponuje szerokimi możliwościami działania. Obrońcy przysługuje szereg uprawnień nie tylko na etapie postępowania przed sądem, lecz również w trakcie postępowania przygotowawczego. W rosyjskim procesie karnym świadek wezwany na przesłuchanie ma prawo korzystać z pomocy swego adwokata. Adwokat świadka może zadawać pytania, udzielać klientowi w niezbędnym zakresie konsultacji, zapoznawać się protokołem przesłuchania po jego zakończeniu, wnioskować o wprowadzeniu do protokołu niezbędnych poprawek, zgłaszać swoje uwagi i zastrzeżenia dotyczące niewłaściwego przeprowadzenia tej

²²⁶ „Российская газета”, N 100, 05.06.2002 (z późniejszymi zmianami).

czynności dowodowej. Prawo świadka do pomocy adwokata pozwala wyeliminować przypadki postawienia świadków w stan faktycznego oskarżenia (podejrzenia) bez zmiany dotychczasowego statusu procesowego.

Obowiązujący k.p.k. z 2001 roku również w żaden sposób nie ogranicza możliwości spotkania się podejrzanego lub oskarżonego z jego obrońcą. Spotkania obrońcy z podejrzanym lub oskarżonym odbywają się na osobności. Osoba prowadząca sprawę lub prokurator nie mogą zastrzec sobie prawa do tego, że będą przy tym obecni (§ 2 art. 73 polski k.p.k.). Obecność jakichkolwiek innych osób w trakcie rozmów obrońcy z podejrzanym lub oskarżonym, stosowanie środków technicznych umożliwiających kontrolę oraz utrwalanie rozmów obrońcy z podejrzanym lub oskarżonym są zabronione. Wszelkie uzyskane w ten sposób dowody podlegają wyłączeniu na podstawie art. 75 k.p.k. Po ostatniej nowelizacji k.p.k. obrońca ma prawo mieć przy sobie w areszcie śledczym telefon komórkowy oraz środki techniki komputerowej, które są mu potrzebne przy okazaniu pomocy prawnej osobie tymczasowo aresztowanej.

Szczególne znaczenia dla obrońcy mają przepisy zawarte w art.86 k.p.k. Zgodnie z nimi, podejrzany, oskarżony oraz pokrzywdzony mogą zbierać i przedstawiać organowi procesowemu lub sądowi przedmioty (dokumenty) w celu ich dołączenia do akt sprawy „w postaci dowodów”. Te same prawa mają ich obrońcy i przedstawiciele (pokrzywdzonych). Niestety, nie są oni zaliczani do podmiotów uprawnionych do przygotowania dowodów. Takie prawo posiadają osoby przeprowadzające dochodzenie, śledczy, prokuratorzy, sąd. Tak naprawdę, to od ich decyzji zależy uznanie przedstawionych przedmiotów (dokumentów) za dowód w sprawie, aczkolwiek art. 86 k.p.k. i mówi o tym, że obrońca ma prawo „zbierać dowody”.

Zgodnie z art. 86 k.p.k., obrońca może:

- 1) zbierać przedmioty, dokumenty i inne informacje, mające znaczenie,
- 2) przeprowadzać rozmowy z różnymi osobami pod warunkiem uzyskania od nich zgody na „przesłuchanie”,
- 3) zwracać się do organów władzy państwowej, organów samorządowych, organizacji społecznych z wnioskiem o udostępnienie niezbędnych informacji i dokumentów. Przy czym adresat wniosku adwokackiego musi przekazać obrońcy wymagane przez niego dokumenty. Niestety, obowiązujący k.p.k. z 2001 roku nie przewiduje

sankcji za nieuzasadnioną odmowę udzielenia takich informacji. Brak odpowiedzialności prawnej adresatów w praktyce utrudnia realizację przez obrońcę tego prawa.

Trzeba zaznaczyć, że w rosyjskim procesie karnym obrońcy przysługują szerokie uprawnienia w czasie postępowania przygotowawczego. Adwokat - obrońca ma prawo zaskarżyć do sądu właściwego każdą decyzję procesową, a również beczynność organu procesowego. Przed rozpoczęciem posiedzenia sądowego obrońca ma prawo zapoznać się z przedstawionymi przez organ procesowy materiałami uzasadniającymi zaskarżoną decyzję.

Ważne znaczenie ma dostęp obrońcy do ekspertyzy. Zgodnie z art. 195 k.p.k., obrona ma prawo do zapoznania się z postanowieniem o powołaniu biegłego, do złożenia zastrzeżeń dotyczących wyboru konkretnego biegłego lub organizacji eksperckiej. Obrońca ma również prawo wnioskować o powołaniu innej instytucji lub innego biegłego, zadawać pytania dodatkowe, wnioskować o modyfikację treści postanowionych w postanowieniu o powołaniu biegłego pytań. Obrońca za zgodą prowadzącego sprawę może być obecny w procesie wykonania ekspertyzy, udzielać biegłemu niezbędnych wyjaśnień okoliczności stanowiących przedmiot ekspertyzy. Obrona ma także prawo do zapoznania się z opinią biegłego, do uczestniczenia w przesłuchaniu biegłego oraz do zapoznania się z protokołem takiego przesłuchania (art. 198, 205, 206 k.p.k.).

Obrońca może zwrócić się o pomoc do specjalisty otrzymując pisemną lub ustną odpowiedź na swoje pytania (art. 53 i art. 58 k.p.k.). Specjalista reprezentujący interesy strony obrony może uczestniczyć w przesłuchaniach biegłych, posiada również prawo do zadawania pytań. Obowiązujący k.p.k. nie reglamentuje sposobu wprowadzenia pisemnej opinii specjalisty opłaconego przez stronę obrony, do materiałów sprawy. Osoby prowadzące postępowanie przygotowawcze czasem odrzucają wnioski obrońcy o dołączeniu opinii do akt sprawy nie uznając jej za dowód. Uzasadniając swoją decyzję powołują się, na przykład, na to, że taki specjalista nie pracuje (już) w instytucji państwowej, pracownicy której na co dzień wykonują ekspertyzy, nie przechodził obowiązkowych atestacji okresowych, w związku z czym jego kompetencji nie da się sprawdzić. Czasem mówi się i o tym, że specjalista, który przeprowadza badania na zlecenie strony obrony, nie posiada pierwotnych materiałów stanowiących dowody rzeczowe. Najczęściej w trakcie badań wykorzystuje kopie dokumentów procesowych, dostarczonych przez obrońcę. Oczywiście w pewnych dziedzinach kryminalistyki brak dostępu do

dowodów oryginalnych ogranicza możliwości badawcze specjalisty. Niestety, w rosyjskim procesie karnym obrońca aż do momentu zakończenia postępowania przygotowawczego nie ma dostępu do materiału dowodowego.

4.5. Wybrane rodzaje czynności dowodowych w rosyjskim procesie karnym

Czynności procesowe w rosyjskim procesie karnym dzielą się na dwie grupy. Do pierwszej grupy należą tzw. czynności śledcze nazywane czasem śledczo-sądowymi. Ich wyniki służą za dowody w sprawie karnej. Do drugiej grupy zalicza się pozostałe czynności procesowe, które służą innym celom. Takie czynności procesowe jak kontrola korespondencji pocztowej, kontrola (utrwalanie) rozmów telefonicznych to nie są czynności śledcze, dowodowe, ponieważ uzyskane za ich pomocą informacje nie są dowodem. Dowód pojawia się dopiero po przeprowadzeniu w stosunku do tych informacji niezbędnych czynności śledczych, na przykład oględzin zatrzymanych w ramach kontroli listów, oględzin (w formie odsłuchania) nagranych fonogramów, specjalistycznych badań mających na celu weryfikację autentyczności nagrania oraz ustalenie treści zawartych w nim informacji. W tym sensie do czynności śledczych należą:

1. oględziny, w tym oględziny ciała,
2. przeszukanie,
3. zatrzymanie przedmiotów,
4. przesłuchanie,
5. konfrontacja,
6. okazanie,
7. weryfikacja zeznań lub wyjaśnień w miejscu zdarzenia,
8. eksperymenty śledcze oraz
9. ekspertyzy.

W czynnościach śledczych obowiązkowy udział biorą przedstawiciele społeczni, czyli świadkowie przybrani, znani rosyjskiemu systemowi wymiaru sprawiedliwości jeszcze przed reformą sądową z 1864 roku.

W roli świadka przybranego może wystąpić każda osoba niezainteresowana w sprawie. Zadanie świadka przybranego polega na uwierzytelnieniu swoim podpisem faktu oraz treści czynności śledczej, stwierdzenie poprawności spisania protokołu.

W świetle przepisów art. 60 k.p.k., jako świadkowie przybrani nie mogą występować:

- 1) osoby nieletnie,
- 2) uczestnicy procesu, ich krewni oraz osoby bliskie,
- 3) pracownicy organów władzy państwowej, którzy posiadają uprawnienia do przeprowadzania czynności operacyjno-rozpoznawczych lub postępowań przygotowawczych w sprawach karnych.

W kryminalistyce rosyjskiej ze względów praktycznych nie zaleca się powoływania na świadków przybranych następujących kategorii osób:

- 1) mających stałe miejsce zamieszkania poza granicami tego regionu, w którym toczy się postępowanie karne,
- 2) mających wady fizyczne lub psychiczne, które uniemożliwiają prawidłowe wykonywanie obowiązków świadka przybranego,
- 3) odbywających staż w Policji, praktykantów oraz studentów wydziałów prawa;
- 4) byłych pracowników organów ścigania karnego,
- 5) zatrzymanych w innej sprawie karnej czy administracyjnej.

Świadek przybrany ma prawo brać udział w czynności śledczej, a po jej zakończeniu może zgłosić swoje uwagi dotyczące przebiegu tej czynności oraz uzyskanych wyników. Świadek przybrany może zaskarżyć decyzję oraz działania osoby prowadzącej sprawę, które ograniczają jego prawa do właściwego (ze względu na miejsce przeprowadzenia śledztwa lub dochodzenia) sądu.

Naruszenie reguły o obowiązkowym udziale świadków przybranych skutkuje uznaniem uzyskanych w ten sposób dowodów za niedopuszczalne na podstawie art. 75 k.p.k. W praktyce strona obrony często wnioskuje o wezwanie świadków przybranych do sądu w celach ich przesłuchania w sprawie faktycznego przebiegu przeprowadzonych w sprawie czynności śledczych. Jest to ważne oraz niezastąpione źródło informacji, które daje możliwość sądowi i stronom postępowania zweryfikować zgromadzone w sprawie karnej dowody. Poprzez przesłuchanie świadków przybranych można również uzupełnić ewentualne braki w dokumentacji, pokazującej wyniki określonej czynności śledczej.

Po ostatniej nowelizacji k.p.k., przepisy prawne, dotyczące udziału świadków przybranych uległy zmianie. Zgodnie z art. 170, obecność co najmniej dwóch świadków przybranych jest obowiązkowa tylko w określonych przypadkach:

1. w trakcie przeszukania, w tym przeszukania osoby,
2. przy zabezpieczaniu elektronicznych nośników informacji,
3. w trakcie przeprowadzenia okazania.

W pewnych sytuacjach ustawa uzależnia udział świadków przybranych w czynności śledczej od decyzji organu procesowego. Na przykład osoba prowadząca dochodzenie, lub śledczy, może zrezygnować z powołania świadków przybranych, jeśli:

- 1) czynność śledcza będzie przeprowadzana w miejscu trudno dostępnym i brakuje środków transportu lub
- 2) czynność śledcza wiąże się z podwyższonym niebezpieczeństwem dla życia lub zdrowia ludzi (na przykład oględziny miejsca katastrofy budowlanej).

W tych przypadkach jednak osoba przeprowadzająca czynność śledczą powinna zastosować środki techniczne zapewniające obiektywną rejestrację jej przebiegu oraz uzyskanych wyników.

W innych przypadkach można zrezygnować z udziału świadków przybranych pod warunkiem, że strona obrony nie złoży odpowiedniego wniosku.

W rosyjskim procesie karnym udział adwokata-obrońcy w czynnościach śledczych, przeprowadzonych na etapie postępowania przygotowawczego, jest ograniczony. Zgodnie z art. 53 k.p.k., obrońca bierze obowiązkowy udział tylko w tych czynnościach śledczych, w których uczestniczy podejrzany lub oskarżony, a również w czynnościach śledczych przeprowadzanych na wniosek podejrzanego, oskarżonego lub samego obrońcy. Ta reguła obowiązuje również w przypadku czynności śledczych o charakterze niepowtarzalnym.

Warto zwrócić uwagę też na to, że w odróżnieniu od polskiego procesu karnego obowiązujący k.p.k. w Rosji nie przewiduje możliwości przeprowadzenia czynności dowodowych przez sąd na etapie postępowania przygotowawczego.

Wybrane rodzaje czynności śledczych

1. Oględziny

W rosyjskim procesie karnym oględziny są uznawane za najważniejszą i niezastąpioną czynność śledczą. Ustawodawca zezwala na przeprowadzenie oględzin miejsca zdarzenia, przedmiotów oraz dokumentów przed podjęciem decyzji o wszczęciu postępowania przygotowawczego. Do ostatniej

nowelizacji była to jedyna czynność śledcza, której przeprowadzanie na tym etapie było możliwe. Tryb, w którym realizowana jest ta czynność śledcza, w rosyjskim procesie karnym charakteryzuje się pewną specyfiką. Przede wszystkim, zgodnie z art. 177 k.p.k., oględziny mieszkania przeprowadza się wyłącznie za zgodą osób w nim zamieszkałych. W przypadku braku takiej zgody organ procesowy musi zwrócić się z odpowiednim wnioskiem do właściwego sądu. Jednak w sytuacjach wyjątkowych (gdy istnieje przykładowo wysokie prawdopodobieństwo zatarcia śladów zdarzenia) oględziny mieszkania przeprowadza się na podstawie postanowienia organu procesowego. W tym przypadku organ procesowy w ciągu następnych dwudziestu czterech godzin musi zawiadomić właściwy sąd oraz prokuratora o przeprowadzonym w trybie wyjątkowym oględzinach. Sąd w trakcie specjalnego posiedzenia sprawdza zgodność podjętej przez organ procesowej decyzji z k.p.k. Jeżeli w opinii sądu, organ procesowy, decydując się na przeprowadzenie oględzin bez odpowiedniej zgody, przekroczył swoje uprawnienia, to wszelkie uzyskane w trakcie tych oględzin dowody uznaje się za niedopuszczalne na podstawie art. 165 w związku z art. 75 k.p.k.

W oględzinach obowiązkowo uczestniczy co najmniej dwóch świadków przybranych, którzy kontrolują przebieg tej czynności. W przypadku oględzin zwłok w czynności bierze obowiązkowy udział biegły z zakresu medycyny sądowej, a w sytuacjach wyjątkowych — lekarz.

Zgodnie z art. 178 k.p.k., zwłoki osób nieznanymi poddaje się obowiązkowemu daktyloskopowaniu i fotografowaniu. Od nieznanymi zwłok pobierany jest materiał genetyczny. Sposób przechowywania oraz wykorzystywania pobranego materiału genetycznego określa Ustawa Federalna z dnia 3 grudnia 2008 N 242-FZ „O państwowej rejestracji genetycznej w Federacji Rosyjskiej”²²⁷ oraz akty prawne wykonawcze Rządu Federacji Rosyjskiej. Obowiązujący k.p.k. w formie imperatywnej zabrania kremować zwłoki osób nieznanymi.

W odróżnieniu od polskiego, rosyjski k.p.k. nie przewiduje możliwości przeprowadzenia podczas oględzin lub eksperymentów procesowych innych czynności śledczych, na przykład przesłuchań. Z punktu widzenia taktyki kryminalistycznej jest to rozwiązanie całkiem słuszne. Łączenie kilku

²²⁷ „Российская газета”, N 251, 09.12.2008

czynności dowodowych negatywnie może negatywnie wpływać na jakość ich wykonania.

2. Przeszukanie

Przeszukanie mieszkania w rosyjskim procesie karnym odbywa się wyłącznie na podstawie decyzji właściwego sądu, o czym jednoznacznie stanowi art. 182 k.p.k. Jedynie w sytuacjach niecierpiących zwłoki organ procesowy ma prawo przeprowadzić przeszukanie mieszkania bez uzyskania wstępnej zgody sądu. W tym przypadku w ciągu dwudziestu czterech godzin organ procesowy powiadamia właściwy sąd o przeprowadzonej czynności. Sędzia w ciągu doby podejmuje decyzję o zasadności przeszukania. Ocena negatywna skutkuje tym, że wszelkie uzyskane w trakcie przeszukania dowody uznaje się za niedopuszczalne na podstawie art. 75 k.p.k.

W przeszukaniu obowiązkowy udział biorą świadkowie przybrani. Liczba świadków przybranych musi odpowiadać liczbie osób, które bezpośrednio przeprowadzają poszukiwania, zwiększonej dwukrotnie. W kryminalistyce rosyjskiej nie zaleca się wybierać świadków przybranych spośród sąsiadów przeszukiwanego, aczkolwiek na pierwszy rzut oka takie rozwiązanie może się wydawać całkiem słuszne. Problem polega na tym, że organ procesowy nie zawsze wie o rzeczywistym stosunku tych osób do sprawy. Zdarzały się bowiem przypadki, kiedy tacy świadkowie pomagali osobie przeszukiwanej, ukrywając poszukiwane przedmioty lub uniemożliwiając przeprowadzenie czynności poszukiwawczych. Świadkowie przybrani, biorący udział w przeszukaniu, powinni obserwować wszelkie działania osób przeprowadzających poszukiwania. Szczególną uwagę zwraca się na to, żeby świadkowie przybrani widzieli moment odnalezienia poszukiwanych przedmiotów.

Przy przeprowadzeniu przeszukania w mieszkaniu zapewnia się obecność właściciela lokalu lub pełnoletniego członka jego rodziny, dlatego w przeszukaniu może wziąć udział obrońca osoby przeszukiwanej, którego należy niezwłocznie zawiadomić o fakcie przeszukania (z uwzględnieniem oczywiście zaleceń taktyki kryminalistycznej dotyczących zachowania elementu zaskoczenia przy przeszukaniu).

Obowiązujący k.p.k. szczególną uwagę zwraca na prawidłowe zabezpieczanie znalezionych podczas przeszukania dowodów, w tym elektronicznych nośników informacji. Zgodnie z art. 182 k.p.k., przy przeprowadzeniu przeszukania zabezpieczanie elektronicznych nośników informacji odbywa się przy obowiązkowym udziale specjalisty. Na wniosek właściciela

zatrzymywanych nośników informacji specjalista w obecności świadków przybranych wykonuje kopię zawartych na danym nośniku informacji. Kopiowania nie przeprowadza się, jeżeli może ono skutkować utratą lub zmniejszeniem znajdujących na nośniku informacji.

W protokole przeszukania muszą znaleźć się informacje o tym, w którym miejscu oraz w jakich okolicznościach znaleziono poszukiwane przedmioty i dokumenty, czy zostały one wydane przez osobę przeszukiwaną dobrowolnie, czy były odebrane przymusowo. Wszystkie przedmioty i dokumenty muszą zostać wymienione w protokole przeszukania ze wskazaniem ich liczby, rozmiarów, wagi, cech indywidualnych, a w miarę możliwości wartości materialnej. Przy próbach zniszczenia lub ukrycia przedmiotów będących obiektem poszukiwania ze strony osoby przeszukiwanej, organ procesowy robi odpowiednią wzmiankę w protokole przeszukania (art. 182 k.p.k.). W taktyce zaleca się przed rozpoczęciem przeszukania uprzedzić o tym osobę zamieszkującą dany lokal. To pozwoli uniknąć ewentualnych konfliktów i nieporozumień.

3. Przesłuchanie

Specyfika przesłuchania w procesie karnym rosyjskim polega na tym, że:

- 1) śledczy ma prawo zaprosić do udziału w tej czynności funkcjonariusza organu operacyjno-rozpoznawczego (art. 164 k.p.k.); jego obecność podczas przesłuchania ma przede wszystkim znaczenie taktyczne: w toku przesłuchania funkcjonariusz może wykorzystywać swoją wiedzę pochodzącą z niejawnych źródeł operacyjnych, zapewnia się również parytet liczbowy, ponieważ przesłuchiwany może jawić się na przesłuchanie ze swoim adwokatem (obrońcą);
- 2) przesłuchanie pokrzywdzonych i świadków może odbywać się z zachowaniem w tajemnicy informacji o ich tożsamości;
- 3) czasowa długość przesłuchania jest ograniczona: w przypadku osób pełnoletnich czas ten nie może przekraczać osiem godzin dziennie, przy czym robi się obowiązkową sześćdziesięciminutową przerwę po pierwszych czterech godzinach przesłuchania; w pewnych przypadkach, czas trwania ustala się na podstawie opinii lekarza; w stosunku do osób nieletnich długość przesłuchania nie może przekroczyć czterech godzin dziennie, przy czym musi być co najmniej jedna obowiązkowa przerwa po pierwszych dwóch godzinach przesłuchania;

- 4) świadek ma prawo stawić się na przesłuchanie z adwokatem (art. 189 k.p.k.);
- 5) powtórne przesłuchanie oskarżonego, które dotyczy tego samego oskarżenia, w przypadku, kiedy oskarżony skorzystał ze swego konstytucyjnego prawa do odmowy składania wyjaśnień, jest zabronione (art. 173 k.p.k.);
- 6) jeżeli w trakcie przesłuchania osobie przesłuchiwanej pokazywano dowody rzeczowe lub dokumenty, ogłaszano protokoły czynności śledczych, o tym należy zrobić wzmiankę w protokole przesłuchania (art. 190 k.p.k.);
- 7) przesłuchanie pokrzywdzonego lub świadka w wieku do czternastu lat, a na podstawie decyzji osoby prowadzącej sprawę — przesłuchanie pokrzywdzonego lub świadka w wieku od czternastu do osiemnastu lat, odbywa się z udziałem pedagoga; przy przesłuchaniu niepełnoletniego świadka lub pokrzywdzonego mogą być obecni ich przedstawiciele ustawowi (art. 191 k.p.k.).

Przesłuchanie w sądzie ma również swoją specyfikę:

- 1) przesłuchanie oskarżonego rozpoczyna strona obrony, a sąd może zadawać mu pytania tylko po tym, jak strony skończą przesłuchanie (art. 275 k.p.k.),
- 2) ogłoszenie wyjaśnień podsądnego, zeznań świadka, pokrzywdzonego, złożonych przez niego na etapie postępowania przygotowawczego, może się odbyć tylko na wniosek stron procesowych i w szczególnie wymienionych sytuacjach (art. 276, 281 k.p.k.). W swojej pierwotnej redakcji (do zmian wprowadzonych przez Ustawę federalną z dnia 04.07.2003 N 92-FZ²²⁸) k.p.k. z 2001 roku przewidywał możliwość odczytania na rozprawie protokołów wcześniejszych przesłuchań pod warunkiem, że zgodę na to wyrażą obie strony procesowe.

4. Okazanie

W okazaniu oprócz osoby okazywanej biorą udział co najmniej dwie osoby przybrane. Pewną nowością (dla rosyjskiego procesu karnego) jest przepis art. 193 k.p.k., dopuszczający przeprowadzenie okazania w warunkach uniemożliwiających obserwację osoby rozpoznającej przez osobę

²²⁸ „Российская газета”, N 135, 10.07.2003

rozpoznawaną. Zgodnie z art. 193 k.p.k., okazanie obowiązkowo poprzedza przesłuchanie osoby rozpoznającej, w ramach którego wyjaśnia się okoliczności obserwacji osoby lub przedmiotu przez rozpoznającego, ustala się cechy indywidualne oraz grupowe obiektu okazania. Obowiązujący k.p.k. zabrania powtórne przeprowadzenie okazania tej samej osoby lub tego samego przedmiotu na podstawie tych samych cech. W okazaniu obowiązkowy udział biorą świadkowie przybrani.

5. Weryfikacja zeznań i wyjaśnień w miejscu zdarzenia

Jest to nowa czynność śledcza, która pojawiła się po raz pierwszy w k.p.k. z 2001 roku. W praktyce jednak ta czynność występowała, aczkolwiek pod różnymi nazwami (przesłuchanie na miejscu zdarzenia, oględziny lub eksperyment procesowy z udziałem podejrzanego, oskarżonego). Weryfikacji zeznań i wyjaśnień w miejscu zdarzenia dokonuje się w przypadku, kiedy:

- 1) w zeznaniach lub wyjaśnieniach podane są informacje o miejscu, mającym ważne znaczenie dla sprawy, o marszrucie, którym przemieszczała się osoba, która składa zeznania lub udziela wyjaśnienia,
- 2) w zeznaniach lub wyjaśnieniach zawarte są informacje, dotyczące miejsca ukrycia przedmiotów mających znaczenie dla danej sprawy karnej lub śladów popełnienia przestępstwa,
- 3) niezbędnym jest zestawienie zeznań (wyjaśnień) różnych osób, opisujących zdarzenia w tym samym miejscu,
- 4) w zeznania (wyjaśnieniach) są zawarte dane, dotyczące otoczenia miejsca zdarzenia, które mogą mieć znaczenie kryminalistyczne²²⁹.

Zgodnie z wymogiem zawartym w art. 194 k.p.k., w wyniku przeprowadzenia danej czynności śledczej w każdym przypadku mają być „ustalane nowe okoliczności, dotyczące zdarzenia”. Ta reguła miała zapobiec zjawisku sztucznego powiększania bazy dowodowej oskarżenia poprzez „tworzenie” dowodów o tej samej treści (było dość powszechne w starym radzieckim procesie karnym). Niestety, w praktyce wymóg dostarczenia nowych dowodów jest często ignorowany. Badania pokazują, że we wszystkich sprawach o zabójstwa, które skończyły się uniewinnieniem oskarżonego, tę czynność ruty-

²²⁹ Л. А. Соя-Серко, Проверка показаний на месте, Москва 1966, с. 16-17.

nowo wykonywano z udziałem oskarżonego, który rzekomo „przyznawał” się do winy²³⁰.

6. Ekspertyza sądowa

W Rosji brak jest scentralizowanej sieci laboratoriów badawczych. Jednostki eksperckie istnieją przy różnych ministerstwach oraz służbach federalnych, odgrywających kluczową rolę w systemie wymiaru sprawiedliwości (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Obrony, Federalna Służba Bezpieczeństwa, Federalna Służba Kontroli nad Narkotykami, Ministerstwo Ochrony Zdrowia).

Obowiązujący k.p.k. z 2001 roku oraz Ustawa federalna z 31 maja 2001 roku „O państwowej działalności sądowo-eksperskiej w Federacji Rosyjskiej” przewidują kompleks gwarancji zapewniających niezależności biegłych przy wykonywaniu badań oraz formułowaniu wniosków końcowych. Biegłego obowiązuje zakaz samodzielnego zbierania materiałów do badań (część 4 art. 57 k.p.k.) oraz samodzielnego kontaktowania się z uczestnikami postępowania karnego.

Ustawa o państwowej działalności sądowo-eksperskiej przewiduje szereg dodatkowych ograniczeń dla biegłych:

- 1) biegły państwowy nie może przyjąć zlecenia na przeprowadzenie badań bezpośrednio od organu procesowego, gdyż każde zlecenie przekazuje mu kierownik państwowej jednostki sądowo-eksperskiej,
- 2) biegły państwowy nie może występować jako biegły prywatny, wykonujący badania na zlecenie, na przykład, procesowej strony obrony lub na zlecenie innych uczestników postępowania karnego,
- 3) biegły nie może przekazywać informacji dotyczących wyników przeprowadzanych ekspertyz innym osobom, oprócz organu procesowego, zleceniodawcy (art. 16 Ustawy).

Na podstawie obowiązującego k.p.k. z 2001 roku prawo do powołania biegłego w każdej konkretnej sprawie karnej należy wyłącznie do osoby prowadzącej daną sprawę, prokuratora oraz sądu. Na mocy art. 30 k.p.k. prawo powołania biegłego ma również kierownik jednostki śledczej. W wyniku tych regulacji powstaje niejednoznaczna sytuacja. obrońca w rosyjskim procesie

²³⁰ В. И. Зажицкий, Нужно ли следственное действие с „участием” куклы?, Российская юстиция. 2012. N 9. С. 31-34.

karnym ma prawo zwrócić się do odpowiedniego specjalisty, uzyskując od niego opinię pisemną. Specjalista powołany przez obronę może mieć kwalifikacji oraz sprzęt porównywalne do tych, które posiada biegły państwowy. Jednak wyników badań przeprowadzonych przez specjalistę bezpodstawnie nie uznaje się za dowód równoznaczny z opinią biegłego.

Obowiązujący k.p.k. z 2001 roku nie przewiduje (bezpośrednio) możliwości przeprowadzenia tak zwanej metaekspertyzy²³¹. Z założenia ocena opinii biegłego leży wyłącznie w sferze kompetencji organu procesowego lub sądu. Wiarygodność opinii nie może być przedmiotem badań innego biegłego. Jednak, jak wyjaśnił Plenum Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej w postanowieniu „O ekspertyzie sądowej w sprawach karnych”, w celu okazania pomocy przy ocenie merytorycznej opinii biegłego sąd ma prawo do powołania odpowiedniego specjalisty. Ze względu na to, że taki specjalista, zgodnie z wytycznymi plenum (punkt 20), nie prowadzi badań, chodzi o możliwość uzyskania przez sąd fachowej opinii oceniającej — metaopinii.

4.6. Możliwości wykorzystywania w rosyjskim procesie karnym informacji uzyskanych podczas realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczych

Praca operacyjno-rozpoznawcza jest niezbędnym warunkiem, zapewniającym sprawne funkcjonowanie systemu wymiaru sprawiedliwości. Udokumentowane wyniki czynności operacyjno-rozpoznawczych należą do kategorii środków dowodowych, które ustawodawca rosyjski określa jako „inne dokumenty” (art. 73 k.p.k.). Art. 89 k.p.k. przewiduje absolutny zakaz wykorzystywania w procesie dowodzenia w sprawach karnych wyników działalności operacyjno-rozpoznawczej niezgodnej z wymogami kodeksowymi.

Podstawy prawne działalności operacyjno-rozpoznawczej są zawarte w Ustawie federalnej z dnia 5 lipca 1995 roku. N 144-FZ „O działalności operacyjno-rozpoznawczej”²³². Art. 6 wymienia czternaście rodzajów czynności operacyjnych, tworzących listę zamkniętą:

1. rozpytanie,
2. uzyskiwanie informacji jawnych,
3. uzyskiwanie próbek do badań porównawczych,
4. zakup kontrolowany,

²³¹ Por.: J. Wójcikiewicz, *Temida nad mikroskopem*, Dom Organizatora, Toruń, 2009,

²³² „Российская газета”, N 160, 18.08.1995.

5. uzyskiwanie, zbieranie i analizowanie materiałów i dokumentów,
6. obserwacja,
7. identyfikacja osób,
8. oględziny pomieszczeń, budynków, terenów i środków transportu,
9. kontrolowanie przesyłek pocztowych i innych korespondencji,
10. kontrolowanie rozmów telefonicznych,
11. uzyskiwanie informacji ze środków łączności,
12. przenikanie do grupy przestępczej funkcjonariusza organu operacyjno-rozpoznawczego,
13. przesyłka kontrolowana,
14. eksperyment operacyjny.

W rosyjskim procesie karnym najczęściej wykorzystywane są wyniki takich przedsięwzięć operacyjno-rozpoznawczych, jak zakup kontrolowany, kontrolowanie przesyłek pocztowych oraz innych korespondencji, rozmów telefonicznych, uzyskiwanie informacji ze środków łączności, przesyłka kontrolowana i eksperyment operacyjny.

Obowiązuje reguła, zgodnie z którą informacje operacyjne mogą być uznane za dowód w sprawie karnej pod warunkiem, że:

- 1) zostały nabyte zgodnie z wymogami ustawy federalnej,
- 2) została sporządzona wymagana dokumentacja,
- 3) dokumentacja została przekazana organom procesowym zgodnie z obowiązującą procedurą,
- 4) wyniki uzyskane pod czas realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczych zostały sprawdzone w trakcie czynności śledczych²³³.

Po nowelizacji 24 lipca 2007 roku wspomniana ustawa federalna zabrania organom prowadzącym działalność operacyjno-rozpoznawczą nakłaniać, pobudzać pośrednio lub bezpośrednio osoby do popełnienia przestępstw. Takie działania ustawodawca uznaje za prowokację. Informacje o przestępstwie uzyskane w ten sposób nie mogą służyć za dowód w sprawie karnej. Typowym przykładem jest eksperyment operacyjny, którego wyniki sąd lub organ procesowy (na etapie postępowania przygotowawczego) może uznać za niedopuszczalne powołując się na to, że daną czynność organy operacyjno-rozpoznawcze przeprowadziły bezpodstawnie. W praktyce można spotkać

²³³ О. Я. Баев, Д. А. Солодов, Производство следственных действий. Криминалистический анализ УПК России, практика, рекомендации, Издательство «ЭКМО», Москва, 2012, с. 150.

sytuację, kiedy przez agenta proponuje się łapówkę przypadkowemu funkcjonariuszowi „drogówki”, nie dysponując wstępnie *udokumentowanymi* informacjami o tym, że on przyjmuje łapówki. Ta pozycja znalazła odzwierciedlenie w kilku decyzjach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przeciwko Rosji, między innymi w sprawie Wanjana. Trybunał uznał wówczas, że miało miejsce naruszenie art. 6 Konwencji, bo organ prowadzący działalność operacyjno-rozpoznawczą nie miał wiarygodnych informacji o tym, że oskarżony (Wanjan) handluje narkotykami. Zdaniem Trybunału, nie było podstaw prawnych do przyjęcia wersji funkcjonariuszy organów operacyjno-rozpoznawczych o tym, że przestępstwo (w przypadku Wanjana była to próba sprzedania narkotyków) byłoby popełnione bez odpowiedniej „prowokacji” ze strony agenta policji²³⁴.

Zasługuje na uwagę fakt, że przeprowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych w stosunku do określonych kategorii osób wymaga wstępnie uzyskania zgody właściwego ze względu na miejsce przeprowadzenia operacji sądu. Do takich osób należą na przykład adwokaci i sędziowie. Brak zgody wyrażonej w decyzji sędziego, kiedy jest ona wymagana przez ustawę, niweluje znaczenie dowodowe uzyskanych informacji i może skutkować umorzeniem sprawy albo uniewinnieniem oskarżonego (przy braku innych dowodów popełnienia przestępstwa).

W odniesieniu do sporządzenia odpowiedniej dokumentacji, trzeba powiedzieć, że część tej dokumentacji ma charakter jawny. Strony postępowania mogą bez ograniczeń zapoznać się z treścią takich dokumentów. Ustawa federalna przewiduje sporządzenie przez kierownika organu operacyjno-rozpoznawczego specjalnego postanowienia uzasadniającego:

1. przy planowaniu eksperymentu operacyjnego,
2. przy planowaniu niejawnego zakupu kontrolowanego,
3. przy planowaniu przesyłki kontrolowanej,
4. przy operacyjnym przenikaniu do grupy przestępczej funkcjonariusza organu prowadzącego działalność operacyjną.

Brak takiego dokumentu, mającego charakter jawny, jest podstawą do bezwarunkowego wyłączenia uzyskanych w drodze operacyjnej informacji

²³⁴ <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/vanyan-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (dostęp: 01.08.2013 r.); por.: M. Wąsek-Wiaderek, Lagutin i inni przeciwko Rosji — wyrok Trybunału z dnia 24 kwietnia 2014 r., skargi nr 6228/09; 19123/09; 19678/07; 52340/08; 7451/09, Przegląd orzecznictwa europejskiego dotyczącego spraw karnych, Zeszyt nr 2, 2014, s. 19-23.

z grona dowodów. W jednej ze swoich decyzji Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał jednak, że w świetle obowiązujących standardów ochrony praw człowieka przewidziana w ustawodawstwie rosyjskim kontrola wstępna legalności planowanych działań operacyjno-rozpoznawczych realizowana przez kierownika tego samego organu nie może służyć za wystarczającą gwarancję przestrzegania takich praw²³⁵. W drugiej sprawie, trybunał uznał, że przeprowadzony przez służby specjalne eksperyment operacyjny z wykorzystaniem ukrytego urzędnika nagrywającego narusza Konwencję (art. 8), ponieważ nie uzyskano na to zgody właściwego sądu (przy czym uzyskania takiej zgody w tym przypadku wspomniana rosyjska ustawa federalna nie przewiduje). Zdaniem trybunału, zasada zapewnienia adekwatnej ochrony prawnej dotyczy również przypadków wykorzystywania przez organy operacyjne urzędzeń podsłuchujących. Jest to działanie analogiczne kontroli rozmów telefonicznych.

Przekazanie organom śledczym uzyskanych w drodze operacyjnej informacji, przedmiotów i dokumentów odbywa się zgodnie z określaną przez akty wykonawcze procedurą. Dostateczność przekazywanych materiałów ocenia osoba prowadząca postępowanie oraz kierownik jednostki śledczej. W przypadku braku niezbędnych materiałów kierownik jednostki śledczej zwraca dokumenty do organu operacyjno-rozpoznawczego z żądaniem ich uzupełnienia.

Ostatni czwarty warunek uznania informacji operacyjnych za kwalifikujące się do wykorzystywania w postaci dowodów oskarżenia polega na obowiązkowym ich sprawdzeniu metodami procesowymi. Przede wszystkim chodzi o oględziny śledcze przekazanych organowi śledczemu materiałów operacyjnych (przesyłek pocztowych, audio oraz wideo zapisów czynności operacyjno-rozpoznawczych). Materialne nośniki informacji dołącza się do akt sprawy w postaci dowodów rzeczowych lub dokumentów. Przeprowadza się przesłuchania osób, które brały udział w realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczej. Przeprowadza się niezbędne ekspertyzy weryfikujące.

Wyniki realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczych zawierających informacje o planowanym lub popełnianym przestępstwie i jego sprawcy nie stanowią „automatycznie” dowodu w sprawie karnej. Warunkiem ich wykorzystania jest sprawdzenie legalności uzyskania oraz ustalenie wiarygodności poprzez odpowiednie czynności śledcze.

²³⁵ <http://european-court.ru/tag/veselov-i-drugie-protiv-rossii/> (dostęp: 01.08.2013r.).

Zakończenie

W ciągu ostatnich dziesięcioleci zaszły istotne zmiany w polityce, gospodarce i innych obszarach życia społeczeństwa rosyjskiego. Reformie uległo też postępowanie karne. Na początku lat dziewięćdziesiątych została opracowana koncepcja reformy sądownictwa, która określiła podstawowe zadania przyszłej reformy:

- ochrona prawna suwerenności Federacji Rosyjskiej w zakresie wymiaru sprawiedliwości poprzez stworzenie własnego prawa materialnego i procesowego,
- przekształcenie systemu sądowego zgodnie z prawdziwą naturą wymiaru sprawiedliwości: przekształcenie systemu represyjnego w system ochrony praw i wolności obywateli,
- stworzenie gwarancji podstawowych praw i wolności człowieka,
- zapewnienie niezależności władzy sądowej w strukturze aparatu państwa, oddzielenie władzy sądowej od władz wykonawczej i ustawodawczej,
- zapewnienie nadrzędnej roli sądu w kwestiach, związanych z ochroną prawa, zapewnienie prymatu wymiaru sprawiedliwości nad administracją,
- dezideologizacja wymiaru sprawiedliwości,
- demokratyzacja procesów karnego i cywilnego,
- zapewnienie dostępności informacji o działalności organów ochrony prawa i statystyk dotyczących działalności sądów,
- stworzenie przesłanek do zmiany mentalności urzędników rosyjskich, stworzenie korporacji sędziowskiej;
- zwiększenie prestiżu pracy w organach ochrony prawa,
- polepszenie zaplecza materialnego organów ochrony prawa.

Główne założenia reformy sądownictwa znalazły swoje odzwierciedlenie w Konstytucji Rosji, uchwalonej w trakcie referendum ogólnorosyjskiego w dniu 12 grudnia 1993 roku. Konstytucja przewidywała m.in.:

- równość obywateli wobec prawa oraz sądów (art. 19),

- prawo każdego do życia, ograniczenia w stosowaniu kary śmierci²³⁶ (art. 20),
- zakaz stosowania tortur, zachowania oraz kar poniżających godność człowieka (art. 21),
- prawo do wolności i nietykalności osobistej (art. 22),
- prawo do zachowania w tajemnicy życia prywatnego, do tajemnicy osobistej i rodzinnej, do szanowania honoru i dobrego imienia człowieka (art. 23),
- nietykalność mieszkania (art. 25),
- prawo do wolnego wyboru miejsca zamieszkania, prawo do wolnego przemieszczania się w granicach Federacji Rosyjskiej (art. 27),
- wolność myśli i słowa (art. 29),
- prawo do zwracania się ze skargą do upoważnionych organów państwowych (art. 33),
- prawo do własności prywatnej i prawo do jej ochrony (art. 35),
- prawo do samoobrony (art. 45),
- prawo do ochrony sądowej (art. 46),
- prawo do rozpatrzenia sprawy przez odpowiedni sąd, a w przypadkach przewidzianych przez ustawę federalną również przez sąd przysięgłych (art. 47),
- prawo do korzystania z fachowej pomocy prawnej okazywanej w pewnych przypadkach bezpłatnie (art. 48),
- presumpcję (domniemanie) niewinności (art. 49),
- zakaz powtórnego sądenia oraz skazania za ten sam czyn (art. 50),
- prawo do odmowy składania zeznań przeciwko sobie oraz osobom bliskim (art. 51),
- prawo pokrzywdzonych do ochrony, prawo do kompensacji uszczerbku (art. 52),
- prawo każdego do kompensacji uszczerbku wywołanego przez nielegalne działania organów państwowych (art. 53),
- ograniczenie mocy wstecznej nowych przepisów prawnych (art. 54),

²³⁶ Od 1995 roku w Rosji obowiązuje moratorium na stosowanie kary śmierci. 16 kwietnia 1997 roku Rosja podpisała Protokół N 6 Konwencji o ochronie praw i wolności człowieka, zabraniający stosowanie kary śmierci w czasie pokoju.

- prawo do azylu politycznego (art. 63),
- nowe zasady funkcjonowania władzy sądowej oraz prokuratury w Federacji Rosyjskiej (niezmiennosc, niezawislosc i nietykalnosc sędziów, otwartosc i kontradiktoryjnosc postępowania karnego, nowe prawa i obowiazki członków Sądu Najwyższego oraz Prokuratora Generalnego Rosji).

Po raz pierwszy w historii Rosji nowa konstytucja ogłosila bezwzględny priorytet praw i wolności obywateli we wszystkich obszarach życia społecznego. Od tego momentu to one miały decydować o tym, w jakim kierunku będzie rozwijalo się dalej prawo rosyjskie. Zasada wszechstronnej ochrony praw jednostki miała się stać podstawą reformowania postępowania karnego. Niestety, z kilku powodów, w tym finansowych, zaplanowane zmiany wprowadzono powoli, etapowo. Sądy przysięgłych pierwotnie powstały na terytorium tylko dziewięciu z osiemdziesięciu dziewięciu podmiotów Federacji. Pierwsze sądy pokoju pojawiły się dopiero po 1998 roku, a nowy kodeks postępowania karnego uchwalono dopiero w 2001 roku.

Pierwsze wyniki reformy sądownictwa uzyskały niejednoznaczne oceny. Z jednej strony, nowy k.p.k. z 2001 roku niemal całkowicie odmienił rosyjski proces karny. Poszerzono prawa obrony w zakresie samodzielnego zbierania oraz przedstawiania dowodów. Sądowi rosyjskiemu nadano nową rolę bezstronnego, niezawisłego arbitra w sporze stron procesowych, który powinien w każdym przypadku zajmować pasywną i neutralną pozycję. Z drugiej strony, aktualny pozostał problem skuteczności przewidzianych w nowym prawie gwarancji przestrzegania przez organy procesowe konstytucyjnych praw i wolności obywateli. Po pewnym czasie okazało się, że ustawodawca rosyjski nie zamierza być konsekwentny, jeżeli chodzi o wprowadzenie w życie idei koncepcji reformy sądownictwa z 1993 roku. Tak jak na koniec XIX wieku osiągnięcia reformy z 1864 roku zostały częściowo zniwelowane podczas kontreform cara Aleksandra III, podjęto próby reanimowania celowo usuniętych lub istotnie zmodyfikowanych instytucji procesowych. W 2003 roku poszerzono wykaz przypadków, w których sąd może skierować sprawę karną z powrotem do prokuratora. Po kolejnych nowelizacjach, które miały miejsce w 2008 i 2013 roku, instytucja zwrócenia sprawy do ponownego śledztwa de facto została odrodzona. Na podstawie orzeczenia

Sądu Konstytucyjnego Rosji²³⁷, sąd może podjąć taką decyzję nawet z własnej inicjatywy, co jest sprzeczne z zasadą bezstronności. Po nowelizacji w 2005 roku, na etapie postępowania w kasacji oraz nadzorze przestał obowiązywać zakaz *reformationis in peius*. W 2007 roku ta sama modyfikacja dotknęła również postępowanie wznawiane z powodu ujawnienia nowych okoliczności. W 2006 roku stało się możliwe zaoczne postępowanie sądowe w sprawach, dotyczących przestępstw ciężkich oraz bardzo ciężkich. Co prawda, konstytucja z 1993 roku w ślad za Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych wskazywała na niedopuszczalność przeprowadzenia postępowania sądowego w sprawach karnych w trybie zaocznym. Jednak w odróżnieniu od paktu, zgodnie z art. 123 konstytucji, ustawodawca federalny mógł wprowadzać zredukowane formy procesu. Na tej podstawie Sąd Konstytucyjny Rosji w specjalnym postanowieniu uznał wprowadzone do k.p.k. zmiany za konstytucyjne²³⁸. Przeprowadzenie zaocznego postępowania sądowego bez zgody oskarżonego jest możliwe w przypadku, kiedy oskarżony znajduje się poza granicami kraju lub nie stawia się na wezwania do sądu. Zostaje możliwość „automatycznego” uchylecia wyroku zaocznego, jeżeli oskarżony, który osobiście stawiał się przed sądem rosyjskim, złoży odpowiedni wniosek. Niestety, w aktualnej redakcji k.p.k. umożliwia rozpatrzenie sprawy w trybie *in absentia* faktycznie bez informowania o tym oskarżonego.

Wciągu dwunastu lat funkcjonowania nowego k.p.k. niemal o połowę zawężono kompetencje przedmiotową sądów przysięgłych. W 2008 roku sprawy karne o przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu publicznemu, podstawy ustroju konstytucyjnego oraz bezpieczeństwu państwa przekazano do zwykłych sądów na poziomie okręgowym, przy czym w trakcie dyskusji nad projektem zmian inicjatorzy noweli (posłowie W. Wasiliew i M. Griszankow) odwołali się do historycznej sprawy Wiery Zasulicz, której uniewinnienie spowodowało ograniczenie kompetencji sądów przysięgłych przez władzy

²³⁷ Постановление Конституционного Суда России от 2 июля 2013 г. N 16-П „По делу о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда”, Российская газета, 2013, 12 июля.

²³⁸ Определение Конституционного Суда РФ от 25.02.2013 N 344-О „Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Красновского Григория Николаевича на нарушение конституционных прав гражданина Казьмина Александра Юрьевича частью первой статьи 10 Уголовного кодекса Российской Федерации, частью седьмой статьи 247, частями первой и третьей статьи 396 и пунктом 2 части первой статьи 399 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации”, ИПС Консультант Плюс.

carskie²³⁹. Popierając te zmiany, Sąd Konstytucyjny Rosji w swoim postanowieniu wskazał na to, że pozbawienie niektórych kategorii oskarżonych prawa do rozpatrzenia ich spraw przez sąd przysięgłych nie jest sprzeczne z Konstytucją, ponieważ nie ogranicza ich prawa do sądu²⁴⁰.

W 2014 roku Komitet Śledczy Rosji zwrócił się do parlamentu z propozycją przywrócenia do tekstu k.p.k. zasady prawdy materialnej. Nowa redakcja ma skłonić sądy do aktywnego poszukiwania dowodów w celu uzupełnienia ewentualnych braków postępowania przygotowawczego. Proponowano również „reanimowanie” instytucji przekazania sprawy karnej do ponownego śledztwa w starej redakcji, którą przewidywał k.p.k. z 1960 roku²⁴¹.

Praktyka zweryfikowała wiele z pierwotnych założeń nowego k.p.k. z 2001 roku²⁴². Nieudaną okazała się próba wprowadzenia do obiegu standaryzowanych form dokumentów procesowych. W pierwotnej redakcji k.p.k. w rozdziale szóstym przewidywał typowe formy praktycznie wszystkich występujących w postępowaniu karnym dokumentów procesowych. Zgodnie z art. 475 k.p.k. w sytuacji, kiedy Wykaz nie zawierał niezbędnego dokumentu procesowego, podmiot uprawniony mógł sporządzić potrzebne postanowienie lub protokół wzorując się na innych dokumentach, znajdujących się w Wykazie. W praktyce rozdział 6 k.p.k. powodował tylko dodatkowe utrudnienia dla organów procesowych oraz sądów, ponieważ w wielu sytuacjach typowe formy nie pasowały do potrzeb konkretnego postępowania.

Obecnie trudno nie dostrzec pewnych sprzeczności w polityce ustawodawcy rosyjskiego. Po stosunkowo krótkim czasie od wprowadzenia w życie nowych rozwiązań prawnych następuje metodyczne przywrócenie systemowi stanu pierwotnego. W okresie prezydentury Dmitrija Miedwiediewa

²³⁹ Н. А. Развейкина, К вопросу о подсудности суда присяжных по Уставу уголовного судопроизводства и Уголовно-процессуальному кодексу РФ, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 6, с. 1222 - 1227.

²⁴⁰ Постановление Конституционного Суда РФ от 19.04.2010 N 8-П „По делу о проверке конституционности пунктов 2 и 3 части второй статьи 30 и части второй статьи 325 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан Р.Р. Зайнаутдинова, Р.В. Кудяева, Ф.Р. Файзулина, А.Д. Хасанова, А.И. Шаваева и запросом Свердловского областного суда”, „Российская газета”, N 98, 07.05.2010.

²⁴¹ М. Л. Поздняков, Каким не стать Следственному комитету России к 2017 г., Уголовное судопроизводство, 2014, N 1, с. 20-24.

²⁴² Рог.: В. М. Лебедев (ред.), Практика применения Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. Актуальные вопросы судебной практики, рекомендации судей Верховного Суда РФ по применению уголовно-процессуального законодательства на основе новейшей судебной практики, 6-е издание, переработанное и дополненное, Издательство Юрайт, Москва, 2013, с. 6.

zostały ustalone dodatkowe gwarancje procesowe służące ochronie interesów przedsiębiorców, będących uczestnikami postępowania karnego. Nowela miała zapobiec sytuacjom, w których za pomocą (czasem nieświadomą) organów ścigania karnego nieuczciwi konkurenci przyjmowały cudzy biznes, uniemożliwiały zawarcie lub realizację umów cywilno-prawnych, zmieniali kierownictwo firmy konkurencyjnej lub okazywali wpływ na jego decyzji bieżące. W 2012 roku sprawy karne o oszustwa (art. 159 - 159.6 k.k.²⁴³), przywłaszczenie lub defraudację (art. 160 k.k.), przyczynienie uszczerbku materialnego poprzez oszustwo lub nadużycie zaufania (art. 165 k.k.), związanych z działalnością gospodarczą, odniesiono do spraw, wszczynanych na wniosek pokrzywdzonego. Zakazano stosowania środka zapobiegawczego w postaci aresztu, jeżeli przedsiębiorca będący podejrzanym lub oskarżonym ma stałe miejsce zamieszkania na terytorium Federacji Rosyjskiej, jego tożsamość została ustalona i on nie ukrywa się przed organami ścigania karnego lub sądem (art. 108 k.p.k.). Została zmieniona kategoria, do której należały niektóre rodzaje przestępstw w sferze przedsiębiorczości (m.in. art. 159.4 k.k., przewidujący odpowiedzialność karną za oszustwo). Złagodzenie kar skutkowało skróceniem terminów przedawnienia, w związku z czym duża ilość wszczętych postępowań uległa umorzeniu. Obecnie coraz otwarciej się mówi o potrzebie przywrócenia dotychczasowych regulacji prawnych²⁴⁴.

K.p.k. z 2001 roku w sposób istotny poszerzył prawa strony obrony w postępowaniu karnym. Jednak niejednoznaczny charakter przepisów kodeksowych, regulujących status prawny obrońcy, stanowi poważny problem w praktyce. Formalnie obrońca ma prawo do samodzielnego zbierania dowodów, w tym prawo do korzystania z pomocy biegłego (specjalisty). Część 3 art. 86 k.p.k. rozpoczyna się zdaniem „obrońca ma prawo zbierać dowody”. Art. 74 i art. 80 k.p.k. odnoszą opinię i zeznania specjalisty do środków dowodowych. W rzeczywistości jednak obrońca nie jest uznawany za pełnoprawny podmiot dowodzenia. Końcowa decyzja w kwestii dopuszczenia dowodu z opinii specjalisty obrony należy do organu prowadzącego sprawę karną. Należy zauważyć jednak, że organ procesowy, sąd, rozpatruje takie wnioski obrony przeważnie przychylnie. Zasada kontrydiktoryjności obliuguje prowadzącego sprawę do stworzenia równych warunków dla stron procesowych.

²⁴³ „Российскаягазета», N 113, 18.06.1996 (z późniejszymi zmianami).

²⁴⁴ М. Голубкова, Дали полгода. Статью УК за мошенничество в сфере предпринимательства могут отменить, Российская газета, 11.12.2014 (<http://www.rg.ru/2014/12/11/statia-site.html>) (dostęp: 27.01.2015 r.).

Nieuwzględnienie wniosku obrońcy jest mało skuteczne z punktu widzenia taktyki: uwagi obrońcy sprzyjają pełnemu wyjaśnieniu sprawy, a „odrzucona” opinia i tak zostanie dołączona przez obrońcę do skargi apelacyjnej lub kasacyjnej. Tylko w rzeczywistości niejednoznacznych przypadkach odmawia się dopuszczenia dowodu z opinii „biegłego prywatnego”. W praktyce z odmową spotykamy się w sytuacji, kiedy specjalista, powołany przez obrońcę, nie jest w stanie potwierdzić i udokumentować swoich kwalifikacji. Może być i tak, że dopuszczenie danej opinii prywatnej z powodów formalnych jest zabronione. Na przykład taka opinia może sformować u przysięgłych nieuzasadnione uprzedzenie wobec oskarżonego (dowód z badań wariograficznych, grafologicznych, psychologicznych). W tym planie praktyka rosyjska różni się od polskiej, w której również przeważają nie do końca racjonalne obawy przed tym, że biegły „prywatny” będzie zaświadczał to, za co się mu zapłaci²⁴⁵. Tym niemniej reguły dotyczące statusu procesowego obrońcy wymagają doprecyzowania, na co wielokrotnie zwracano uwagę w literaturze²⁴⁶.

Z punktu widzenia obrony szczególne znaczenie będą miały zapowiedziane przez Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej zmiany w k.p.k. Projekt, opracowany przez sąd, przewiduje wprowadzenie zakazu odczytywania na rozprawie głównej protokołów przesłuchań świadków i pokrzywdzonych bez zgody na to stron postępowania. Zakaz będzie dotyczył świadków i pokrzywdzonych, których nie można było wyzwać do sądu, ponieważ ich aktualne miejsce zamieszkania lub pobytu nie jest znane. Obowiązek zapewnienia stawienia świadków będzie spoczywał nie na sędzię, jak to ma miejsce teraz, a na zainteresowanych stronach procesowych. Co więcej, odczytywać przed sądem złożone wcześniej przez świadka lub pokrzywdzonego zeznania będzie można tylko w sytuacji, kiedy oskarżony wcześniej miał z nimi konfrontację, w trakcie której mógł zadawać pytania i udzielać niezbędnych wyjaśnień. Te regulacje (jeśli projekt wejdzie w życie) w sposób zasadniczy odmienią

²⁴⁵ Wyrok z dnia 6 listopada 2013 roku — II AKa 204/13 do III K 32/13 SO Kraków, Krakowskie zeszyty sądowe. Biuletyn Sądu Apelacyjnego w Krakowie w sprawach karnych, 2014, nr 2 (278), s. 22.

²⁴⁶ Rog.: E. P. Россинская, Е. И. Галяшина, Настольная книга судьи: судебная экспертиза, Издательство Проспект, Москва, 2011, s. 126; А. А. Васяев, Признание доказательств недопустимыми в ходе судебного следствия в суде первой инстанции в российском уголовном процессе: монография, Издательство ВолтерсКлувер, Москва, 2010, s. 70; Е. П. Гришина, Участие специалиста в назначении и оценке результатов судебной экспертизы, Адвокатская практика, 2012, N 1, С. 15-18; С. А. Шейфер, Эрудиция, историзм и здравый смысл - основа научных концепций П.А. Лупинской, Уголовное судопроизводство, 2011, N 2, с. 11-13.

praktykę sędowo-śledczą, jeżeli chodzi o korzystanie z dowodowych źródeł osobowych. Przypomnę, że k.p.k. w pierwotnej redakcji możliwość odczytania zaprotokołowanych zeznań świadków i pokrzywdzonych nieobecnych na rozprawie uzależniał od uzyskania zgody obu stron procesowych. Obecnie odczytywanie zeznań jest uwarunkowane zgodą stron tylko w przypadku, kiedy świadek lub pokrzywdzony nie stawiał się na wezwanie sądu. Zgoda stron nie jest wymagana, jeżeli nastąpiła śmierć pokrzywdzonego (świadka) lub zdiagnozowano u niego ciężką chorobę, uniemożliwiającą stawienie się na wezwania sądu, albo pokrzywdzony (świadek) jest obywatelem innego państwa i nie stawia się przed sądem rosyjskim (art. 281 k.p.k.). W tej sytuacji, a również w przypadku, kiedy pomiędzy aktualnymi a wcześniejszymi zeznaniami występują poważne sprzeczności, dla ogłoszenia wystarczy odpowiedni wniosek jednej ze stron procesowych. Obecnie art. 281 k.p.k. w jego aktualnym brzmieniu de facto pozbawia oskarżonego i jego obrońcę prawa do zadawania pytań świadkom oskarżenia oraz pokrzywdzonym. Odczytane zeznania, zawarte w protokołach wcześniej przeprowadzonych przesłuchań, wykorzystuje się za podstawę wyroku, przy czym sąd nie bierze pod uwagę tego, że świadek (pokrzywdzony) odpowiadał na pytania wyłącznie strony oskarżenia. Na sprzeczność podobnej praktyki z treścią art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności niejednokrotnie zwracał uwagę Europejski Trybunał Praw Człowieka²⁴⁷.

Te zmiany świadczą o tym, że ustawodawca rosyjski konsekwentnie dąży do rozszerzenia zasady kontrydiktoryjności na wszystkich etapach procesu karnego. Należy jednak zaznaczyć, że kontrydiktoryjność nie może być celem samym w sobie. To jest środek zapewniający pełne oraz obiektywne wyjaśnienie istotnych z punktu widzenia prawa okoliczności faktycznych sprawy pod warunkiem, że istnieją realnie funkcjonujące mechanizmy prawne, zapewniające równość stron postępowania w kwestiach podstawowych.

²⁴⁷ А. В. Гриненко, Решения Европейского суда по правам человека и российское уголовно-процессуальное законодательство, Международное уголовное право и международная юстиция, 2008, N 2, с. 14-16; Sharkunov and Mezentsev v. Russia. Application N 75330/01. Judgment of 10 June 2010, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2010, N 11, с. 8, 132-147; Makeyev v. Russia. Application N 13769/04. Judgment of 5 February 2009, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2010, N 4, с. 14; Ozerov v. Russia. Application N 64962/01. Judgment of 3 November 2005, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2006, N 5, с. 32; Polyakov v. Russia. Application N 77018/01. Judgment of 29 January 2009, Бюллетень Европейского суда по правам человека. 2010. N 3, с. 6; Makeyev v. Russia. Application N 13769/04. Judgment of 5 February 2009, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2010, N 4, с. 21.

Bibliografia

a) w języku rosyjskim:

Аверина Ю. А., Теория формальных доказательств и судебное правоприменение, Правоведение, 2006, № 5, с. 233-242.

Аверьянова Т. В., Корухов Ю. Г., Заключение специалиста как новый вид доказательств в уголовном судопроизводстве, «Черные дыры» в российском законодательстве, № 4, 2004, с. 260-275.

Агеева О. Г., Титул императора Петра I и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII в., Межславянские взаимоотношения и связи, Москва, 1999.

Алексеев С. С., Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования, Издательская группа НОРМА-ИНФРА, Москва, 1999.

Алексеев Ю. Г., Псковская судная грамота и ее время. Развитие феодальных отношений на Руси XIV-XV вв., Издательство «Наука», Ленинград, 1980.

Ампилеева Т. И., История уголовного судопроизводства России (IX-XIX вв.), Издательство «Юридическая литература», Москва, 2009.

Аксаков И. С. в его письмах. Часть вторая. Письма к разным лицам. Том 4 (1858-86 г.г.), Издание Императорской публичной библиотеки, Петербург, 1896.

Анисимов С., Как это было. Записки политического защитника о судах Столыпина, Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, Москва, 1931.

Афанасьев А. К., Присяжные заседатели в России. 1866-1885 гг., Великие реформы в России, Издательство Московского университета, 1992, С. 197-205.

Баггер Х., Реформы Петра Великого. Обзор исследований, Издательство «Прогресс», Москва, 1985.

Баев О. Я., Избранные работы по проблемам криминалистики и уголовного процесса (сборник), Издательство «Эксмо», Москва, 2014.

Баев О. Я., Солодов Д. А., Производство следственных действий. Криминалистический анализ УПК России, практика, рекомендации, Издательство «ЭКМО», Москва, 2012.

Барабаш А. С., Публичное начало российского уголовного процесса, Издательство «Юридический центр Пресс», Петербург, 2009.

Бардзкий А. Э., Невменение. Еще к вопросу о оправдательных приговорах присяжных заседателей Типография Д. С. Повольского, Киев, 1897.

Блок А., Последние дни императорской власти. По неизданным документам, АЛКОНОСТ, Петербург, 1921.

Боботов С. В., Чистяков Н. Ф., Суд присяжных: история и современность, Независимое издательство «Манускрипт», Москва, 1992.

Бобрищев-Пушкин А. М., Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных (с атласом), Москва, 1896.

Брауэр Э., Суд присяжных по законодательствам Германии. Общий обзор и положение немецких законодательств по данному предмету, с кратким указанием на законодательства других государств, преимущественно на французское, английское, шотландское и северо-американское, Типография Правительствующего Сената, Петербург, 1865.

Брикнер А. Г., Иллюстрированная история Петра Великого. Том 1, Издательство П. П. Сойкина, Петербург, 1903.

Будницкий О. В., „Кровь по совести”: терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX века), Отечественная история, 1994, № 6, с. 345–347.

Буробин В. Н. (ред.), Дело об убийстве царевича Дмитрия, Издательство «Белый город», Москва, 2012.

Буслаев О., Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Т. 1, Типография товарищества «Общественная польза», Петербург, 1864.

Буцковский Н. А., О приговорах по уголовным делам, решаемых с участием присяжных заседателей, Типография Второго Отделения Собственной Е. И. В канцелярии, Петербург, 1866.

Быков В. М., Заключение и показания специалиста как новый вид доказательств, Криминалистические средства и методы в раскрытии и расследовании преступлений. Том 1, Москва, 2004.

Васяев А. А., Признание доказательств недопустимыми в ходе судебного следствия в суде первой инстанции в российском уголовном процессе: монография, Издательство «Волтерс Клувер», Москва, 2010.

Велидов А. С. (ред.), Красная книга ВЧК. Том 1, Политиздат, Москва, 1989.

- Викторский С. И., Русский уголовный процесс: Учебное пособие, Юридическое бюро «Городец», Москва, 1997.
- Винберг А. И., Черное досье экспертов-фальсификаторов, Издательство «Юридическая литература», Москва, 1990.
- Виноградов В., Литвин А., Христофоров В. (ред.), Архив ВЧК: Сборник документов, Издательство «Кучково поле», Москва, 2007.
- Владимиров Л. Е., Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств, Университетская типография, Харьков, 1873.
- Владимиров Л. Е., Учение об уголовных доказательствах, Автограф, Тула, 2000.
- Владимирский-Буданов М. Ф., Обзор истории русского права, Издательский дом «Территория будущего», Москва, 2005.
- Вострышев М., Повседневная жизнь России в заседаниях мирового суда и ревтрибунала 1860-1920-е годы, Издательство «Молодая гвардия», Москва, 2004.
- Гаврилов Л. Г., Петров В. В., Судебно-экспертные учреждения России и СССР в период 1917-1941 годов, Эксперт-криминалист, 2006, №3, с. 14-20.
- Гагарский А., Обзор статистических сведений о состоянии судимости и работе судов по рассмотрению уголовных дел за 1994 - 1996 гг., „Российская юстиция”, N 6, 1997, с. 14-29.
- Гартунг Н., История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, Издательство «Книга по требованию», Москва, 2011.
- Гартунг Н., История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, Типография Э. Арнгольд, Санкт-Петербург 1868.
- Гейнце Р., Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных, Типография Куколь-Яснопольского, Петербург, 1866.
- Герцензон А. А., История советского уголовного права, Москва, 1947.
- Гессен В. Ю., Вечевой суд в Новгороде и Пскове, Издание Культ-отдела П.Г.С.П.С., Петроград, 1921.

Гогель С., Суд присяжных и экспертиза в России, Типография губернского правления, Ковна, 1894.

Голикова Н. Б., Политические процессы при Петре I. По материалам преображенского Приказа, Издательство Московского университета, 1957.

Голубкова М., Дали полгода. Статью УК за мошенничество в сфере предпринимательства могут отменить, Российская газета, 11.12.2014.

Горшенин К. П., Исторический акт (Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об отмене смертной казни»). Стенограмма публичной лекции, прочитанной 19 июня 1947 года в Лекционном зале в Москве, Издательство «Правда», 1947.

Гоцуленко А. В., Следствие в органах НКВД СССР в середине 1930-х годов, Российский юридический журнал, 2012, N 1, с. 187-198.

Гриненко А. В., Решения Европейского суда по правам человека и российское уголовно-процессуальное законодательство, Международное уголовное право и международная юстиция, 2008, N 2, с. 14-16.

Гришина Е. П., Участие специалиста в назначении и оценке результатов судебной экспертизы, Адвокатская практика, 2012, N 1, с. 15-18.

Гуляев П., Российское уголовное право, составленное из российских государственных узаконений, Типография П. Кузнецова, Москва, 1826.

Гуценко К. Ф. (ред.), Уголовный процесс учебник, Зерцало, Москва 2000.

Гуэ-Глунок, О суде присяжных, Типография Ф. Стелловского, Петербург, 1865.

Давыдов Н. В., Уголовный процесс. Лекции, Типография В. Рихтер, Москва, 1907.

Давыдов Н. В., Полянский Н. Н. (ред.), Судебная реформа. Том II, Книгоиздательство «Объединение», Москва, 1915.

Демичев А. А., Суд присяжных в Российской империи по судебным уставам 1864 г.: теория и практика, Университетські наукові записки, 2012, № 1 (41), с. 108-115.

Дермичан В. В., Институт подозреваемого в российском уголовном процессе: история и современность, Общество и право, 2008, N 1, с. 23-37.

Джаншиев Г. А., Основы судебной реформы: Сборник статей, Издательство «Статут», РАП, Москва 2004.

В. В. Дорошков, Мировой судья. Исторические, организационные и процессуальные аспекты деятельности, Издательство «Норма», Москва, 2010.

Дорошков В. В., Отечественные мировые судьи, Мировой судья, 2014, N 7, с. 3-9.

Дуэль Пушкина с Дантесом-Геккереном. Подлинное военно-судное дело 1837 года, Типография А. С. Суворина, Санкт-Петербург, 1900.

Дьяков В. А., «Княжна Тараканова». По полузабытым архивным источникам, «Славяноведение», 1994, №1, с. 68-80.

Дьяконов М., Очерки истории русского права. История уголовного права и судопроизводства, Типография Эд. Бергмана, Юрьев, 1905.

Дьяконов М., Очерки общественного и государственного строя Древней Руси, Издание юридического книжного склада «Право», Петербург, 1908.

Еникеев З. Д., Проблемы гармонизации уголовно-процессуального законодательства стран СНГ, евразийский юридический журнал, 2010, № 6 (25), с. 20-37.

Зажицкий В. И., Нужно ли следственное действие с „участием” куклы?, Российская юстиция, 2012, N 9, с. 31-34.

Заковский Л., Шпионов, диверсантов и вредителей уничтожим до конца!, Партиздат ЦК ВКП (б), Москва, 1937.

Закревский И. Г., О настоящем и будущем суда присяжных. Сборник статей, Типография П. П. Сойкина, Петербург, 1897.

Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках, Собрание законодательства Российской Империи, Том 15, Часть 2, Петербург, 1857

Звягинцев А. Г., Орлов Ю. Г., В эпоху потрясений и реформ. Российские прокуроры. 1906-1917, Издательство «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», Москва, 1996.

Иванов А. А., От талиона к индивидуализации юридической ответственности. Исторический очерк становления правового принципа, Издательство ЮНИТИ, Закон и право, Москва, 2012.

Игнатенко С. В., Гласность в истории уголовного процесса России, История государства и права, 2013, N 13, с. 44-47.

Илюхин А. В., Правовой статус присяжных заседателей по „Основным положениям преобразования судебной части в России” 1862 г., История государства и права, 2013, N 13, с. 29-34.

Иовенко И. С., Уличающие рисунки из альбома, Следственная практика, Выпуск 1, Москва, 1950, с. 44-58.

Исаева Л., Зарождение экспертизы в российском уголовном судопроизводстве, Законность, № 3, 2004, с. 45-51.

Кабаненко М. С., Особенности советского социалистического правосознания, обусловившие его деформацию, Вестник Омского университета, Серия «Право», 2011, №3 (28), с. 38-44.

Казиков М., Присяжный заседатель и участие его в русском уголовном суде. Необходимые каждому сведения о правах и обязанностях присяжных заседателей с приложением статей Учреждений Судебных Установлений, Устава Уголовного Судопроизводства и Алфавитного Указателя, Типография П. П. Рябушинского, Москва, 1911.

Калиновский К. Б., Смирнов А. В., Уголовный процесс, Издательство «Питер», Петербург, 2003.

Каменский А. Б., От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа, Российский государственный гуманитарный университет, Москва, 2001.

Карамзин Н. В., История государства российского. Том VII, Типография Эдуарда Праца, Петербург, 1852.

Квачевский А., Суд присяжных по русским законам. Руководство для присяжных заседателей, Типография Ф. С. Сущинского, Петербург, 1873.

Клеандров М. И., Судейское сообщество: структура, организационно-правовое развитие: монография, Издательство Норма, Инфра-М, Москва, 2014.

Кожевников М. В., История советского суда, Юридическое издательство Минюста СССР, Москва, 1948.

Козлов В. Р., Тайны фальсификаций. Анализ подделок исторических источников XVIII - XIX веков, Издательство „Аспект Пресс”, Москва, 1996.

Козьявин А. А., Судьба судебных реформ в России: век XIX и век XXI, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 4, с. 639-653.

Кокорин П. А., Из истории судебной экспертизы (модель эксперта 37-го года), Сибирский юридический вестник, Иркутск, 2001, N 4, с. 110-125.

Колоколов Н. А. (ред.), История российского правосудия, Издательство «Юнити», «Закон и право», Москва, 2012.

Колыванова М. (ред.), Александр II – царь-Освободитель (1855-1881 гг.), ОЛМА Медиа Групп, Москва, 2010.

Кони А. Ф., Избранные труды и речи, Издательство «Автограф», Тула, 2000.

Кони А. Ф., Присяжные заседатели. Собрание сочинений, Том 1, Издательство «Юридическая литература», Москва, 1966.

Коротких М. Г., Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России, Издательство Воронежского государственного университета, Воронеж, 1989.

Крестьянников Е. А., Судебная реформа 1864 года в Западной Сибири, Издательско-полиграфический центр «Экспресс», Тюмень, 2009.

Крылов И. Ф., Дулов А. В., Роль Д. И. Менделеева в развитии судебной экспертизы: К 125-летию со дня рождения ученого, Правоведение, 1959, № 1, с. 114-118.

Крылов И. Ф., Дулов А. В., Из истории криминалистической экспертизы в России. Экспертиза документов, Госюриздат, Москва, 1960.

Крылов И. Ф., Судебная экспертиза в уголовном процессе, Издательство Ленинградского государственного университета, Ленинград, 1963.

Куприянов М. И., Деятельность Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства (март-октябрь 1917 г.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2006.

Курукин И., Княжна Тараканова, Издательство «Молодая гвардия», Москва, 2011

А. А. Кухта, Природа «судебной истины», постигаемой в уголовном судопроизводстве, Материалы международной научной конференции «Стратегии уголовного судопроизводства», посвященной 160-летию со дня рождения проф. И.Я. Фойницкого. 11 - 12 октября 2007 г., Санкт-Петербург, 2007, с. 24-39.

Латкин В. Н., Учебник истории русского права периода Империи (XVIII-XIX ст.), Типография Санкт-Петербургской тюрьмы, Санкт-Петербург, 1899.

Лацис (Судрабс) М. Я., Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией, Государственное издательство, Москва, 1921.

Лебедев В. М., Божьев В. П. (ред.), Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР (постатейный), Издательство «Спарк», Москва 1997.

Лебедев В. М. (ред.), Практика применения Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. Актуальные вопросы судебной практики, рекомендации судей Верховного Суда РФ по применению уголовно-процессуального законодательства на основе новейшей судебной практики, 6-е издание, переработанное и дополненное, Издательство «Юрайт», Москва, 2013.

Левенстим А. А., Присяга на суде по народным воззрениям, Сенатская типография, Петербург, 1901.

Линовский В. А., Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России, Одесса, 1849.

Лисиченко В. К., Сабуров И. В., Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы советской власти в РСФСР и УССР, Криминалистика и судебная экспертиза, Выпуск 26, Вища школа, Киев, 1983, с. 8-9.

Лоба В. Е., Вопросы преступления и наказания в Новгородской судной грамоте, Российский юридический журнал. 2014, N 2, С. 181-186.

Лунинский Э., Княжна Тараканова. Издание Московского Книгоиздательского Товарищества «Образование», Москва, 1909.

Максименко Н., Источники уголовным законов Литовского статута, Петербург, 1894.

Максимович И., Речь об уголовных наказаниях в России, Университетская Типография, Киев, 1853.

Мейер Г., Вопросы факта и права на суде присяжных, в особенности о постановке вопросов присяжным, Типография Правительствующего Сената, 1866.

Микляшевский В., О деятельности суда присяжных, Типография Э. Гоппе, Петербург, 1873.

Мироненко С. В., Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России и в начале XIX века, Издательство «Наука», Москва, 1989.

Миттермайер К., Суд присяжных в Европе и Америке. Юрико-политическое издание, Том 1, Типография Куколь-Яснопольского, Петербург, 1866

Михайловский И., Основные принципы организации уголовного суда, Томск, 1905.

Мордовцев Д., Ванька Каин. Исторический очерк, Хромолитография и Типография В. Грацианского, Петербург, 1876.

Морозов К. Н., Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922-1926): этика и тактика противоборства, РОССПЭН, Москва, 2005.

Москалев Н. А., Симуляция и ложное сознание перед судом присяжных (Врачебно-юридический анализ дела «о покушении на убийство жены жандармского ротмистра О. Н.» с приложением обвинительного акта и извлечений из отчета судебных заседаний Новочеркасского Окружного Суда), Типография Вальде, Москва, 1913.

Мохов А. А., Специфика экспертного заключения как судебного доказательства, Арбитражный и гражданский процесс, № 9, 2003, с. 16-29.

Мухортов А. А., Тенденции развития полиции в начале XX века, История государства и права, 2007, №11, с. 23-32.

Новицкий В. А., Теория российского процессуального доказывания и правоприменения, Монография, Издательство Ставропольского государственного университета, Ставрополь, 2002.

Орлова Т. В., Понятие правосудия в уголовном процессе, Мировой судья, 2014, № 9, с. 12-18.

Орлов Ю. К., Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве, Москва, 2005.

Палаузов В. Н., Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву. Сравнительное исследование. Часть 1 (Содержание вопросов), Типография «Одесского вестника», Одесса, 1885.

Петрухин И. Л., Правосудие: время реформ, Издательство «Наука», Москва, 1991.

Пихои Р. Г., Тимофеева П. Т. (ред.), Судьбы реформ и реформаторов в России, Издательство РАГС, Москва, 1999.

П. М. (под псевдонимом), Повальный обыск по Своду законов и дознание через окольных людей по Судебным Уставам, Журнал Министерства юстиции, Том XXV, Типография Правительствующего Сената, Петербург, 1865.

Поздняков М. Л., Каким не стать Следственному комитету России к 2017 г., Уголовное судопроизводство, 2014, N 1, с. 20-24.

Попова А. Д., Гласность судопроизводства: становление принципа в период реализации Судебной реформы 1864 года, Российский судья, 2004, N 6, с. 43-49

Попов А., Русская Правда в отношении к уголовному праву, Университетская типография, Москва, 1841.

Права и обязанности присяжных заседателей, изложенные в Судебных Уставах 20 ноября 1864 года, Типография Э. Веймара, Петербург, 1867.

Развейкина Н. А., К вопросу о подсудности суда присяжных по Уставу уголовного судопроизводства и Уголовно-процессуальному кодексу РФ, Актуальные проблемы российского права, 2014, N 6, с. 1222-1227.

Российское законодательство X-XX веков, Том 2, Издательство «Юридическая литература», Москва, 1985.

Россинская Е. Р., Галяшина Е. И., Настольная книга судьи. Судебная экспертиза, Издательство «ПРОСПЕКТ», Москва, 2010.

Россинская Е. Р., Реалии и перспективы использования специальных знаний по новому УПК, Уголовно-процессуальный кодекс российской Федерации: год правоприменения и преподавания, Москва, 2004.

Савицкий В. М., Последние изменения в УПК: продолжение демократизации судопроизводства (вступительная статья к УПК РСФСР), УК РСФСР. УПК РСФСР, Москва, 1994.

Саушкин С. А., Гришина Я. П., Развитие института экспертизы в Российской империи после принятия судебных уставов 1864 г., Уголовное судопроизводство, № 3, 2007, с. 40-43.

Сергеевский Н. Д., О суде присяжных, Типография губернского правления, Ярославль, 1875.

Сергеич В., Лекции и исследования по древней истории русского права, Типография М. М. Стасюлевича, Петербург, 1910.

Серов Д. О., Судебная реформа Петра I. Историко-правовое исследование, Издательство «Зерцало М», Москва, 2009.

Смирнов А. В., Калиновский Л. Б., Уголовный процесс, Издательство «КНО-РУС», Москва, 2008.

Смирнов А. В., Состязательный процесс, Издательство «Альфа», Петербург, 2001.

Смирнов В. Н., Введение Судебных уставов 1864 г. в Пермской губернии, Российский юридический журнал, 2013, N 6, с. 181-190.

Смирнова С. А., Судебная экспертиза на рубеже XXI века: состояние, развитие, перспективы, Издательство «Питер», Петербург, 2004.

Снычев И., Самодержавие духа: Очерки русского самосознания, Институт русской цивилизации, Москва, 2007.

Соя-Серко Л. Я., Проверка показаний на месте, Издательство «Юридическая литература», Москва 1966.

Спасенников Б. А., Принудительные меры медицинского характера. История, теория и практика, Юридический Центр Пресс, Петербург, 2003.

Стецовский Ю. И., Ларин А. М., Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту, Издательство «Юридическая литература», Москва, 1988.

Судебник Царя и Великого Князя Ивана Васильевича, законы из Юстиниановых книг, Указы Дополнительные к Судебнику и Таможенный устав Царя и Великого Князя Ивана Васильевича, Императорская Академия наук, Петербург, 1768

Судебный процесс по уголовному делу агента английской и американской разведок гражданина СССР Пеньковского О. В. и шпиона-связника подданного Великобритании Винна Г. М. 7-11 мая 1963 года, Издательство политической литературы, Москва, 1963.

Судебный процесс по уголовному делу американского летчика-шпиона Френсиса Г. Пауэrsa. 17-19 августа 1960 года, Государственное издательство политической литературы, 1960.

Суд над царевубийцами. Дело о совершенном 1-го марта 1881 года злодеянии, жертвою коего пал в Бозе почивший Государь Император Александр Николаевич (Заседание Особого Присутствия Правительствующего Сената для суждения дел о государственных преступлениях), Типография В. В. Комарова, Петербург, 1881.

Тарановский Т., Судебная реформа и политическая культура царской России, Великие реформы в России. 1856-1864 г., Издательство Московского университета, Москва, 1992.

Терентьев Р. В., Реформа местного суда в России в начале XX века: историко-правовой аспект, Диссертация, представленная на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Петербург, 2005.

Тимофеев Н. П., Суд присяжных в России. Судебные очерки, Типография А. И. Мамонтова и К, Москва, 1881.

Тисен О. Н., Институт досудебного соглашения о сотрудничестве как разновидность упрощенной формы отправления правосудия, Российский юридический журнал, 2014, N 4, с. 97-120.

Томсинов В. А., Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века. Учебное пособие, Зерцало-М, Москва, 2011.

Трегубов С. Н., Самостоятельность суда, Сенатская типография, Петербург, 1905.

Троицкий Н. А., „Народная воля” перед царским судом (1880-1884), Саратов 1983.

Трошев А., Как судьи арестовывают и оправдывают: советское наследие в уголовном судопроизводстве, Как судьи принимают решения: эмпирические исследования права, Издательство «Статут», Москва, 2012.

Филимонов С. Б., Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920-е – 40-е годы, Издательство «Таврия-Плюс», Симферополь, 2000.

Фойницкий И. Я., Курс уголовного судопроизводства, Том 1, Петербург, 1902.

Фойницкий И. Я., Курс уголовного судопроизводства, Том 2, Издательство «Альфа», Петербург, 1996.

Фольдштейн Г. С., Главные течения в истории науки уголовного права в России, Типография Губернского Правления, Ярославль, 1909.

Хазиев Ш. Н., История дактилоскопии в России 1867-1994, <http://www.forensic.ru/sudexpert07.html> (dos.tęp: 10.11.2014).

Харченко О. В., Государственное управление в сфере полицейской деятельности в России: советский и постсоветский периоды, История государства и права, 2008, № 10, с. 11-33.

Чистова Н. И., Признание недопустимыми доказательств, полученных на предварительном следствии. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Краснодар, 2006.

Чистяков О. И., Вилецкий Б. В., Российское законодательство X – XX веков, Т. 8, Судебная реформа, Издательство «Юридическая литература», Москва, 1991.

Цветков Ю. А., Концептуальные проблемы мировой юстиции в современной России, *Мировой судья*, 2014, N 5, с. 10-14.

Чубинский М. П., Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области, Типография Императорского университета св. Владимира, Киев, 1897.

Шапошник В. В., «Мятеж» Андрея Старицкого (осень 1536 – июнь 1537 г.), *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1, 2013, с. 174-212.

Шейфер С. А., Эрудиция, историзм и здравый смысл - основа научных концепций П.А. Лупинской, *Уголовное судопроизводство*, 2011, N 2, с. 11-13.

Щегловитов И. Г., Суд присяжных (из лекций по русскому судоустройству), Сенатская типография, Петербург, 1913.

Энгельс Ф., Манифест Коммунистической партии, Политическая литература, Москва, 1955.

Юркевич Н.А. Особенности подготовки к судебному разбирательству уголовных дел частного обвинения, *Российский следователь*, 2013, N 17, с. 27 - 28

20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД, Государственное издательство политической литературы, Москва, 1938.

b) w języku polskim:

Andrusiewicz A., *Krwawa dekada. Polska interwencja w Rosji 1602-1612. Dyplomacja, samozwańcy, wojna*, Wydawnictwo literackie, 2013.

Cieślak M., *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, Т. 1, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa, 1955.

Cieślak M., *Polska procedura karna*, PWN, Warszawa, 1973.

Cieślak W., Fedusio P., *Zarys ukraińskiego prawa karnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 2013.

Gruza E., Goc M., Moszczyński J., *Kryminalistyka – czyli rzecz o metodach śledczych*, Wydawnictwa akademickie i profesjonalne, Warszawa, 2008.

- Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Wolters Kluwer, Warszawa, 2012.
- Grzegorzczak T., Tylman J., *Polskie postępowanie karne*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009.
- Hofmański P. (red.), *System prawa karnego procesowego*, Tom II, LexisNexis, Warszawa, 2014.
- Hofmański P. (red.), *System prawa karnego procesowego*, Tom I cz. 1, LexisNexis, Warszawa, 2014.
- Hołyst B., *Kryminalistyka*, LexisNexis, Warszawa, 2010.
- Jasienica P., *Myśli o dawnej Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa, 2009.
- Kasprzak J., *Tajemnica śmierci Aleksandra Puszkina – próba analizy kryminalistycznej, Oblicza współczesnej kryminalistyki. Księga jubileuszowa Profesora Huberta Kolečkiego*, Warszawa, 2013, s. 137-150.
- Kasprzak J., Brywczyński W., *Nielegalne posiadanie broni palnej i amunicji. Studium prawnokryminalistyczne*, Temida 2, Białystok, 2013.
- Kasprzak J., *Nielegalne wytwarzanie broni palnej i amunicji. Problematyka prawnokryminalistyczna*, Wydawnictwo WSPol w Szczytnie, Szczytno, 2013.
- Kasprzak J., Młodziejowski B., Brzęk W., Moszczyński J., *Kryminalistyka*, Difin, Warszawa, 2006.
- Kmieciak R., Skrętowicz E., *Proces karny – część ogólna*, Zakamycze, Kraków 2002.
- Korowicki A., *Porządek sądowy kryminalny podług praw rosyjskich, z dodaniem odmian guberniom zachodnim właściwych*, Wilno 1831.
- Kruszyński P. (red.), *Wykład prawa karnego procesowego*, Temida 2, Białystok 2012.
- Kruszyński P. (red.), *System Prawa Karnego Procesowego. Proces karny. Rozwiązania modelowe w ujęciu prawno-porównawczym*, T. II, LexisNexis, Warszawa, 2014.
- Krzymuski E., *Wykład procesu karnego*, Kraków, 1922.
- Kwiatkowska-Darul V., *Przesłuchanie małoletniego świadka w polskim procesie karnym*, Dom Organizatora, Toruń, 2007.
- Kwiatkowska-Wójcikiewicz V., *Oględziny miejsca. Teoria i praktyka*, Dom Organizatora, Toruń, 2011.

- Lesiński B., Rozwadowski W., *Historia prawa*, PWN, Warszawa-Poznań, 1980.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, 2. Wydanie, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 2012.
- Mikłaszewski W., *O znaczeniu sądów przysięgłych*, Drukarnia Gazety Polskiej, Warszawa, 1867.
- Moszczyński J., *Subiektywizm w badaniach kryminalistycznych. Przyczyny i zakres stosowania subiektywnych ocen w wybranych metodach identyfikacji człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, 2011.
- Kmieciak R. (red.), *Prawo dowodowe: zarys wykładu, «Zakamycze»*, Kraków 2005.
- Kmieciak R. *Kontrowersyjne unormowania w znowelizowanym kodeksie postępowania karnego, Prokuratura i Prawo*, 1-2, 2015, s. 10-25.
- Pływaczewski E. W., *Przestępczość zorganizowana*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, 2011.
- Salmanowicz S., Szwaja J., Waltoś S., *Pitawal krakowski*, TAIWPN UNIVERSITAS, Kraków, 2010.
- Szaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Wyd. PWN, Warszawa, 1997.
- Sójka – Zielińska K., *Historia prawa*, Wyd. PWN, Warszawa 1997.
- Sygit B., *Historia prawa kryminalnego*, Zapolex Media, Toruń 2007.
- Śliwiński Ś., *Polski proces karny przed sądem powszechnym – zasady ogólne*, Wyd. Gebethner i Wolf, Warszawa 1948
- Tomaszewski T., *Alibi. Problematyka kryminalistyczna*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa, 1993.
- Tomaszewski T., *Przesłuchanie biegłego w postępowaniu karnym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa, 1998.
- Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2009.
- Waltoś S., Hofmański P., *Proces karny. Zarys systemu*, LexisNexis, Warszawa, 2013.

Bibliografia

Wąsek-Wiaderek M., *Lagutin i inni przeciwko Rosji – wyrok Trybunału z dnia 24 kwietnia 2014 r., skargi nr 6228/09; 19123/09; 19678/07; 52340/08; 7451/09, Przegląd orzecznictwa europejskiego dotyczącego spraw karnych*, Zeszyt nr 2, 2014, s. 19-25

Wójcikiewicz J., *Temida nad mikroskopem*, Dom Organizatora, Toruń, 2009.

c) w języku angielskim:

Makeyev v. Russia. Application N 13769/04. Judgment of 5 February 2009, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2010, N 4, c. 14.

Ozerov v. Russia. Application N 64962/01. Judgment of 3 November 2005, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2006, N 5, c. 32.

Peterson C., *Piter the Great's Administrative and Judicial Reform's: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, A.-B. Nordiska Bokhandeln, Stockholm, 1979.

Polyakov v. Russia. Application N 77018/01. Judgment of 29 January 2009, Бюллетень Европейского суда по правам человека. 2010. N 3, c. 6.

Sharkunov and Mezentsev v. Russia. Application N 75330/01. Judgment of 10 June 2010, Бюллетень Европейского суда по правам человека, 2010, N 11, c. 8, 132-147.